

ISSN 1829-4073

ԲԱՆԻԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ
INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN

2015 - № 1

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ
INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

ISSN 1829-4073
2015 N 1 (7)
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Գլխավոր խմբագիր՝ Պ. Ա. Չոբանյան
Գլխ. խմբ. տեղակալ՝ Վ. Ա. Խաչատուրյան
Պատ. քարտուղար՝ Ռ. Խ. Հակոբյան

Խմբագրական խորհուրդ

Աղասյան Արարատ, Ավետիսյան Պավել, Բարխուդարյան Վլադիմիր,
Գևորգյան Համլետ, Իսահակյան Ավետիք, Հարությունյան Վլադիմիր,
Հովհաննիսյան Լավրենտի, Մելքոնյան Աշոտ, Չոբանյան Պավել, Պողոսյան
Գևորգ, Սաֆրաստյան Ռուբեն, Սուվարյան Յուրի

Главный редактор: П. А. Чобанян
Зам. гл. редактора: В. А. Хачатурян
Отв. секретарь: Р. Х. Акобян

Редакционная коллегия

Ագասյան Արարատ, Ավետիսյան Պավել, Արուտյունյան Վլադիմիր, Բարխուդարյան Վլադիմիր,
Գևորգյան Գամլետ, Իսահակյան Ավետիք, Մելքոնյան Աշոտ, Օգանեսյան Լավրենտի,
Սոգոսյան Գևորգ, Տաֆրաստյան Ռուբեն, Տսվարյան Յուրի, Չոբանյան Պավել.

Editor-in-Chief: P. A. Chobanyan
Vice-Editor: V. A. Khachaturyan
Exec. Secretary: R. Kh. Hakobyan

Editorial Board

Աղասյան Արարատ, Ավետիսյան Պավել, Բարխուդարյան Վլադիմիր, Չոբանյան Պավել,
Գևորգյան Գամլետ, Խաչատուրյան Վլադիմիր, Հովհաննիսյան Լավրենտի, Իսահակյան
Ավետիք, Մելքոնյան Աշոտ, Սոգոսյան Գևորգ, Տաֆրաստյան Ռուբեն, Տսվարյան Յուրի.

Գիտական խորհուրդ

Աղասյան Արարատ
Ավագյան Արծրուն
Ավետիսյան Պավել
Բարդակչյան Գևորգ
Բարխուդարյան Վլադիմիր
Գևորգյան Համլետ
Դանիելյան Էդուարդ
Դեդեյան Ժիրայր
Դեմոյան Հայկ
Դում-Թրագուտ Յասմին
Զեքիյան Լևոն
Թամրազյան Հրայր
Բահակյան Ավետիք
Խառատյան Ալբերտ
Կատվայան Վիկտոր
Հայրապետյան Սերգո
Հարությունյան Վլադիմիր
Հովհաննիսյան Լավրենտի
Հովհաննիսյան Հենրիկ
Հովհաննիսյան Ռիչարդ
Հովսեփյան Լիանա
Մահե Ժան-Պիեռ
Մելքոնյան Աշոտ
Մինասյան Էդիկ
Մուրաֆյան Կլոդ-Արմեն
Պողոսյան Գևորգ
Սաֆրաստյան Ռուբեն
Սիմոնյան Արամ
Սուվարյան Յուրի
Տոնապետյան Անահիտ

Научный совет

Агасян Арарат
Авагян Арцрун
Аветисян Павел
Айрапетян Серго
Арутюнян Владимир
Бардакчян Геворг
Бархударян Владимир
Геворгян Гамлет
Даниелян Эдуард
Дедеян Жирайр
Демоян Айк
Дум-Трагут Ясмин
Зекьян Левон
Исаакян Аветик
Катвалян Виктор
Маэ Жан-Пьер
Мелконян Ашот
Минасян Эдуард
Мутафян Клод-Армен
Овсебян Лиана
Оганесян Генрик
Оганесян Лаврентий
Оганесян Ричард
Погосян Геворг
Сафрастян Рубен
Симонян Арам
Суварян Юрий
Тамразян Рач
Тонапетян Анаит
Харатян Альберт

Scientific council

Aghasyan Ararat
Avagyan Artsrun
Avetisyan Pavel
Bardakchyan Gevorg
Barkhudaryan Vladimir
Danielyan Eduard
Dedeyan Gerard
Demoyan Hayk
Dum-Tragut Jasmine
Gevorgyan Hamlet
Hayrapetyan Sergo
Harutyunyan Vladimir
Hovhannisyan Lavrenti
Hovhannisyan Henrik
Hovannisian Richard
Hovsepyan Liana
Isahakyan Avetik
Katvalyan Viktor
Kharatyan Albert
Mahe Jean-Pierre
Melkonyan Ashot
Minasyan Eduard
Mutafian Claude-Armen
Poghosyan Gevorg
Safrastyan Ruben
Simonyan Aram
Suvaryan Yuri
Tamrazyan Hrach
Tonapetian Anahit
Zekian Levon

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԸ

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիր.7	
Մելքոնյան Ա. Ա. – Ինքնատիպ սկզբնաղբյուր Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ճակատում հայկական կամավորական ջոկատների մասին.....	26
Ավագյան Ա. Գ. – Հայոց ցեղասպանության թեման թուրքական մամուլում (1918 – 1921 թթ.).....	29
Հարությունյան Հ. Մ. – Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ)	50
Աղասյան Ա. Վ. – Համիդյան ջարդերի և Մեծ եղեռնի արտացոլումը հայ կերպարվեստում (1894 – 1923 թթ.).....	81
Հասրաթյան Մ. Մ. – Հայաստանի ճարտարապետական ժառանգության ոչնչացումը օտար նվաճողների կողմից (XI–XX դդ.)	93
Կատվայան Վ. Լ. – Եղեռնը և հայոց լեզուն	103

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Դանգլե Ֆ. – Վերագտնված Մադասբերդ	140
Ենգիբարյան Ն. Գ. – Հետախուզական պեղումներ Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգի ամրոցում	142
Բախչինյան Ա. Հ. – Հայերը Սիբիրում և ռուսաստանյան Հեռավոր Արևելքում (19-րդ դար – 1920-ական թթ.)	153

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բայբուրդյան Վ. Ա. – «Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն».....	177
---	-----

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լիսեցկի Մ. – Էուգենիուշ Սլուզկնիչի հետազոտությունները հայոց լեզվի և գրականության ասպարեզում	207
ԼՐԱՏՈՒ	
Դերիկյան Վ. Գ. – Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված հիշատակի պատարագ Վատիկանում.....	209
Մկրտչյան Ն., Եփրեմյան Տ. – Հայոց ցեղասպանությունը և հայկական սփյուռք երևույթը (դասախոսություններ Իսլանդիայի համալսարանում) .	215
Ուղեցույց հեղինակների համար.....	218

СОДЕРЖАНИЕ

100-ЛЕТИЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Всеармянская декларация к 100-летней годовщине геноцида армян.....	11
Мелконян А. А. – Уникальный источник об армянских добровольческих отрядах на Кавказском фронте Первой мировой войны.....	18
Авагян А. Г. – Тема геноцида армян в турецкой прессе (1918-1921 гг.).....	48
Арутюнян Г. М. – Резня армян Шуши (1919 г. июнь и 1920 г. март)	66
Агасян А. В. – Отражение гамидовских погромов и геноцида в армянском изобразительном искусстве (1894 – 1923 гг.)	82
Асратян М. М. – Уничтожение архитектурного наследия Армении чужеземными завоевателями (XI–XX вв.).....	99
Катвалян В. Л. – Геноцид и армянский язык	116

СООБЩЕНИЯ

Дангле Ф. – Новообретённый Магасберд.....	141
Енгибарян Н. Г. – Разведывательные раскопки крепости из оборонительной системы Тигранакерта	149
Бахчинян А. Г. –Армяне в Сибири и на российском Дальнем Востоке (19-й век - 1920-е гг.)	

РЕЦЕНЗИЯ

Байбурдян В. А. – «История Турецкой Республики»	177
---	-----

ИЗ ИСТОРИИ АРМЕНОВЕДЕНИЯ

Лисецкий М. – Исследование Эугениуша Слушкевича об армянской литературе и языке	208
---	-----

ХРОНИКА

Деврикан В. Г. – Памятная литургия в Ватикане, посвящённая 100-летней годовщине Геноцида армян	209
Мкртчян Н., Епремян Т. – Армянский геноцид и феномен армянской диаспоры (о лекциях в Университете Исландии)	215
Руководство для авторов	220

CONTENTS

THE 100TH ANNIVERSARY OF ARMENIAN GENOCIDE

Pan-armenian declaration on the centennial of the Armenian genocide	15
Melkonyan A. A. – An original source on the activities of the Armenian voluntary detachments on the Caucasian front in WWI	28
Avagyan A. G. – The subject of Armenian Genocide in Turkish press in (1918-1921)	40
Harutiunyan H. M. – Massacres of Armenians in Shushi (June 1919 and March 1920)	68
Aghasyan A. G. – The hamidian pogroms and the genocide of Armenians as reflected in Armenian fine arts (1894-1923)	70
Hasratyan M. M. – On demolition of the architectural heritage of Armenia by alien invaders (11th to 20th cc).....	83
Katvalyan V. L. – Genocide and Armenian language	114

REPORTS

Dangles P. – “Mahasberd regained”	118
Yengibaryan N. G. – Test excavations in the fortress of the defensive system of Tigranakert	151
Bakhchinyan A. H. –The Armenians in Siberia and in the Russian Far East (19 th century – 1920s)	175

BOOK REVIEWS

Bayburdyan V. A. – «The history of The Republic of Turkey»	177
---	-----

FROM THE HISTORY OF ARMENOLOGY

Lisiecki M. – The research by Eugeniusz Słuszkiewicz on Armenian literature and language	191
---	-----

PUBLICATIONS

Devrikyan V. G. – Mass at the Vatican commemorating 100th anniversary of the Armenian Genocide.....	209
Mkrtchyan N., Yepremyan T. – Armenian Genocide and the phenomenon of Armenian diaspora	215
Guidelines for contributors	219

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԸ
100-ЛЕТНЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН
THE 100TH ANNIVERSARY OF ARMENIAN GENOCIDE

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻ
ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՉԱԿԱԳԻՐ

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովը, համախորհուրդ սփյուռքում գործող տարածաշրջանային հանձնախմբերի հետ՝

- արտահայտելով հայ ժողովրդի միասնական կամքը,- հենվելով 1990 թվականի օգոստոսի 23-ի՝ Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի և Հայաստանի Հանրապետության Մահմանադրության վրա,

- վկայակոչելով ՄԱԿ-ի 1948 թվականի դեկտեմբերի 10-ի՝ Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը, որի համաձայն «մարդկության ընտանիքի բոլոր անդամներին հատուկ արժանապատվության եւ հավասար ու անօտարելի իրավունքների ճանաչումն աշխարհի ազատության, արդարության եւ խաղաղության հիմքն է»,

- ղեկավարվելով ՄԱԿ-ի Գլխավոր վեհաժողովի 1946 թվականի դեկտեմբերի 11-ի 96(1) բանաձևի, 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի, 1968 թվականի նոյեմբերի 26-ի «Պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի, ինչպես նաև 1966 թվականի դեկտեմբերի 16-ի «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագրի և մարդու իրավունքների վերաբերյալ բոլոր այլ միջազգային ակտերի համապատասխան սկզբունքներով և դրույթներով,

- հաշվի առնելով, որ «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիան ընդունելիս ՄԱԿ-ը հատուկ կարևորել է այդ հանցատեսակի դեմ պայքարում միջազգային համագործակցությունը,

- շեշտելով ցեղասպանության հանցակազմում պարունակվող արարքների համար անպատիժ մնալու անթույլատրելիությունն ու այդ հանցագործության վաղեմության ժամկետ չունենալու հանգամանքը,

- դատապարտելով 1894-1923 թվականներին Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի տարբեր վարչակարգերի կողմից ծրագրված ու հայ ժողովրդի դեմ շարունակաբար իրականացված ցեղասպանական քայլերը, հայրենազրկու-

մը, հայության ոչնչացմանն ուղղված զանգվածային կոտորածները, էթնիկ զտումները, հայկական ժառանգության ոչնչացումը, ինչպես նաև ցեղասպանության ժխտումը, պատասխանատվությունից խուսափելու, կատարված հանցագործություններն ու դրանց հետևանքները լռության մատնելու կամ արդարացնելու բոլոր փորձերը՝ որպես հանցագործության շարունակություն և նոր ցեղասպանություններ իրականացնելու քաջալերանք,

- համարելով նաև 1919-1921 թվականներին Օսմանյան ռազմական արտակարգ ատյանների կողմից «Իրավական և մարդկային օրենքների դեմ» այդ ծանր ոճրի ուղղությամբ կայացված դատավճիռները եղելության իրավական գնահատական,

- արժևորելով 1915 թվականին միջազգային հանրության կողմից Անտանտի պետությունների մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագրով հայ ժողովրդի դեմ իրականացված ծանրագույն հանցագործությունը պատմության մեջ առաջին անգամ որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ իրականացված հանցագործություն» որակումը և օսմանյան իշխանություններին պատասխանատվության կանչելու հանգամանքի շեշտադրումը, ինչպես նաև 1920 թվականի օգոստոսի 10-ի Սևրի հաշտության պայմանագրի և 1920 թվականի նոյեմբերի 22-ի՝ ԱՄՆ-ի Նախագահ Վուդրո Վիլսոնի Իրավարար վճռի դերը և նշանակությունը Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցում.

1. Ոգեկոչում է Հայոց ցեղասպանության մեկուկես միլիոն անմեղ զոհերի հիշատակը և երախտագիտությամբ խոնարհվում կյանքի ու մարդկային արժանապատվության համար պայքար մղած նահատակ և վերապրած հերոսների առջև:

2. Վերահաստատում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի հանձնառությունը՝ շարունակելու միջազգային պայքարը ցեղասպանությունների կանխարգելման, ցեղասպանության ենթարկված ժողովուրդների իրավունքների վերականգնման և պատմական արդարության հաստատման համար:

3. Շնորհակալություն է հայտնում այն պետություններին, միջազգային, կրոնական և հասարակական կազմակերպություններին, որոնք քաղաքական խիզախություն ունեցան ճանաչելու և դատապարտելու Հայոց ցեղասպանությունը՝ որպես մարդկության դեմ ուղղված սոսկալի ոճրագործություն, և այսօր էլ շարունակում են այդ ուղղությամբ իրավական քայլեր ձեռնարկել, նաև կանխել ժխտողականության վտանգավոր դրսևորումները:

4. Երախտագիտություն է հայտնում այն ազգերին, կառույցներին և անհատներին, ովքեր հաճախ իրենց վտանգելով՝ մարդասիրական տարաբնույթ օգնություն ցուցաբերեցին, փրկեցին լիակատար ոչնչացման վտանգի առջև կանգնած բազմաթիվ հայերի, ապահով և խաղաղ պայմաններ ստեղծեցին ցեղասպանությունից վերապրած հայության համար՝ մեծ թափ հաղորդելով որբախնամ գործունեությանը և միջազգային հայասիրական շարժմանը:

5. Դիմում է ՄԱԿ-ի անդամ պետություններին, միջազգային կազմակերպություններին, բարի կամքի տեր բոլոր մարդկանց՝ անկախ ազգային և կրոնական պատկանելությունից, միավորել իրենց ջանքերը պատմական արդարությունը վերականգնելու և Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հարգելու համար:

6. Արտահայտում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի միասնական կամքը՝ Հայոց ցեղասպանության փաստի համաշխարհային ճանաչման հասնելու և ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցում, ինչի համար մշակում է իրավական պահանջների թղթածրար՝ դիտելով այն անհատական, համայնքային և համազգային իրավունքների և օրինական շահերի վերականգնման գործընթացի մեկնարկ:

7. Դատապարտում է Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Հայաստանի Հանրապետության ապօրինի շրջափակումը, միջազգային հարթակներում ցուցաբերվող հակահայկական կեցվածքը և միջպետական հարաբերությունների կարգավորման համար նախապայմանների առաջադրումը՝ դրանք գնահատելով որպես Հայոց ցեղասպանության, Մեծ Եղեռնի մինչ օրս անպատիժ մնալու հետևանք:

8. Կոչ է անում Թուրքիայի Հանրապետությանը՝ ճանաչել և դատապարտել Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը և մարդկության դեմ իրագործված այդ սոսկալի ոճրի զոհերի հիշատակը ոգեկոչելու միջոցով առերեսվել սեփական պատմության ու հիշողության հետ՝ հրաժարվելով կեղծարարության, անհերքելի իրողության ժխտման և հարաբերականացման քաղաքականությունից:

Ջորակցում է Թուրքիայի քաղաքացիական հասարակության այն հատվածին, որի ներկայացուցիչներն այսօր արդեն համարձակություն են դրսևորում այդ հարցում՝ ի հակադրություն իշխանությունների պաշտոնական դիրքորոշման:

9. Հույս է հայտնում, որ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը և դատապարտումը կարևոր մեկնակետ կդառնան հայ և թուրք ժողովուրդների պատմական հաշտեցման գործընթացի համար:

10. Հպարտությամբ է արձանագրում, որ ցեղասպանությունից վերապրած հայ ժողովուրդը վերջին հարյուրամյակի ընթացքում՝

- դրսևորեց անկոտրում կամք ու ազգային ինքնագիտակցություն, վերականգնեց դարեր առաջ կորցրած ինքնիշխան պետականությունը,

- պահպանեց և զարգացրեց ազգային արժեքները, հասավ ազգային մշակույթի, գիտության և կրթության վերածննդի՝ ուրույն ներդրում ունենալով համաշխարհային ժառանգության զարգացման գործում,

- ստեղծեց Հայկական Սփյուռքի հոգևոր և աշխարհիկ կառույցների հզոր և արդյունավետ ցանց, ինչը նպաստեց աշխարհասփյուռ հայ համայնքներում հայապահպանության, հայի՝ հարգանք և համակրանք վայելող կերպարի կերտմանը, հայ ժողովրդի արդար իրավունքների պաշտպանությանը,

- համազգային գործակցության և հայրենադարձության ընդարձակ ծրագրով համախմբեց և վերստեղծեց ցեղասպանության հետևանքով վերացման վտանգի առջև հայտնված ազգային գենոֆոնդը,

- Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերում բերեց իր արժանի ներդրումը միջազգային անվտանգության և խաղաղության հաստատման գործում, փառավոր հաղթանակներ տարավ Սարդարապատի և Արցախյան հերոսամարտերում:

11. Դիտարկում է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը որպես կարևոր հանգրվան պատմական արդարության համար մղվող պայքարը «Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսով շարունակելու գործընթացում:

12. Կոչ է անում հայորդիների գալիք սերունդներին՝ հայրենասեր, գիտակից և ուսյալ կեցվածքով պաշտպան կանգնել հայրենի սրբազան ժառանգությանը, աննահանջ պայքարով ծառայել հանուն՝

- առավել հզոր Հայրենիքի՝ ազատ և ժողովրդավար Հայաստանի Հանրապետության,

- անկախ Արցախի առաջընթացի ու զորացման,

- աշխարհասփյուռ հայության գործունե համախմբման,

- համայն հայության դարավոր նվիրական նպատակների իրականացման:

29 հունվարի 2015թ., ք.Երևան

<http://www.president.am/hy/press-release/item/2015/01/29/President-Serzh-Sargsyan-visit-Tsitsernakaberd-Genocide/>

ВСЕАРМЯНСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ К 100-ЛЕТНЕЙ ГОДОВЩИНЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Государственная комиссия по координации мероприятий, посвященных 100-летию Геноцида армян, совместно с действующими в диаспоре региональными комиссиями,

- выражая единую волю армянского народа,
- основываясь на Декларации о независимости Армении от 23 августа 1990 года и Конституции Республики Армения,
- ссылаясь на Всеобщую декларацию прав человека ООН от 10 декабря 1948 года, согласно которой "признание достоинства, присущего всем членам человеческой семьи, и равных и неотъемлемых прав их является основой свободы, справедливости и всеобщего мира",
- руководствуясь соответствующими принципами и положениями резолюции 96(1) Генеральной Ассамблеи ООН от 11 декабря 1946 года, Конвенции ООН "О предупреждении преступления геноцида и наказании за него" от 9 декабря 1948 года, Конвенции ООН "О неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества" от 26 ноября 1968 года, а также Международного пакта "О гражданских и политических правах" от 16 декабря 1966 года и всех других международных актов о правах человека,
- учитывая, что при принятии Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него ООН придала особую важность международному сотрудничеству в борьбе против такого вида преступления,
- подчёркивая недопустимость безнаказанности за содеянное, содержащееся в составе преступления геноцида, и то обстоятельство, что данное преступление не имеет срока давности ,
- осуждая спланированные и последовательно совершенные различными режимами Османской империи и Турции в период 1894-1923-х годов геноцидальные действия против армянского народа, направленные на уничтожение армянства, лишение армянского народа своей родины, массовую резню и погромы, этнические чистки, уничтожение армянского культурного наследия, а также отрицание факта геноцида, все попытки избежать ответственности, умалчивать или оправдывать совершенные преступления и их

последствия как продолжение преступления и поощрение к совершению новых геноцидов,

- также считая приговоры, вынесенные в 1919-1921 годы Османскими чрезвычайными военными трибуналами за это тяжкое преступление против "закона и человечности", правовой оценкой совершенного,

- высоко оценивая введённую впервые в истории международным сообществом в совместной декларации стран Антанты от 24 мая 1915 года характеристику тягчайшего преступления, осуществлённого против армянского народа как "преступление, совершенное против человечества и цивилизации" и акцентирование необходимости призвать к ответственности османские власти, а также роль и значение Севрского мирного договора от 10 августа 1920г. и Арбитражного решения, вынесенного президентом США Вудро Вильсоном 22 ноября 1920г. в вопросе преодоления последствий Геноцида армян:

1. Взывает к памяти полутора миллионов невинных жертв Геноцида армян и к поклонению с признательностью мученикам и пережившим геноцид героям за борьбу за жизнь и человеческое достоинство.

2. Подтверждает приверженность Армении и армянского народа продолжению международной борьбы за предотвращение геноцидов, восстановления прав подвергшихся геноциду народов и утверждению исторической справедливости.

3. Выражает благодарность тем государствам, международным, религиозным и общественным организациям, которые имели политическую смелость признать и осудить Геноцид армян как страшное преступление против человечества и сегодня продолжают предпринимать правовые шаги в этом направлении, а также предотвращать опасные проявления отрицания.

4. Выражает признательность тем народам, структурам и лицам, которые, нередко подвергая себя опасности, оказывали разнообразную гуманитарную помощь, спасали множество армян, стоявших перед опасностью полного уничтожения, создали безопасные и мирные условия для пережившего геноцид армянства, придав большой размах делу попечительства сирот и международному движению армянофильства.

5. Обращается к государствам-членам ООН, международным организациям, ко всем людям доброй воли, независимо от национальной и религиозной принадлежности, консолидировать свои усилия для восстановления исторической справедливости и почтения памяти жертв Геноцида армян.

6. Выражает единую волю Армении и армянского народа в вопросе достижения всемирного признания Геноцида армян, а также устранения последствий геноцида, и с этой целью разрабатывает пакет правовых требований, рассматривая его как начало процесса восстановления индивидуальных, общинных и общенациональных прав и законных интересов.

7. Осуждает незаконную блокаду Республики Армения со стороны Турецкой Республики, проявляемую ею на международных площадках антиармянскую позицию, а также выдвижение предусловий в процессе нормализации межгосударственных отношений, расценивая это как результат длящейся до сегодняшнего дня безнаказанности за Геноцид армян, Мец Егерн.

8. Призывает Турецкую Республику признать и осудить совершенный Османской империей Геноцид армян, воззав к памяти жертв этого ужасного преступления, осуществленного против человечества, встать лицом к лицу с собственной историей и памятью, отказываясь от политики фальсификации, отрицания неопровержимых фактов и банализации.

Поддерживает ту часть гражданского общества Турции, представители которой уже сегодня проявляют смелость в вопросе признания Геноцида армян – наперекор официальной позиции властей.

9. Выражает надежду, что признание и осуждение Геноцида армян Турецкой Республикой станет важной исходной точкой для процесса исторического примирения армянского и турецкого народов.

10. С гордостью констатирует, что переживший Геноцид армянский народ на протяжении последнего столетия:

- проявил непреклонную волю и национальное самосознание, восстановив потерянную много веков назад суверенную государственность,
- сохранил и развил национальные ценности, достиг возрождения национальной культуры, науки и образования, внося особый вклад в дело развития мирового наследия,
- создал мощную и эффективную сеть духовных и светских структур Армянской диаспоры, что способствовало сохранению национальной идентичности, созданию пользующегося уважением и симпатией образа армянина и защите справедливых прав армянского народа в армянских общинах всего мира,
- обширной программой общенационального сотрудничества и репатриации консолидировал и воссоздал ставший в результате Геноцида перед угрозой исчезновения национальный генофонд,

- внес свой достойный вклад в дело установления международной безопасности и мира в ходе Первой и Второй мировых войн, одержал славные победы в героических Сардарпатском и Арцахском сражениях.

11. Рассматривает 100-летие Геноцида армян как важную веху в процессе продолжения борьбы за историческую справедливость под девизом “Помню и требую”.

12. Призывает будущие поколения сыновей армянского народа проявлением патриотизма, сознательности и образованности встать на защиту священного армянского наследия, непреклонной борьбой служить во имя:

- еще более могущественного Отечества - свободной и демократической Республики Армения,
- прогресса и усиления независимого Арцаха,
- действенной консолидации мирового армянства,
- исполнения вековых заветных чаяний всего армянского народа.

29 января 2015 г., г. Ереван

<http://www.president.am/ru/press-release/item/2015/01/29/President-Serzh-Sargsyan-visit-Tsitsernakaberd-Genocide/>

PAN-ARMENIAN DECLARATION ON THE CENTENNIAL OF THE ARMENIAN GENOCIDE

The State Commission on the Coordination of Events Dedicated to the 100th Anniversary of the Armenian Genocide, in consultation with its regional committees in the Diaspora,

- expressing the united will of the Armenian people,
- based on the Declaration of Independence of Armenia of 23 August 1990 and the Constitution of the Republic of Armenia,
- recalling the United Nations Universal Declaration of Human Rights of 10 December 1948, whereby recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world,
- guided by the respective principles and provisions of the United Nations General Assembly Resolution 96(1) of 11 December 1946, the United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of 9 December 1948, the United Nations Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity of 26 November 1968, the International Covenant on Civil and Political Rights of 16 December 1966 as well as all the other international documents on human rights,
- taking into consideration that while adopting the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, the United Nations specifically underlined the importance of international cooperation in the struggle against that criminal offence,
- emphasizing the inadmissibility of impunity of the constituent elements of the crime of genocide and the non-applicability of statutory limitation thereto,
- condemning the genocidal acts against the Armenian people, planned and continuously perpetrated by the Ottoman Empire and various regimes of Turkey in 1894-1923, dispossession of the homeland, the massacres and ethnic cleansing aimed at the extermination of the Armenian population, the destruction of the Armenian heritage, as well as the denial of the Genocide, all attempts to avoid responsibility, to consign to oblivion the committed crimes and their consequences or to justify them, as a continuation of this crime and encouragement to commit new genocides,
- also considering the 1919-1921 verdicts of the courts-martial of the Ottoman Empire on that grave crime perpetrated “against the law and humanity” as a legal assessment of the fact,
- appreciating the joint declaration of the Allied Powers on May 24, 1915, for the first time in history defining the most heinous crime perpetrated against the Armenian

people as a “crime against humanity and civilization” and emphasizing the necessity of holding Ottoman authorities responsible, as well as the role and significance of the Sevres Peace Treaty of 10 August 1920 and US President Woodrow Wilson’s Arbitral Award of 22 November 1920 in overcoming the consequences of the Armenian Genocide:

1. Commemorates one-and-a-half million innocent victims of the Armenian Genocide and bows in gratitude before those martyred and surviving heroes who struggled for their lives and human dignity.
2. Reiterates the commitment of Armenia and the Armenian people to continue the international struggle for the prevention of genocides, the restoration of the rights of people subjected to genocide and the establishment of historical justice.
3. Expresses gratitude to those states and international, religious and non-governmental organizations that had political courage to recognize and condemn the Armenian Genocide as a heinous crime against humanity and even today continue to undertake legal measures to that end, also preventing the dangerous manifestations of denialism.
4. Expresses gratitude to those nations, institutions and individuals, who often endangering their lives, provided multifaceted humanitarian assistance and rescued many Armenians facing the threat of total annihilation, created safe and peaceful conditions for the survivors of the Armenian Genocide, thus promoting orphan care and the international Armenophile movement.
5. Appeals to UN member states, international organizations, all people of good will, regardless of their ethnic origin and religious affiliation, to unite their efforts aimed at restoring historical justice and paying tribute to the memory of the victims of the Armenian Genocide.
6. Expresses the united will of Armenia and the Armenian people to achieve worldwide recognition of the Armenian Genocide and the elimination of the consequences of the Genocide, preparing to this end a file of legal claims as a point of departure in the process of restoring individual, communal and pan-Armenian rights and legitimate interests.
7. Condemns the illegal blockade of the Republic of Armenia imposed by the Republic of Turkey, its anti-Armenian stance in international fora and the imposition of preconditions in the normalization of interstate relations, considering this a consequence of the continued impunity of the Armenian Genocide, Meds Yeghern.
8. Calls upon the Republic of Turkey to recognize and condemn the Armenian Genocide committed by the Ottoman Empire, and to face its own history and memory through commemorating the victims of that heinous crime against humanity and renouncing the policy of falsification, denialism and banalizations of this indisputable fact.

Supports those segments of Turkish civil society whose representatives nowadays dare to speak out against the official position of the authorities.

9. Expresses the hope that recognition and condemnation of the Armenian Genocide by Turkey will serve as a starting point for the historical reconciliation of the Armenian and Turkish peoples.

10. Proudly notes that during the last century the Armenian people, having survived the Genocide,

- Demonstrated an unbending will and national self-consciousness and restored its sovereign statehood, lost centuries ago,

- Preserved and developed national values, achieved the renaissance of their national culture, science and education, bringing its unique contribution to the development of world heritage,

- established a powerful and effective network of religious and secular institutions in the Armenian Diaspora, thus contributing to the preservation of their Armenian identity in Armenian communities worldwide, the shaping of a respected and esteemed image of the Armenian, and the protection of the legitimate rights of the Armenian people,

- united and restored the national gene pool that was facing extermination as a result of the Genocide, through a pan-Armenian cooperation and extensive repatriation program,

- made its valuable contribution to international peace and security during the First and the Second World Wars and won glorious victories in the heroic battle of Sardarapat and the Artsakh war.

11. Considers the 100th anniversary of the Armenian Genocide an important milestone in the ongoing struggle for historical justice under the motto “I remember and demand”.

12. Calls upon the coming generations of Armenians to protect their sacred native heritage with patriotism, consciousness and intellect and resolutely struggle and serve for:

- a stronger Homeland, free and democratic Republic of Armenia,
- the progress and strengthening of independent Artsakh,
- the efficient unity of Armenians worldwide,
- the realization of the centuries-old sacrosanct goals of all Armenians.

29 January 2015., Yerevan

<http://www.president.am/en/press-release/item/2015/01/29/President-Serzh-Sargsyan-visit-Tsitsernakaberd-Genocide/>

АШОТ МЕЛКОНЯН

Академик НАН РА

Институт истории НАН РА

ashamelk@yahoo.com

УНИКАЛЬНЫЙ ИСТОЧНИК ОБ АРМЯНСКИХ ДОБРОВОЛЬЧЕСКИХ ОТРЯДАХ НА КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Русская армия прошла долгий путь и имеет богатую историю. Одной из ударных сил Русской армии были отряды вольных казаков. Не случайно царские власти обращали особое внимание на основание в различных частях державы казачьих поселений – станиц, целых округов и регионов. Казаки внесли весомый вклад в завоевание Россией, как Кавказа, так и Закавказья, в частности Восточной Армении, и далее в ходе боев - областей Западной Армении в русско-турецких войнах XIX века.

Во время русско-турецкой войны 1828 – 1829 гг. казаки участвовали в битвах за Карс, Ахалкалак, Ахалцих, Баберт, Эрзрум, Баязет, Алашкерт и добрались до Муша и Держана. Доблесть и мужество казаков вписаны в историю Крымской войны и русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Об этом свидетельствуют десятки тысяч архивных документов. Часть их – акты, касающиеся первого тридцатилетия XIX в., были опубликованы Русской Археографической Комиссией (АКАК), другая часть хранится в архивах Москвы, Ростова-на-Дону, Тбилиси, Еревана и других городов.

О военных действиях, происходивших на Кавказском фронте создана богатая литература. Однако, об участии казаков, практически, нет отдельных исследований. В этом отношении, изданная в 2001 г. в Москве книга русского казака Федора Елисеева представляет большой интерес.

Идея издания книги о деятельности казаков на Кавказском фронте возникла у П. Стрелянова-Кулабухова – внука казака Владимира Кулабухова, прошедшего славный боевой путь в Западной Армении. Он представил на суд чи-

тателя работу под названием «Казачи на Кавказском фронте».¹ Книга была создана П. Стреляновым-Кулабуховым на основе дневников близкого фронтового друга его деда, кубанского казака² Ф. Елисеева. Федор Елисеев, живший в советский период в эмиграции, опубликовал свои дневники в США. Материалы дневников были собраны П. Стреляновом-Кулабуховым, проанализированы, а также дополнены и обогащены сведениями из других источников.

Фронтовые дневники Ф. Елисеева рассказывают о сотнях казаков – рядовых и офицерах, о битвах многих казачьих воинских частей, о тесных отношениях казаков с армянскими добровольцами. Казаки, которых турки называли «шейтанами в юбках (черкесках)», выделялись особой храбростью и наводили смертельный ужас на врага. «Казаки прошли с боями пол - Турции,- читаем в предисловии книги слова П. Стрелянова (Кулабухова),- Елисеев с разъездом дошел до самой южной точки – до истока Тигра, а дед в составе своей сотни до самой западной – до Кемаха. Это был последний, и самый дальний пункт, где были русские войска в Турции. Об этом до сегодняшнего дня не писал никто».³

Ф. Елисеев в своих записях выделил деятельность командиров крупных казачьих подразделений – казаков генералов А. Николаева, Ф. Чернозубова, Д. Абациева, М. Пржевальского, П. Калитина, Н. Баратова и других.

Воспоминания Елисеева дополняют также наши представления о таких узловых явлениях, имевших место в период Первой мировой войны, как деятельность армянских добровольческих отрядов; подробности освобождения Вана в мае 1915 года; ситуация, сложившаяся для армян в июле 1915 года, после неожиданного отступления русских войск из Вана; осуществляемая турками и курдами массовая резня армян в Западной Армении и ассирийцев (несториан) - в Месопотамии; бои и широкомасштабные операции за западноармянские города и села (Сарикамыш, Алашкерт, Ван, Эрзрум, Ерзика и др.) и Северный Иран. В книге нашли свое место описания самобытной природы Армянского нагорья, уникальные материалы историко-этнографического характера.

Он описывает изумление казаков, впервые прибывших осенью 1914 года в Армению, при виде самой высокой горы нагорья – Библейского Арарата. «На утро следующего дня, - писал Ф. Елисеев,- через окна офицерского вагона в юго-восточном направлении увидели громаднейшую конусообразную гору.

¹ Елисеев Ф. И., 2001.

² Кубанские казаки всегда имели тесные отношения с армянами. Когда осенью 1914 г. началось армянское добровольческое движение, многие кубанские казаки, в частности Ставрополя, изъявили желание войти в состав добровольческого отряда ставропольских армян (Карапетян М., 1999, 36, 118).

³ Елисеев Ф. И., 4.

Черная, таинственная, наполовину покрытая снегом, с круглою вершиною, она привлекла к себе внимание всех. - Што это?⁴ – спрашивают казаки недоуменно. Мы же сразу определили, что это и есть библейские Большой и Малый Арарат.

- Так вот они какие, хорошо нам знакомые по Ветхому Завету еще со школьной скамьи! И вспомнился сам Ной, виноградные лозы, охмелевший отец и его второй сын, по имени Хам».⁵

В Западной Армении уже началась резня армян. Западные армяне с нетерпением ждали наступления русских войск и встречали их как освободителей. Так, Елисеев рассказывает о случившемся в одном из сел Баязета: «Наткнулись на следующее село. Посмотрели карту: Агнот⁶, армянское село. Оно пустое. Но откуда-то выползли армяне. Старики крестятся. Скалят зубы, бьют себя кулаком в грудь и каждому пластуна сообщают:

- Кристун !.. Кристун !.. – то есть христиане».

Они становятся свидетелями тех же событий в долине Абага, где в 1915 году творилась резня: «Мы вскочили в село,- рассказывает автор, - оно оказалось армянским. В нем – только женщины и дети. Все они не плачут, а воют по-звериному и крестятся, приговаривая:

- Кристин!.. Кристин!.. Ирмян кристин!

Ничего не понять от них о событиях, происшедших в селе. Жестом руки успокаиваю их. Восточный мир податлив. И верующий во что-то Высшее, фатально верующий. Сняв папаху и перекрестившись, я этим показал им, что они находятся теперь под защитой русского оружия. И не задерживаясь – наметом - двинулись на юг. А через версту, у ручейка видим до десятка армянских трупов. Теперь нам стала ясна причина рыданий и скрежета зубов женщин в селе. Все трупы еще свежи. У всех позади связаны руки. И все с перерезанным горлом. Одежда подожжена и еще тлела. Все молодые парни с чуть пробивавшимися черными усиками. Картина жуткая. Казаки молча смотрели на них. И для них, как христиан, лик войны менялся. Они ... жаждали мщения».⁷

⁴ Надо читать – «*Что это?*». Во всем тексте материал цитируется соответственно оригиналу.

⁵ Елисеев Ф. И., 16.

⁶ В Баязетской долине нет деревни под названием Агнот (Мелконян А., Эрзрум, 94-102, 165). По всей вероятности, речь о знаменитом, древнем селе Арцап, располагавшемся на территории, описанной Елисеевым – на дороге, ведущей в Баязет из горного прохода Чингли. По всей вероятности, автор или неправильно прочел наименование на карте, или в дальнейшем – когда летом 1916 года начал записывать свои воспоминания, представил по памяти другой вариант наименования села. Накануне войны Арцап имел армянское население более 120 домов.

⁷ Елисеев Ф. И., 90-91.

Те же жуткие картины Елисеев видит в армянских селениях вокруг озера Арчак: «Прошли уже много. Кругом ни души... Село... По трупам вырезанных женщин и детей определяем, что село армянское. Трупы еще не разложились. Значит, резня была недавно. Кроме двух-трех худых собак – никого... Двигаемся дальше. Из-за глыб камней показались люди, человек двадцать. ... То оказались мужчины армянского вырезанного села. Они скрываются в горах от курдов уже несколько дней.... И какова была их радость, когда они узнали, что Ван уже занят русскими войсками. Объяснялись кое-как по-турецки. Со слезами на глазах они целуют мои ноги в стремени. Жуткая человеческая драма».⁸

Елисеев с гневом, пишет также о резне ассирийцев в южных районах Ванского вилайета: «А вот и они, несториане, по-местному – айсоры. Группа в несколько десятков женщин и детей, спасающихся на север, навстречу русским войскам. Мы с интересом рассматриваем этих православных айсоров. Среди них нет не только мужчин, даже стариков, но нет и 10-летних мальчиков, как нет и молодых женщин и подростков-девушек. Такого возраста мальчикам курды режут ножом горло, а девушек-подростков берут в наложницы. Поэтому все они ушли в горы с мужчинами, спасая свою жизнь».⁹

Сведения об армянах в основном касались периода - с осени 1914 г. до лета 1915 г., когда в качестве отдельных подразделений действовали армянские добровольческие отряды, и когда еще не во всех западноармянских гаварах (санджак) была начата массовая депортация армян. Не случайно, говоря о военных действиях конца 1915 и 1916 годов, автор в своих записях больше «не встречает» армян, хотя и рассказывает о боях за Эрзрум, Битлис, Ерзнку, Муш и другие армянские города.

Ф. Елисеев высоко оценивает роль армянских добровольцев в войне. Он рассказывает об их искренней дружбе с казаками, о преданности русским, о безграничном патриотизме и храбрости армянских военачальников. Елисеев описывает добровольцев из отрядов Андраника (Озаняна), Дро (Драстамата Канаяна), Амазаспа (Срвандзтяна) и Кери (Аршака Гафавяна) следующим образом: «Дружинники были отлично экипированы. Они носили защитного цвета длинные кители с большими карманами, брюки. Все – добротного качества. Говорилось, что все это «американское». Вооружены были русскими винтовками, и очень у многих длинные револьверы системы «Маузер» с деревянными

⁸ Там же, 95.

⁹ Там же, 109.

кобурами-футлярами к ним, как лежа винтовки для стрельбы на дальнюю дистанцию.

Целая броня перекрестных патронташей на груди и поясе придавала армянским дружинникам очень воинственный вид. Головным убором их были черные кавказские, почти сплошь каракулевые, папахи, что сближало их с нами, казаками.

При дружинах была сотня конных разведчиков на очень хороших, сильных и прытких, как козы, карабахских скакунах, в хорошем физическом состоянии. Все - на казачьих седлах.

Их доблестные вожди были штатскими национальными армянскими политическими деятелями в России. Одеты и вооружены они были, как и их дружинники, но только без винтовок. Все были без погон, но их дисциплина и вся суть воинского движения, построенного на добровольческих началах, были основаны на глубочайшем национальном энтузиазме, с главной целью – освобождением Армении от турок».¹⁰

По поводу отношений с казаками он добавляет: «Они были очень ценными помощниками казачьему отряду в этой операции. К тому же они дрались фанатично, и ни турки, ни курды армян, как и армяне их, в плен не брали. Они уничтожали друг друга в бою безжалостно».¹¹

В ожесточенных боях в ущелье Тапариз еще более закалилось военное сотрудничество армян и казаков. Командир IV отряда Кери своей храбростью вызывает удивление у казаков: во время боя не ложась, под градом пуль он является Елисееву и докладывает о себе, предлагая намокшим от дождя казакам согреться армянским коньяком. «Мне так хотелось пропустить несколько глотков горячего чая! Глотнул, но – то оказался коньяк. Молодежь наша тогда почти ничего не пила. И я был разочарован содержимым во фляжке и не притронулся к ней больше».¹² Кстати, после боевого крещения на подступах к Вану, Елисеев устанавливает близкие, дружеские отношения с Кери.

Офицер казак свидетельствует, что 5-го мая 1915 года на подступах к Вану, из-за наступившей темноты был дан приказ отложить взятие города до утра, «Но армянские дружины не выдержали – в ночь одни двинулись к своему „обетованному городу“, или к „Армянской Москве“, как они называли город Ван». А сам Елисеев называл этот город «почти европейским городом», где сам был готов жить и превратить его в казачий город.

¹⁰ Елисеев Ф. И., 85-86.

¹¹ Там же, 86.

¹² Там же, 88.

Характерно, что автор мемуаров множество раз отмечает, что страна за которую казаки воевали с преданностью была «Турецкая Армения», то есть - Западная Армения, где турецкие власти учинили ужасные злодеяния.

Важно отметить, что молодой казак Елисеев заметил также то, что армяне наивно мечтали достичь с помощью России осуществления своей национальной мечты – восстановления Великой Армении. «Несчастные,- рассказывает Елисеев о радости армян после взятия Вана, - они, безусловно, были уверены, что теперь-то, при помощи русских победных войск, будет освобождена и построена их Великая Армения».¹³ Это особенно ярко выражается в начале мая 1915 года после победного завершения Ванской самообороны армян (7 апреля -6 мая) и взятия города армянскими добровольцами и русскими войсками. В городе Ване на банкете с руководителями армянских военно-политических кругов главный организатор героической обороны города Арам Манукян предлагает тост за Русскую императорскую победоносную армию. По разрешению генерала А. Николаева русскому императору Николаю Второму была послана телеграмма следующего содержания: «В день рождения Вашего Величества, совпадающий с днем вступления Ваших Войск в столицу Армении, желая величия и победы России, мы, представители национальной Армении, просим принять и нас под Ваше покровительство. И пусть в роскошном и многообразном букете цветов Великой Российской Империи маленькой благоухающей фиалкой будет жить автономная Армения».¹⁴

В книге Елисеева приводится еще одна трогательная история. 8 мая после парада войск и церковной службы солдаты подходят к кресту. С восхищением Елисеев пишет «...ученицы армянских школ, возрастом не старше 14 лет, одетые в летние платья с черными передничками, под управлением своего регента вдруг, словно ангелочки, запели:

Славься, славься, нас Русски Сарь,
Господам данни нас Сарь-Государь.
Да будет письмертни Твой Сарьски Родт,
Да им благоденствуе Русьски нарот...

Это было так неожиданно для нас и так приятно, что даже весь главный штаб во главе с генералом Николаевым, не говоря уже о нас, строевых офицерах, остановился и невольно повернул в их сторону свои головы. И, несмотря на непонимание поющими русских слов в этом славословии русского царя,

¹³ Там же, 102.

¹⁴ Там же, 97.

произносимом с большим акцентом, это нисколько не умаляло достоинства преподнесенного нам сюрприза.

„И когда это они успели разучить?“ – делились мы между собой недоуменно». ¹⁵

Данная работа может пролить свет на такой запутанный вопрос, как отступление русских войск из Вана в начале июля 1915 года, в результате чего армяне и были вынуждены оставить родные места и стали беженцами. В связи с этим, считаем не лишним привести небольшой отрывок из книги, где описываются размышления со стыдом отступающих русских солдат: «Мы, офицеры, собрались у костра, делимся впечатлениями о последних днях и недоумеваем – почему так спешно отступаем? По слухам, Халил-бей прорвался до самой Алашкертской долины. Ну и хорошо: если он прорвался так глубоко, то прямой смысл нашей свежей и первоочередной бригаде через Арджиш ударить во фланг и тыл его войскам! Так рассуждали мы». ¹⁶

Знаменательно, что в то же самое время, точно также рассуждал командир казачьего полка Д. Мигузов ¹⁷. В присутствии хорунжего Елисеева, он направлял ругательства в адрес «верхов» – штабов: «... Этим он показал, что полностью переживал то, что и его офицеры полка».

Добавим, что в отличие от пораженческой позиции главного штаба, большинство русских офицеров, генерал Т. Назарбемян, командиры армянских отрядов Андраник, Дро, Амазасп, Кери, губернатор Васпуракана Арам Манукян и другие, были против отступления.

В результате внезапного ухода русских войск началась большая трагедия ванных армян. 200-тысячная масса бросивших свои дома армянских беженцев, пытаясь спастись устремились к Российским границам. Увы.. многие из них погибли от рук курдов и турок. Вот об этом цитата: «И каких только ужасов, каких сцен, каких всевозможных трагедий, слез, плача, горестных рыданий мы не повидали тогда там! Жуткий и незабываемый ужас и сострадание чужому горю, которого мы тогда не знали, мы ощутили только потом на себе, после революции...

Беженцы все шли и шли, не останавливаясь и ночью, к русской спасительной границе. На душе было очень грустно. Так тяжело, с боями прошли большой район Турции – и теперь бесславно и ... без единого выстрела оставляем его». ¹⁸

¹⁵ Там же, 99.

¹⁶ Там же, 129.

¹⁷ О полковнике Мигузове **Карапетыан М.**, 203.

¹⁸ **Елисеев Ф. И.**, 85-86, 129-130.

У автора отчасти просматриваются захватнические устремления русских властей по отношению к краю, в связи с чем наибольшую важность получало осуществление давнейшей имперской мечты – создание казачества в Алашкерте, Ване и других районах Западной Армении. Серьезной причиной для осуществления этой мечты якобы являлось то обстоятельство, что постоянная смертельная вражда между армянским и курдским населением требовала наличия «третьей силы» для их примирения. Потому и мы в то время говорили «о казачестве Вана».

В конце хотим привести еще одну заметку. Как смотрелись армянки казакам. Вот об этом мнение казачьего хорунжего: «Турецкие армянки красивы. С тонкими чертами лица. Они – темные шатенки с красивыми глазами. Но их совершенно не видно на улицах города, не говоря уже о кофейных и ресторанах. Здесь восток – и вот даже армяне, христиане, в своем быту живут по-мусульмански. Так мы и не смогли повеселиться „как следует“, по – холостяцки – мы „нич-чего“ не нашли».¹⁹

БИБЛИОГРАФИЯ

Елисеев Ф. И., – 2001, Казаки на Кавказском фронте, Москва, 2001.

Карапетян М., – 1999, Армянские добровольческие дружины и батальоны на Кавказском фронте (1914-1917 гг.), Ереван, 1999, (на арм. яз).

Мелконян А., – 1994, Эрзрум, Ереван, 1994, (на арм. яз).

¹⁹ Там же, 100-101.

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ashamelk@yahoo.com

**ԻՆՔՆԱՏԻՊ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ՃԱԿԱՏՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ
ՋՈԿԱՏՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ռուսական բանակի կազակական զորամասերը ծանրակշիռ ավանդ ունեն ինչպես Կովկասի, այնպես էլ Անդրկովկասի, մասնավորապես Արևելյան Հայաստանի գրավման և Արևմտյան Հայաստանի համար մի քանի ռուս-թուրքական պատերազմներում Ռուսաստանի տարած հաղթանակների գործում: Այդ տեսանկյունից Առաջին աշխարահամարտի Կովկասյան ճակատում կազակների գործունեության մասին լույս տեսած աշխատությունների մեջ առանձնանում է կազակ Ֆյոդոր Ելիսենի «Կազակները Կովկասյան ճակատում» հուշագրությունը: Այն մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև հայոց պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից: Այն լրացնում է մեր պատկերացումներն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին տեղի ունեցած այնպիսի հանգուցային հարցերի վերաբերյալ, ինչպիսիք են հայկական կամավորական ջոկատների գործունեությունը, 1915 թ. մայիսի սկզբին Վանի ազատագրման մանրամասները, հուլիսին այնտեղից ռուսական զորքերի անակնկալ նահանջի հետևանքով արևմտահայերի համար ստեղծված իրավիճակը, Արևմտյան Հայաստանի զանազան շրջաններում թուրքերի և քրդերի կողմից հայերի, իսկ Միջագետքում՝ ասորիների նկատմամբ իրականացված զանգվածա-

յին կոտորածները, Կովկասյան ճակատում լայնածավալ գրեթե բոլոր օպերացիաները և այլն: Ֆ. Ելիսենի ճակատային նոթատետրերը պատմում են հայ կամավորների հետ կազակների ունեցած ջերմ հարաբերությունների մասին: Ըստ հեղինակի՝ այն երկիրը, որի համար կազակները նվիրումով կռվում էին՝ «Թուրքահայաստանն է»՝ Արևմտյան Հայաստանը, որտեղ թուրքական իշխանություններն իրականացրել են հրեշավոր եղեռնագործություն:

Ֆ. Ելիսենը շատ բարձր է գնահատում հայ կամավորականների դերը պատերազմում, ընդգծում ռուսների հանդեպ նրանց ունեցած նվիրվածությունը, հայ զորահրամանատարների անսահման հայրենասիրությունն ու քաջությունը: Հատկապես նա մեծ հիացմունքով է խոսում Անդրանիկի, Դրոյի և Քեռու մասին: Վերջինիս հետ Վանի մատույցներում մարտական մկրտությունից հետո Ելիսենը հաստատում է անձնական մտերմություն: Կազակ սպան վկայում է, որ Վանի մատույցներում, երբ վրա հասած մթի պատճառով 1915 թ. մայիսի 5-ին հրաման արձակվեց քաղաքի գրավումը՝ վաղվան հետաձգելու մասին, հայ կամավորական խմբերը չհամբերեցին և գիշերով շարժվեցին դեպի իրենց «ավետյաց քաղաքը», կամ «Հայկական Մոսկվան»՝ ինչպես նրանք կոչում էին Վան քաղաքը:

Հայերի նկատմամբ Ելիսենի անկեղծ համակրանքը նկատվում է ամենուր: Մեծ հետաքրքրությամբ են կարդացվում Վանի ազատագրման համար մղված մարտերի, Վանում հայերին համակած մեծ ոգևորության մասին պատմող էջերը: Կարևոր է ընդգծել, որ երիտասարդ կազակ Ելիսենը նկատել է նաև, որ հայերն իրենց անսահման նվիրվածության և քաջության դիմաց միամտաբար երազում էին Ռուսաստանի օգնությամբ հասնել մեծ Հայաստանի վերականգնման ազգային երազանքին:

ASHOT MELKONYAN

Academician

Institute of History NAS RA

ashamelk@yahoo.com

**AN ORIGINAL SOURCE ON THE ACTIVITIES OF THE
ARMENIAN VOLUNTARY DETACHMENTS ON THE
CAUCASIAN FRONT DURING THE WWI**

SUMMARY

The use of Cossack military units in Russian army stationed in Caucasus and Transcaucasia has a long tradition. They participated in several Russo-Turkish wars, especially in the seizure of Eastern Armenia. Among the books published on Cossack activities on the Caucasian front during the WWI one should remember that of Feodor Yeliseyev entitled “The Cossacks on the Caucasus”. This book is of a great importance for studying Armenian history in the discussed period. The notes by F. Yeliseyev tell us about rough relationship that existed between the Cossacks and other Russian volunteers, including also Armenians. Thus, the land the Cossacks were fighting for they called “Turkish Armenia”, i.e. Western Armenia.

F. Yeliseyev highly appreciated the role of Armenian volunteers in the war, emphasizing their devotion to Russians, their patriotism and gallantry of the Armenian commanders. His passages on Andranik, Dro and K’eři were full of admiration. With K’eři Yeliseyev had close relations. As attested by one Cossack officer, on May 5, 1915 when the order came to postpone the seizure of the town till the next day, some groups of Armenian volunteers nevertheless advanced towards the “Promised City”, or “Armenian Moscow”, as they sometimes called the City of Van.

The sympathy that Yeliseyev had towards the Armenians can be found everywhere. We meet lots of pages describing the heroic liberation of Van, the great inspiration that enveloped the Armenians in general. It is worth of noting that the young Cossack was astonished seeing that the Armenians believed that with the help of Russia they would reach their national dream and recreate Greater Armenia

ԱՐՄԵՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ՀՀ ԱԳՆ Մահմանակից երկրների վարչության պետ
a.avagyan@mfa.am*

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ (1918–1921 թթ.)

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրված Մուդրոսի զինադադարը նշմարեց «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության տասնամյա (1908-1918 թթ.) կառավարման վախճանը: Պատերազմում կրած պարտությունը, կուսակցության և կառավարության ղեկավարների գաղտնի փախուստը երկրից, Իթթիհատի կառավարման տարիներին գործած հանցագործությունների համար պատասխանատվության ենթարկվելու զգացումները շփոթության մթնոլորտ ստեղծեցին թուրքական հասարակությունում: 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին օսմանյան խորհրդարանի հինգերորդ հանձնաժողովի լսումները, 1919-1922 թթ. երիտթուրքերի դատավարությունները, իթիլաֆական կառավարության կողմից նախորդ կառավարության գործած հանցագործությունների քննադատությունները հաշվի առնելով, իրավացիորեն կարելի է պնդել, որ հայոց ցեղասպանությունը փաստացի ճանաչած առաջին պետությունը թուրքական պետությունն էր, չնայած այն հանգամանքին, որ հանցագործներին պատժելու գործընթացը մնաց անավարտ, իսկ քեմալականների իշխանության հաստատումը դարձավ երիտթուրքական իշխանության երկրորդ շրջան:

Սույն հոդվածում փորձ է արվում հակիրճ անդրադառնալ 1918-1921 թթ. թուրքական մամուլում հայերի տեղահանության և զանգվածային ոչն-

չացման (tehcir ve taktil) քննարկումներին և առաջ քաշվող տեսակետներին: Նշված ժամանակաշրջանում ազդեցիկ էին թուրքական հակամարտող և իրար նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված իթթիհատական և իթթիլաֆական հատվածները, ինչպես նաև թափ առած ազգայնական շարժումը, որն իրականացվում էր դեռևս պատերազմի տարիներին երիտթուրքական կուսակցության կողմից մշակված ծրագրի համաձայն: Շարժման հաջողություններով պայմանավորված մտավորականության շրջանակներում կրկին սկսեց ուժեղանալ իթթիհատականների ազդեցությունը և հայերի ոչնչացումը քննադատողներն աստիճանաբար հրաժարվեցին հրապարակայնորեն հանդես գալ այդ խնդրի վերաբերյալ: Ուսումնասիրելով 1918-1921թթ. թուրքական մամուլի հրապարակումները, կարելի է պնդել, որ ի սկզբանե այդ քննարկումների ուղղվածությունը պայմանավորված է եղել տեղահանության և ոչնչացման որոշման կայացման և իրականացման այն առանձնահատկությամբ, որ արևմտահայության ոչնչացումը տեղի է ունեցել ժողովրդական (թուրք, քուրդ, չերքեզ...) լայն զանգվածի ներգրավմամբ ու ակտիվ մասնակցությամբ¹, թեև ցեղասպանության բուն ծրագրի մշակողների և հրամաններ արձակողների շրջանակը շատ սահմանափակ էր, իսկ հայերի ոչնչացման որոշումը երիտթուրքական կուսակցության վերնախավում երկար տարիներ հասունացող զարգացում էր²:

¹ Քրիստոնյա բնակչության ոչնչացման մեղադրանքով ձերբակալված Օսմանյան խորհրդարանի նախագահ և Թալեաթ փաշայի կառավարությունում արտաքին գործերի նախարար Հալիլ Մենթեշեին Բեքիրադա բանտում 1919 թ. ապրիլի 12-ին այցելության է գալիս Իթիլաֆ կուսակցության առաջնորդներից գնդապետ Սադըքը, որի հետ խոսակցության ժամանակ Հալիլը քննադատում է իթիլաֆական կառավարության կողմից արտակարգ ռազմական դատարանների ստեղծումը, նշելով. «Անատոլիայում շատ քիչ թուրք կա, որոնք կապ չունեն այս տեղահանության խնդրի հետ (Bu tehcir işiyle alakadar olmayan Türk Anadolu'da pek azdır). Նման ճանապարհով ահաբեկելով ժողովրդի մի ստվար զանգված, նրան սարեր էք հանելու, այդ կարևոր գործում միայն միությամբ և միասնությամբ կարող ենք պաշտպանել հայրենիքը», տե՛ս Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul, 1986, s. 239.

² Տե՛ս **Авакян Арсен**, 2013, 41-62.

Թուրքական աղբյուրների մեծ մասը ցեղասպանության ծրագրի մշակման և իրականացման հիմնական պատասխանատու նշում է ներքին գործերի նախարար Մեհմեդ Թալեաթին³:

Թուրք պատմաբան Հիքմեթ Բայուրը նույնիսկ պնդում է, թե «Ներքին գործերի նախարարը, այսինքն Թալեաթ Բեյը, առանց կառավարության որոշման և այդ կապակցությամբ ժամանակավոր օրենք ընդունելուց առաջ սկսեց հայերի տեղահանությունը և չխուսափեց այդ շատ ծանր պատասխանատվության միայնակ ստանձնելուց»⁴: Երիտթուրքական վերնախավին մոտ կանգնած անձերից մեկը՝ «Թանին» թերթի խմբագիր Հյուսեին Ջահիթ Յալչընը, որպես հիմնական դերակատար նշում է դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրին⁵:

Այսպիսով, երիտթուրքական վերնախավի կողմից հայերի հայրենագրկման և ոչնչացման ծրագիրը մշակվել էր այն նրբությամբ, որ քաղաքական որոշման ընդունման պատասխանատվությունը ընկնի փոքր շրջանակի վրա, ամեն դեպքում փորձելով գերծ պահել կուսակցության և կառավարության հիմնական շրջանակները: Այս քաղաքական գիծն իր զարգացումը ստացավ նաև «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պաշտոնական լուծարման և փոխարենը «Վերածնունդ» (Teceddüt) կուսակցության ձևավորման տեսքով: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության վերջին համագումարում ընդունված որոշման համաձայն նորաստեղծ կուսակցությանը չէին կարող անդամակցել ՄԱ կուսակցության նախկին ղեկավարները⁶: Պատասխանատվությունը մի քանի անձերի վրա բարդելու մարտավարությունը իթթիհատականները վարում էին օսմանյան խորհրդարանում 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին հինգերորդ հանձնաժողովի քննարկումների և 1919-1922 թթ. դատավարության ընթացքում⁷: Հինգերորդ հանձնաժողովի լսումների ժամանակ որոշ նախարարներ նույնիսկ հայտարարեցին, թե տեղահանությունից անտեղյակ էին և այդ մասին առաջին անգամ տեղեկացել էին

³ St' u Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. 1994. 6-8.

⁴ St' u Yusuf Hikmet Bayur, 1983, 38.

⁵ St' u Hüseyin Cahit Yalçın, 2002, 83.

⁶ St' u Tark Zafer Tunaya, 2000, 663.

⁷ St' u Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları... 237.

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության 1916 թ. համագումարում: Այդ համագումարում ներկայացված «հայերի դավաճանության» և «տեղահանության ստիպողական քայլ լինելու» վարկածը⁸ հանդիսացավ պաշտոնական տեսակետի հիմք, որն ամրագրվեց Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարարության հատուկ հանձնաժողովի կողմից նույն տարի ֆրանսերեն լեզվով հրատարակված «Սահմանադրությունից առաջ հայկական կոմիտեների նպատակները և հեղափոխական շարժումները»⁹ գրքույկում:

Պատասխանատվությունը Իթթիհատի վերնախավի վրա գցելու գիծը, հատկապես, որ այդ վերնախավը լքել էր երկիրը, միաժամանակ փորձելով զերծ պահել ժողովրդին և հնարավորության դեպքում նաև կուսակցության հոծ զանգվածին, ակնհայտորեն ի հայտ է գալիս 1918-1921 թթ. ստամբուլյան մամուլի հրապարակումներում, ընդ որում ոչ միայն երիտթուրքական ուղղվածություն ունեցող, այլ նաև ընդդիմադիր: Իթիլաֆ կուսակցությանը նույնպես ձեռնտու էր նեղացնել պատասխանատվությունների շրջանակը և այդ կուսակցությանը մոտ կանգնած մտավորականությունը հայերի ոչնչացման պատասխանատվության հարցում գրեթե նույնությամբ կրկնում էր հակառակորդների փաստարկները: Այսպես, Իթիլաֆ կուսակցության ակտիվ անդամ Հասան Ամջան (Հասան Վասֆին) 1919 թ. ապրիլի 5-ին «Ալեմդար» թերթում հրապարակված իր «Շատ լավ, հարյուր հազարավոր հայերին ո՞վ սպանեց» հոդվածում գրում է. «Այդ որոշումը ընդունել էր Իթթիհատ վե Թերաքքիի հրոսակախումբը: Կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներին էլ պարտադրեց իրականացնել այդ հատուկ միջոցառումները»¹⁰: Բանավիճելով իթթիհատական Սուլեյման Նազիֆի հետ և անդրադառնալով «Տեղահանության մասին» ժամանակավոր օրենքի խնդրին, Հասան Ամջան օրենքի ընդունման պատասխանատվությունը գցում է մի քանի անձանց վրա, նշելով. «Չորս արյունարբու հիմարի կողմից ընդունված որոշումն օրենք էք անվանում: Կարծես թե այդ

⁸ 1916 թ. համագումարում Թալեաթի ելույթը, որում նա ներկայացրեց տեղահանության խնդիրը, տե՛ս İttihat ve Terakki'nin Son Yılları, 1992, 18-23.

⁹ Տե՛ս Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri. 2001.

¹⁰ Տե՛ս Հասան Ամջա, 2007, 23.

բառը բոլոր ոճրագործությունները մարդասիրության վերածելու ուժ ունի, և այդ օրինակով գործող պաշտոնյային էլ ներման արժանի էք համարում: Դա ի՞նչպես կլինի: Թալեաթի այդ հրամանն իրականացրած Ձեր կողմից նշված պաշտոնյան, նախևառաջ, մարդ է, իսկ հետո էլ՝ մահմեդական»¹¹:

Պատերազմի մեջ ներքաշելու և կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների ոչնչացման պատասխանատվությունը կուսակցության և կառավարության մի քանի անդամների վրա բարդելը թուրքական հասարակությանը հնարավորություն էր տալիս խուսափելու պարտված պետությունների միապետների պատասխանատվության մասնաբաժնի վերաբերյալ Փարիզի վեհաժողովում Անտանտի պետությունների կողմից բարձրացված հարցից: Սուլթան Վահդեդդինը Իթթիհատի պարագլուխներին հետապնդելու հրաման արձակելով փորձեց տարանջատել սուլթանական պալատը կառավարության գործած ոճրագործություններից: 1918 թ. նոյեմբերի 23-ին «Daily Mail» թերթի լրագրողին տված հարցազրույցում Վահդեդդինը հայտարարեց. «Մեծ ցավով տեղեկացա Թուրքիայում որոշ քաղաքական կոմիտեների հայերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին: Այդ տեսակի չարիքները և մեկ հայրենիքի զավակներ հանդիսացողների միջև տեղի ունեցած իրադարձությունները կոտրեցին իմ սիրտը: Գահին բարձրանալուց հետո իսկույն հրամայեցի անմիջապես հետաքննություն սկսել, որպեսզի այդ իրադարձությունների պատասխանատուներն անմիջապես պատժվեն: Մի շարք պատճառներ խոչընդոտեցին, որ այս հրամանս հարկ եղած ձևով ի կատար ածվի: Մակայն այսօր խնդիրն ամբողջ մանրամասնություններով հարցաքննվում է»¹²: Երիտթուրքերին դատելու արտակարգ ռազմական դատարան ստեղծելու որոշման հաստատումը սուլթանի համար Օսմանյան հարստության վրայից պատասխանատվության բաժինը հանելու փորձերից մեկն էր:

Հայերի տեղահանությանն ու ոչնչացմանը, նրանց ունեցվածքի թալանին վերաբերող հրապարակումները մամուլում, նույնիսկ իր հակաիթթի-հատական կեցվածքով աչքի ընկնող «Ալեմդարի» հոդվածները, հիմնականում վերաբերում են միջին օղակի պաշտոնյաններին, որոնք աչքի էին ընկել տարբեր շրջաններում հայերի ոչնչացման կազմակերպմամբ և ն-

¹¹ Նույն տեղում, 24:

¹² Տե՛ս Dr. Recep Karacakaya, 2005, 306.

րանց ունեցվածքի թալանով: Այսպես, պատերազմի տարիներին Մինոպ արտաքսված Ռեֆի Ջևադը «Ալեմդար» թերթում 1918 թ. դեկտեմբերից սկսեց հրատարակել իր հուշերի շարքը, որոնք հիմնականում վերաբերվում էին պատերազմի տարիներին արքայի վայրերում տեղի ունեցած դեպքերին¹³: Ռեֆի Ջևադի հուշերի երկրորդ շարքը, որը կապված էր հայերի ցեղասպանության հետ, հրապարակվեց 1918-1919 թթ. «Ալեմդար» թերթում «Տեսածներիցս և լսածներիցս» (Gördüklerimiz ve İstittiklerimizden) վերնագրի տակ: Այս արժեքավոր վկայությունների շարքում ուշագրավ են Տիրան Քելեքյանի, Գրիգոր Զոհրաբի և Վարդգես Սերենգույանի սպանությունների հետ կապված վկայությունները, քանի որ Ռեֆի Ջևադը հանդիպել էր վերջիններս հետ արքայի ճանապարհներին, իսկ Տիրան Քելեքյանի դեպքում նրա սպանության ականատեսն էր¹⁴:

Արտակարգ ռազմական աստիճանի դատավարությունները հանգամանալից լուսաբանվում և մեկնաբանվում էին մամուլում, հանդիսանալով տարբեր հայացքների տեր մտավորականների բախման առիթ: Միասնական տեսակետ այդ դատավարությունների վերաբերյալ չկար, սակայն նույնիսկ դատավարությունը պաշտպանող հոդվածներում առկա էր այն միտքը, որ դրանք կատարվում են ոչ թե բնակչության, այլ հաղթողների՝ առաջին հերթին Անգլիայի պահանջով: Մյուս կարևոր հանգամանքը, որ քննարկվում էր հակաիթթիհատական տրամադրվածություն ունեցող մտավորականության շրջանում, այն հանգամանքն էր, որ դատավարության ընթացքն ու ներկայացվող մեղադրանքներն այնպիսի տպավորություն էին ստեղծում, որ երիտթուրքերի դատավարություններն ուղղված էին ոչ թե հանցագործության մերկացմանը և դատապարտմանը, այլ փորձ էր կատարվում կոծկել ամենակարևոր խնդիրները և հայերի ոչնչացման ամբողջ մեղքը գցել մի շարք աննշան կատարողների վրա: Այդ տեսակետից ուշագրավ է Ռեֆի Ջևադի «Կառքի նժույզները ինչպիսին էին (Arabanın Beygirleri Nasıl İmiş?)»¹⁵ հոդվածը: Համեմատություններ անցկացնելով 1913թ. մեծ վեզիր Մահմուդ Շևքեթ փաշայի սպանության դա-

¹³ Ռեֆի Ջևադի հուշերն անկանոն կերպով հրատարակվել են «Ալեմդար» թերթում 1918 թ. դեկտեմբերի 15-ից մինչև 1920 թ. փետրվարի 11-ը: Հետագայում դրանք հավաքվել և հրատարակվել են առանձին գրքով, տե՛ս Refi Cevat Ulunay, 1999.

¹⁴ Տե՛ս Diran Kelekyan Efendi'nin Vaziyeti, 1918.

¹⁵ Տե՛ս Arabinın Beygirleri Nasıl İmiş? «Alemdar» 20 Şubat 1919

տավարության հետ, հեղինակը նշում է, որ այդ դատավարությունը մեկ նիստով ավարտվեց և մեղավորները կախաղան բարձրացվեցին, որոնց թվում նաև սուլթանական ընտանիքի անդամներից մեկը: «Իսկ մենք դեռևս զբաղված ենք Քեմալ բեյի¹⁶ հանցագործությունների վկաների որոնմամբ: Հասկացանք, ամբողջ աշխարհն արդեն համոզվել է, որ այդ մարդը կատարել է այդ ոճրագործությունները: Ավելին ի՞նչ ենք ուզում»¹⁷:

Նույն շրջանում մամուլում լույս տեսան օսմանյան պաշտոնական տվյալները հայերի կորուստների մասին, որոնք, ըստ ներքին գործերի նախարար Ջեմալ բեյի կազմել էին 800 000¹⁸:

1918-1921 թթ. քննարկումներում առանձին խնդիր էր, թե եվրոպական հասարակական կարծիքը ինչպես է վերաբերում հայերի ցեղասպանության խնդրին: Առաջադեմ ուղղվածության մի շարք մտավորականներ գտնում էին, որ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ եղած ոճիրը չի կարելի կոծկել, այն անհրաժեշտ է ճանաչել, և դրա պատասխանատվությունը թողնել այն սերունդի վրա, որ իրագործել է այն՝ մեղքից ազատելով հաջորդ սերունդներին: Այսպես, օրինակ, «Ալեմդար» թերթում հրապարակված «Արտասահմանն արդյոք ի՞նչ է ասում» հոդվածում ներկայացվում էր, որ բոլոր պարտված ժողովուրդների շարքում թուրքերն ամենավատ դրության մեջ են, քանի որ նրանց վրա սևացել է այն ահավոր ոճիրը, որ իրականացրել են քրիստոնյա հպատակների դեմ: Միաժամանակ պնդվում էր, որ ժողովուրդը մեղք չունի, ամբողջ պատասխանատվությունը ընկնում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարության վրա, պետք է ընդունել այդ և փակել այս խնդիրը¹⁹:

Կոստանդնուպոլսի մամուլում քննարկումների մեկ այլ առանձնահատկությունն այն էր, որ փորձ էր կատարվում հիմնավորել, թե Իթթիհատի կառավարությունը չարիք էր ոչ միայն քրիստոնյա փոքրամասնությունների, արաբների կամ ալբանացիների, այլ նաև թուրքերի համար²⁰:

¹⁶ Խոսքը գնում է բողայանի քայմակամ Քեմալ բեյի մասին – Ա.Ա.

¹⁷ St' u Arabanın Beygirleri Nasıl İmiş? «Alemdar» 20 Şubat 1919

¹⁸ Ջեմալ բեյն այս տեղեկությունները բերել էր Moniteur Orientale թերթի թղթակցի հետ հարցազրույցի ժամանակ: Մի քանի օր անց այն արտատպվել է «Ալեմդարում», տե՛ս 800.000 Yalnız Taktik Değil, Tehcir de Dahil. Cemal Beyefendinin Beyanâtı, «Alemdar», 17 Mart 1919

¹⁹ St' u Haric Acaba Ne Diyor? «Alemdar», 10 Teşrinisani 1918

²⁰ St' u Osmanlılar ve Mesuliete Teşrik, «Alemdar», 18 Kânunusani 1919

Մասնավորապես ներկայացվում էր, որ առաջին հերթին Իթթիհատի թուրանական ցնդաբանությունների գոհեր հանդիսացան թուրքերը²¹: «Ալեմդարի» հոդվածներից մեկում նշվում էր. «Թուրքերը ևս տեղահանվել են: Թուրքերը նույնպես մասայական կոտորածի են ենթարկվել: Ընդհանուր հանդիսացող այս խնդրից միայն հայերին վերաբերող հատվածն հանել և այսպես ամիսներով դրանով զբաղվել ճիշտ չէ»²²:

Այս հարցում հարկ է հաշվի առնել, որ թուրքերին ևս որպես ճնշված ազգ ներկայացնելու գծի վրա ազդեցություն է գործել այն ժամանակվա եվրոպական հասարակական կարծիքը, որում մեծ նշանակություն էին ձեռք բերել ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի առաջ քաշած 14 սկզբունքները, իսկ 1918-1921թթ. թուրք գործիչները, այդ թվում նաև Մուստաֆա Քեմալը, ԱՄՆ-ի մանդատի կողմնակից էին՝ այդ ճանապարհը դիտելով նաև որպես Հայկական հարցի լուծման ուղիներից մեկը²³:

Հայերի տեղահանության և մասայական ոչնչացման վերաբերյալ քննարկումներում նկատվող միտումները, պարզ է դառնում, որ հայերի «դավաճանության» և տեղահանության ստիպված մի միջոց լինելու թեզը, իսկ նրա վատ կազմակերպվածությունը գոհերի պատճառ հանդիսանալու պնդումների հետ մեկտեղ իթթիհատական մտավորականությունն առաջ էր տանում նաև այն միտքը, թե Օսմանյան կայսրությունում չի եղել հայերի մասայական ոչնչացում, այլ տեղի է ունեցել հայ-թուրքական փոխադարձ կոտորած (mukatele): 1919 թ. մայիսի 17-ին արտակարգ ռազմական դատարանի նիստում այդ թեզն առաջ է քաշել նաև Զիա Գյոքալըր, ասելով, թե «Թուրքիայում եղել է ոչ թե հայերի կոտորած, այլ թուրք-հայկական կոտորած: Մեզ մեջքից հարվածեցին, մենք էլ խփեցինք (Türkiye’de bir Ermeni katliamı değil, bir Türk-Ermeni mukatelesi olmuştur. Bizi arkadan vurdular, biz de vurduk)»²⁴:

Իթթիհատի կողքին հայ քաղաքական կուսակցությունների, առաջին հերթին Հ. Յ. Դաշնակցության մեղավորության գաղափարը հստակ արտահայտվեց նաև հակաիթթիհատական մտավորականության մոտ: Ջոհի ևս պատասխանատու լինելու գաղափարը, եթե ոչ հասարակ ժողովրդի,

²¹ Նույն տեղում:

²² Տե՛ս Arabanın Beygirleri Nasıl İmiş? «Alemdar», 20 Şubat 1919

²³ Տե՛ս Dr. Recep Karacakaya, 2005, 329-344.

²⁴ Տե՛ս Osman Selim Kocahanoğlu, 1998, 41.

այլ գոնե նրա քաղաքական վերնախավի մակարդակով, ներկայացվում է հայոց ցեղասպանության առաջին վկայություններից մեկում՝ 1919 թ. հրատարակված Ահմեթ Ռեֆիկի հեղինակած «Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր» (İki Komite, İki Kıtıl) հուշագրերում²⁵: Ահմեդ Ռեֆիկի աշխատությունում արտացոլված երկկողմանի պատասխանատվության գաղափարը 1919-1922 թթ. լայն ճանաչում գտավ, և թուրքական մտավորականությունն այս սին մտքով փորձում էր արդարացնել մարդկության դեմ կատարած հանցագործությունը:

1918-1921 թթ. հայերի ոչնչացման մասին ականատեսների հուշերի շարքում իրենց տեղն ունեն երիտթուրք առաջնորդների՝ Թալեաթի, Ջեմալի, Ջավիդի և մյուսների հուշերի հրապարակումները, որոնց հիմնական նպատակներից էր հայերի ոչնչացման գործում ներկայացնել իրենց անմեղությունը կամ իրենց արարքն արդարացնող փաստարկներ հորինել: Այն, որ երիտթուրք ղեկավարների հուշեր գրելու հիմնական պատճառներից մեկը հանդիսանում է հայերի ցեղասպանության մեղադրանքներից ազատվելը, երևում է նաև նրանում, որ Թալեաթի և Ջեմալի հուշերի զգալի մասը նվիրված են Հայկական հարցին²⁶: Նման ճանապարհով արդարանալու հարցում ազդեցություն են ունեցել երիտթուրքերի պարագլուխների շփումները Անտանտի պետությունների պաշտոնյաների հետ: Մասնավորապես, Թալեաթը վերջնական որոշում է կայացրել ներկայացնելու իր հուշերը անգլիացի լրտես Ա. Հերբերտի հետ հանդիպումներից հետո²⁷: Սակայն հուշեր շարադրելիս երիտթուրք պարագլուխները խախտեցին նախապես իրենց միջև ձեռք բերված պայմանավորվածությունը, այն է. համաձայնեցնել դրանք՝ հնարավորինս հանդես գալով միասնական դիրքերից: Սակայն այդ պայմանավորվածությունը առաջինը խախտեց Ջեմալը, որն իր հուշերը ընդհանրապես չներկայացրեց իր գործընկերներին, իսկ երկրորդը՝ Թալեաթը, որն իր

²⁵ Տե՛ս Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında*. 1998; հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Ահմեդ Ռեֆիկ, 1997.

²⁶ Թալեաթի և Ջեմալի հուշերը հրատարակվել են բազմաթիվ անգամ և տարբեր հրատարակություններում տարբերություններ կան, տե՛ս օրինակ, Talat Paşa'nın Anıları, 1986: Talat Paşa'nın Anıları, 2000; Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatırat, İstanbul, ARMA, 1996: Cemal Paşa (Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı), Hatıralar, 2001: Ջեմալ փաշայի հուշերն առաջին անգամ լույս են տեսել Ստամբուլում 1919 թ., օսմաներեն:

²⁷ Տե՛ս Aubrey Herbert, 1924, P. 307, 328.

հուշերում անցանկալի կերպով ներկայացրեց Էնվերի դերակատարությունը, ինչը նրանց միջև լարվածության պատճառ դարձավ²⁸:

Ի տարբերություն Կոստանդնուպոլսի, գավառներում թշնամաբար էին տրամադրված հայերի ոչնչացման խնդրի արծարծմանը, առաջին հերթին հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մուսուլման լայն զանգվածն ակտիվ մասնակցել էր ցեղասպանությանը և տիրացել հայերի ունեցվածքին: Արևմտյան Հայաստանում մուսուլմանների մտահոգությունը հայերի հավանական վերադարձի խնդիրն էր: Այսպես, 1920 թ. դեկտեմբերին «Փեյամը Սաբահ» (Peyam-ı Sabah) թերթը գրում էր. «Քեմալի լավագույն գնդերը կազմված են դատարանից խուսափած արհեստավարժ մարդասպաններից և հրոսակներից, որոնցից յուրաքանչյուրն անցյալում առնվազն հարյուր սպանություն է գործել»²⁹: Դրա հետ մեկտեղ հայերին հատուցելու, նախկին վերաբնակեցման վայրերում վերահաստատվելու և ունեցվածքի վերադարձման հարցերին նույն ստամբուլյան թուրքական թերթերը գերադասում են չանդրադառնալ:

Ամփոփելով 1918-1921 թթ. թուրքական մամուլում հայերի «տեղահանության և մասայական ոչնչացման» (tehcir ve taktıl) քննարկումների վերլուծությունը, հարկ է նշել, որ ընդհանուր առմամբ այդ քննարկումները թերի, անավարտ բնույթ էին կրում՝ ուղղված լինելով ցեղասպանության պատասխանատվության մեղքը մի շարք անհատների վրա բարդելուն՝ կոծկելու մուսուլման լայն զանգվածի մեղսակցության հանգամանքը, ինչպես նաև հնարավորինս խուսափելու փրկվածներին վերադարձի իրավունքի և հատուցելու հիմնահարցերի քննարկումից: Կարելի է ասել, որ նույնիսկ հակաիթթիհատական մտավորականության զանգվածի փոքր մասն էր գտնում միայն, որ հայերի վերադարձը հնարավոր է, իսկ մեծամասնությունը որպես ելակետ ընդունում էր հայերի հայրենագրկման և նախկին դրությունը վերադառնալու անհնարինության գաղափարը: Փրկվածների համար լավագույն դեպքում նախատեսվում էր որպես հնազանդ փոքրամասնություն ապրելու իրավունքի ճանաչում:

²⁸ St' u Maliye Nazırı Cavid Bey. 2000, 57, 124,

²⁹ St' u Архив Внешней Политики РФ (АВП РФ), ф. 132, Референтура по Турции, оп. 3, папка 2, д. 18, лл. 72-73.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Սիմեոն Ռեֆիկ, Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր, թարգմանությունը թուրքերենից և առաջաբանը Սամվել Սուրադյանի, Երևան, 1997.

Հասան Ամջա. Տեղահանություն և ոչնչացում (տեղահանության իրական պատկերը), Երևան, 2007:

Aubrey Herbert, Ben Kendim. Record of Eastern Travel, London, 1924.

Ahmet Refik, Kafkas Yollarında. İki Komite İki Kıtıl, İstanbul, 1998;

Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatırat, İstanbul, ARMA, 1996.

Cemal Paşa (Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı), Hatıralar, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

Christopher R. Browning, The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution, Cambridge University Press, New. York, 1992, P. 86-145.

Kelekyan Diran Efendi'nin Vaziyeti, 'Gördüklerimizden ve İşittiklerimizden', 'Alemdar', 20 Kânunuevvel, 1918.

Donald Niewyk and Francis Nicosia, The Columbia Guide to the Holocaust, Columbia University Press, New York, 2003.

Karacakaya Recep, 1908-1923 Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 2005.

Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri. Meşrutiyetten Önce ve Sonra, İstanbul, 2001.

Yalçın Hüseyin Cahit, Tanıdıklarım. Yaşantı, İstanbul, 2002.

İttihat ve Terakki'nin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları), İstanbul, 1992.

Maliye Nazırı Cavid Bey. Felaket Günleri. Mütareke Devrimin Feci Tarihi, cilt 2, İstanbul, 2000.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul, 1986.

Kocahanoğlu Osman Selim, İttihat-Terakki'nin Sorgulaması ve Yargılaması (1918-1919), İstanbul, 1998.

Refi Cevat Ulunay, Sürgün Hatıraları (Menfalar Menfiler), İstanbul, 1999.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın Nu: 14. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara, 1994.

Talat Paşa'nın Anıları, Baskıya Hazırlayan: Mehmet Kasım, İstanbul, Say Yayınları, 1986.

Talat Paşa'nın Anıları, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, 2000.

Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, cilt III, Kısım III, Ankara, 1983.

ԱրսենԱვაკյան, – 2013, Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 2013.

ARSEN AVAGYAN
Professor, PhD in History,
Director of Department for
Neighboring Countries MFA RA
a.avagyan@mfa.am

THE SUBJECT OF ARMENIAN GENOCIDE IN TURKISH PRESS IN 1918-1921

The Armistice of Mudros, signed on October 30, 1918, marked the end of the 10-year rule by the Committee of Union and Progress (1908-1918). The heavy defeat suffered in the War, the clandestine escape of the party and government leadership from the country, the fear of being held responsible for the crimes committed during the İttihat (Unionist) rule had created an atmosphere of bewilderment in the Turkish society. Taking into account the hearings of the 5th Committee of the Ottoman Parliament in November-December 1918, the trials of the Young Turks in 1919-1921, and the İtilaf Government's criticism of the crimes committed by the former government, one can assert that the first state which actually to recognize the Armenian Genocide, was Ottoman Empire, despite the fact that the process of punishing the criminals remained unfinished and the establishment of the Kemalist rule proved to be the second phase of the Young Turks' rule.

The author of this article tries to briefly address discussions about Armenians' deportation and mass killing (TehcirveTaktıl) in the Turkish press in 1918-1921. In the mentioned period, the Turkish society was divided into two conflicting and hostile groups, the İttihat (Unionist) and İtilaf (Freedom and Accord Party or the Liberal Entente) factions, and Nationalist Movement, which was organized according to the plan drawn up by the Young Turks back in the years of War, spread in Anatolia. Given the success of the Nationalist Movement, the İttihat influence increased and those who criticized Armenians' extermination gradually refused to publicly speak out about that issue.

Examining the publications in the Turkish press, one can assert that from the beginning, the discussions focused mainly on one of the aspects of the decision-making process and implementation of the deportations and mass killings, the

extermination of Western Armenians was carried out with a widespread involvement and participation of ordinary Muslim people³⁰ –Turks, Kurds, Circassians, etc. – although the circle of those who drew up the very plan of genocide and gave orders (perpetrators) was very narrow, even taking into consideration the fact that the decision of exterminating Armenians had been discussed among the Young Turks' leadership for many years and was made by a group of individuals.³¹

Most of the Turkish sources mention Talaat Pasha, the Minister of the Interior, as the person bearing the main responsibility for drawing up and carrying out the plan of Armenian Genocide³². Turkish historian Hikmet Bayur even stated that “the Minister of the Interior, i.e. Talaat Bey, started the deportations of Armenians without a government decision and before the provisional act adopted in that regard and did not avoid bearing that heavy responsibility by himself.”³³ A person close to the Young Turks' inner circle, the editor of “*Tanin*” newspaper, Hüseyin Cahid Yalçın, mentioned Dr. Behaeddin Şakir as the key actor in the genocide.³⁴

Thus, the leadership of the Young Turks drew up the plan of Armenians' deportation and extermination with one nuance, i.e., the responsibility for making the political decision will be borne by a small circle, trying, in any event, to shield not only the large masses of Muslims who took part in the genocide, but also the core of the party and the government. This policy was developed even after the Committee of Union and Progress was officially dissolved and replaced by the Renaissance (Teceddüt) Party. According to the decision made at the last congress of the Committee of Union and Progress, the former leaders of the Committee could not become members of the newly established party.³⁵ The tactics of shifting responsibility to a few individuals was used by the Unionists during the debates of the 5th Committee in the Ottoman Parliament in November-December 1918 and the trials of 1919-1921. During the hearings of the 5th Committee, several ministers

³⁰ Halil Monteshe, the Speaker of the Ottoman Parliament and Minister of Foreign Affairs in Talaat Pasha Government, was visited by one of the leaders of the İtilaf Party, Colonel Sadık in **Bekiraga Prison** and during a conversation with him Halil criticized the İtilaf Government for setting up Special Military Courts, stating, “There are very few Turks in Anatolia who have nothing to do with this deportation business (Bu tehcirişiyle alakadar olmayan Türk Anadolu'da pek azdır). By terrorizing a large part of the people like that you will make them retire to the mountains – in that important business, only unity and consolidation can protect the fatherland,” Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentşe'nin Anıları, İstanbul, 1986, 239.

³¹ See **Авакян Арсен**, 2013, 41-62.

³² Şu u Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. 1994. 6-8.

³³ See Hikmet Bayur, 1983, 38.

³⁴ See Hüseyin Cahit Yalçın, 2002, 83.

³⁵ See Tarık Zafer Tunaya, 2000, 663.

even stated that they were not aware of the deportation and were informed about that at the 1916 congress of the Committee of Union and Progress. The idea of alleged “treachery of Armenians” and as if “the deportation was a required move” became the foundation of the official opinion that was committed to writing in the French booklet *The Goals and Revolutionary Movements of Armenian Committees before the Constitution*³⁶ published by the Special Committee of the Ministry of Foreign Affairs of the Ottoman Empire in the same year.

The policy of shifting the responsibility pursued by the İttihat leadership – particularly given the fact that this leadership had left the country, trying at the same time to shield the large mass of the population and, if possible, the party – became evident in the publications of the Istanbul press in 1918-1921, and not only in the pro-Unionist ones, but also in the pro-opposition ones. The İtilaf Party was also interested in narrowing the circle of those responsible and the intellectuals close to that party would put forward exactly the same arguments in terms of responsibility for the extermination of Armenians as their opponents. Thus, Hasan Amca (Hasan Vasfî), an active member of the İtilaf Party who rescued many Armenians in the Syrian Desert in 1916, wrote in the article *Fair Enough, but Who Killed Hundreds of Thousands of Armenians?* published in the newspaper *Alemdar* on April 5, 1916, “That decision was made by the İttihatveTerakki gang. And it forced the high-level officials in the government to take those special measures.”³⁷ Polemicizing with Suleiman Nazif from İttihat about the Provisional Deportation Act, Hasan Amca shifts the whole responsibility for the adoption of the act to a few persons, stating, “You call a decision made by four bloodthirsty fools a law?! As if that word has the power of turning all crimes into humanity and you consider an official who acts in accordance with that pattern to be worth pardon. How can that be? The official whom you mentioned and who carried out Talaat’s order is, first and foremost, a man and then a Muslim.”³⁸

Shifting the responsibility for being drawn into War and exterminating the Christian population of the Empire to a few members of the party and the government made it possible for the Turkish society to avoid the share of responsibility to be borne by the monarchs of the defeated states according to the terms set by the Allies at the Paris Peace Conference. By ordering the persecution of the İttihat leaders Sultan Vahideddin tried to separate the Sultan’s palace from

³⁶ See Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri. 2001.

³⁷ See Հասարակական Ազդեցություն, 2007, 23:

³⁸ Ibid. 24.

the crimes committed by the government. On November 23, 1918, Vahdeddin stated in an interview with a *Daily Mail* reporter, “With great sorrow did I find out about the attitude toward Armenians, which made some committees in Turkey. Such evil and the events that took place between the sons of one fatherland broke my heart. After I assumed the throne, I immediately gave an order to start an investigation, in order to punish all those responsible for these events. A number of reasons prevented this order from being carried out in a proper way. However, the issue is being investigated in every detail today.”³⁹ Making a decision to establish a special military court to try the Young Turks was one of the possibilities for the sultan to relieve the Ottoman Dynasty of any responsibility.

It is striking that the publications in the press about Armenians’ deportation and extermination, the robbery of their property, even the articles in *Alemdar* that stood out for its anti-Unionist attitude were mostly about middle-level officials who had been involved in the organization of Armenians’ extermination in different regions and the robbery of their property. One of the author of articles was RefiCevat who had been exiled to Sinop during the War started in December 1918 to publish the series of his memoirs, which were mainly about the incidents that took place in the places of his exile during the war.⁴⁰ The second series of RefiCevat’s memoirs, which was related to the Armenian genocide, was published in the newspaper *Alemdar* in 1918-1919 and was entitled *From What I Saw and What I Heard* (Gördüklerimizveİştiklerimizden). These testimonies are worth attention for their accounts of DiranKelekian’s, KrikorZohrab’s, and VartkesSerengülian’s deaths, since RefiCevat met them on his way to exile and was a witness of DiranKelekian’s death.⁴¹

The trials of the Special Military Chamber were covered and commented on in the press, causing arguments between intellectuals having different points of view. There was no general opinion on those trials, though even in the articles that supported the trials contained the idea that they were held not to meet the public demand, but at the behest of the victors, England above all. Another important factor that was discussed among the anti-Unionist intellectuals was the issue that the process of trials and the charges brought up made an impression that the trials

³⁹ Dr. Recep Karacakaya, 2005, 306.

⁴⁰ Refi Cevat’s memoirs were irregularly published in the newspaper *Alemdar* from December 15, 1918 to February 11, 1920. Later on, they were collected and published in a separate book, see Refi Cevat Ulunay, 1999.

⁴¹ See Diran Kelekian Efendi’nin Vaziyeti, “Gördüklerimizdenveİştiklerimizden”, “Alemdar”, 20 Kânunuevvel, 1918.

against the Young Turks did not aim at revealing or condemning the crime, but rather tried to cover up the most important issues and shift the blame on to a group of trifle perpetrators. From that perspective, RefiCevad's article *What Kind of Cart Horses Were There?* (Arabanın Beygirleri Nasıl İmiş?) is worth attention.⁴² Drawing comparisons with the trial of Grand Vizier Mahmud Shevket Pasha's assassination in 1913, the author states that this trial was finished in one session and the guilty, among which was a member of the sultan's family, were hanged. "And we are still searching for the witnesses of Kemal Bey's⁴³ crimes. All right, the whole world is convinced that this man committed those crimes. What else do you want?"⁴⁴

In the same period, the press published official data on Armenian losses, which – according to Minister of the Interior DjemalBey – were 800 000.⁴⁵

During the discussions in 1918-1921, the issue of the European society's attitude toward the Armenian genocide was a separate topic. Several progressive intellectuals thought that given the fact that the crime that had been committed could not be covered up, it had to be recognized and the responsibility for it would rest with the generation that had committed it, relieving the coming generations of guilt. It was posited that Turks were in the most miserable state compared with the other defeated nations, since they were besmirched with the terrible crime that they had committed against their Christian subjects. At the same time, it was stated that the people were innocent, the whole responsibility rested with the leadership of the Committee of Union and Progress – one should admit that and settle the matter.⁴⁶

Another subtlety of the discussions in the Constantinopolis press was that an attempt was made to explain that the İttihat Government was an evil not only for Christian minorities, Arabs, or Albanians, but also for the Turks themselves.⁴⁷ In particular, they would posit that the Turks were the first to suffer from İttihat'sTuranian nonsense.⁴⁸ One of the articles published in *Alemdar* argued, "Turks have also been deported. Turks have also been subjected to mass killing. It

⁴² See Arabanın Beygirleri Nasıl İmiş? "Alemdar" 20 Şubat 1919.

⁴³ Meaning kaymakam (governor) of Boğazlıyan Kemal Bey, A.A.

⁴⁴ Arabanın Beygirleri Nasıl İmiş? "Alemdar" 20 Şubat 1919.

⁴⁵ Cemal Bey presented these data during an interview with the newspaper Moniteur Orientale. A few days later it was republished in *Alemdar*, see 800.000 Yalnız Taktıl Değil, Tehcir de Dahil. Cemal Beyefendinin Beyanâtı, "Alemdar", 17 Mart 1919.

⁴⁶ See Haric Acaba Ne Diyor? "Alemdar", 10 Teşrinisani 1918.

⁴⁷ See Osmanlılar ve Mesuliete Teşrik, "Alemdar", 18 Kânunusani 1919.

⁴⁸ Ibid.

is not right to extract the Armenian part from that common issue and deal with it for months now.”⁴⁹

In this regard, one should consider the fact that the policy of presenting the Turks as an oppressed nation was influenced by the atmosphere in the European society of the time, in which Woodrow Wilson’s *Fourteen Points* had gained great popularity, and the Turkish public figures of 1918-1921, including Mustafa Kemal, supported the US mandate, considering that path as one of the ways of solving the Armenian Question.⁵⁰

Analyzing the tendencies of discussions about the deportation and mass killings in the Turkish press, it becomes obvious that along with the claims that the deportation caused by Armenians’ treachery was a required measure, bad organization of which led to loss of life, the İttihat intellectuals developed a thesis that there had been no mass killing of Armenians in the Ottoman Empire, but rather there had been a mutual massacre (mukatele). On May 17, 1919, Ziya Gökalp put that thesis forward during the May 17, 1919, session of the Special Military Court, saying that “there has been no Armenian massacre in Turkey, but rather a Turkish-Armenian massacre. They stabbed us in the back and we stabbed back (Türkiye’de bir Ermeni katliamı değil, bir Türk-Ermeni mukatelesi olmuştur. Bizi arkadan vurdular, biz de vurduk).”⁵¹

The idea of blaming the Armenian political parties – first of all, the Armenian Revolutionary Federation (ARF) – along with İttihat was clearly expressed also by the anti-Unionist intellectuals. The idea of responsibility to be assumed by the victim, the nation’s political elite if not the whole Armenian nation was expressed in one of the first accounts of the Armenian Genocide, in Ahmed Refik’s memoirs entitled *Two Committees, Two Crimes* (İki Komite, İki Kıtıl) and published in Istanbul in 1919.⁵² Ahmed Refik’s idea of mutual responsibility expressed in his work became widespread in 1919-1921 and the Turkish intelligentsia tried to use this empty idea to justify the crime committed against humanity.

Among the accounts of witnesses of the Armenian Genocide published in 1919-1921 were the memoirs of the Young Turks’ leaders Talaat, Djemal, Djavid, and others, whose main purpose was to present themselves as innocent of Armenians’ extermination or to put forward arguments justifying their deed. The fact that the most part of Talaat’s and Djemal’s memoirs is dedicated to the

⁴⁹ See Arabanın Beygirleri Nasıl İmiş? “Alemdar” 20 Şubat 1919.

⁵⁰ See Dr. Recep Karacakaya, 2005, 329-344.

⁵¹ See Osman Selim Kocahanoğlu, 1998, 41.

⁵² See Ahmet Refik, 1998; for the Armenian translation see Միմեն Ռեֆիկ, 1997.

Armenian Question also proves that one of the main reasons why the leaders of the Young Turks decided to write memoirs was to disburden themselves of the accusations concerning the Armenian Genocide.⁵³ This choice of justification was influenced by the contacts of the Young Turks' leaders with the Allied officials. In particular, Talaat made the final decision on publishing his memoirs after a conversation with A. Herbert, an English spy.⁵⁴ However, while committing their memoirs to paper the leaders of the Young Turks broke the agreement among them to be consistent with each other and maintain coherence. In any event, Djemal was the first to break that agreement and did not show his memoirs to his colleagues at all. Then Talaat broke it, presenting Enver's role in a negative light, which caused tensions between them.⁵⁵

As opposed to the social atmosphere in Istanbul, the atmosphere in Anatolia was opposed toward mentioning Armenians' extermination, first of all given the fact that the Muslim masses had taken an active part in the genocide and looted the Armenians' property. In Western Armenia in particular, the main issue that concerned the Muslim society was Armenians' possible return. Thus, the Istanbul newspaper *Peyam-ı Sabah* wrote in December 1920, "Kemal's best units were composed of skillful murderers and gangsters who have avoided trial and each of whom had formerly committed at least 100 murders."⁵⁶ However, those same Istanbul newspapers preferred not to write about the compensation to Armenians, their resettlement, and the return of their property.

Recapitulating discussions about Armenians' "deportation and mass killing" in the Turkish press in 1918-1921, one must state that, in sum, they were fragmentary, incomplete and aimed at shifting the blame for the genocide on to a group of individuals, covering up the complicity of the Muslim masses, as well as avoiding, if possible, discussion of the return and compensation to survivors. One can say that only a small part of the anti-Unionist intellectuals thought that the Armenians' return was possible, whereas the greater part considered Armenians'

⁵³ Talaat's and Djemal's memoirs have been published many times and when comparing different publications it is clear that there are differences in texts, see, for example, Talat Paşa'nın Anıları, Baskıya Hazırlayan: Mehmet Kasım, İstanbul, Say Yayınları, 1986; Talat Paşa'nın Anıları, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000; Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatırat, İstanbul, ARMA, 1996; Cemal Paşa (Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı), Hatıralar, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001. Djemal Pasha's memoirs written in Ottoman Turkish were first published in İstanbul in 1919.

⁵⁴ See Aubrey Herbert, Ben Kendim. Record of Eastern Travel, London, 1924, P. 307, 328.

⁵⁵ See Maliye Nazırı Cavid Bey. 2000, 57, 124.

⁵⁶ See Архив Внешней Политики РФ (АВП РФ), ф. 132, Референтура по Турции, оп. 3, папка 2, д. 18, лл. 72-73.

expatriation and the impossibility of their return as a starting point. The survivors were to be given a right to live as an obedient minority at best.

BIBLIOGRAPH

- Ahmet Refik, Kafkas Yollarında. İki Komite İki Kıtıl, İstanbul, 1998.
- Aubrey Herbert, Ben Kendim. Record of Eastern Travel, London, 1924, P. 307, 328.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. 1994. 6-8.
- Dr. Recep Karacakaya**, 1908-1923 Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 2005, s. 306.
- Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri. Meşrutiyetten Önce ve Sonra, İstanbul, 2001.
- Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, cilt III, Kısım III, Ankara, 1983, s. 38.
- Hüseyin Cahit Yalçın, Tanıdıklarım. Yaşantı, İstanbul, 2002, s. 83.
- Maliye Nazırı Cavid Bey. Felaket Günleri. Mütareke Devrimin Feci Tarihi, cilt 2, İstanbul, 2000, s. 57, 124.
- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları, İstanbul, 1986, s. 239.
- Osman Selim Kocahanoğlu, İttihat-Terakki'nin Sorgulaması ve Yargılaması (1918-1919), İstanbul, 1998, s. 41.
- Refi Cevat Ulunay, Sürgün Hatıraları (Menfalar Menfiler), İstanbul, 1999.
- Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, 2000, s. 663.
- Ահմեդ Ռեֆիկ**, Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր, թարգմանությունը թուրքերենից և առաջարանը Սամվել Մուրադյանի, Երևան, 1997.
- Հասան Ամջա**, Տեղահանություն և ոչնչացում (տեղահանության իրականատկերը), Երևան, 2007, էջ 23:
- Авакян Арсен, Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 2013, с. 41-62.

АРСЕН АВАГЯН

*Профессор, доктор исторических наук
a.avagyan@mfa.am*

ВОПРОС ГЕНОЦИДА АРМЯН В ТУРЕЦКОЙ ПРЕССЕ В 1918-1921 ГГ.

РЕЗЮМЕ

После поражения в первой мировой войне и падения режима правления младотурецкой партии “Единение и Прогресс” турецкое общество пребывало в растерянности и одной из самых обсуждаемых тем стал вопрос о “депортации и массовом уничтожении” армянского населения Османской империи в годы войны. В ноябре-декабре 1918г. состоялись слушания в пятом комитете османского парламента, а в 1919-1921 гг. прошли судебные процессы над младотурками, при этом в 1919 г. официальные лица империи озвучили потери армян во время геноцида. Все это дает основание утверждать, что Османская империя оказалась первым государством, де-факто признавшим факт массового истребления армян.

Особенностью обсуждения вопроса о “переселении и массовом уничтожении” армян было стремление как иттихадисткой, так и оппозиционной итиляфистской прессы и интеллигенции ответственность за это преступление против человечности возложить на узкий круг лиц, при этом всячески противодействуя попыткам возложения ответственности как на мусульманское население так и султанскую власть. В публикациях стамбульской прессы основное внимание акцентировалось на освещении роли среднего чиновничьего звена в деле организации и осуществления геноцида армян.

При освещении судебного процесса над младотурками оппозиционная итиляфистская пресса обращала внимание, что организация и сам ход процесса наводит на мысль, что военный трибунал стремиться не к выявлению всех деталей преступления и возможно скорому осуждению преступников, а пытается скрыть многие важные аспекты этого преступления против человечности.

Во многих публикациях поднимался вопрос как европейское общественное мнение относится к преступлению младотурецкого правительства в отношении христианского населения империи и насколько пострадал имидж турок. Некоторые общественные деятели, учитывая, что факт преступления не-

возможно скрыть или отрицать, предлагали признать его, тем самым избавив последующие поколения от ответственности за эту черную страницу истории. При этом оппозиционная Иттихаду пресса старалась показать, что не только армяне, но и сами турки являются жертвами жестокого правления младотурецкого режима и неверно выделять и акцентировать внимание лишь на армянском вопросе.

В 1919-21 гг. иттихадистские деятели вместе с тезисом, что не было геноцида, а жертвы среди мирного армянского населения являются следствием плохо организованного переселения, выдвинули и иной тезис о том, что в Османской империи якобы не было массового уничтожения армян, а была взаимная армяно-турецкая резня. Наряду с этим даже прогрессивные деятели, типа Ахмед Рефика, пытались обосновать тезис, что наряду с Иттихадом армянские политические партии, в первую очередь Дашнакцутюн, также несут ответственность за то, что произошло с армянским населением.

В 1919-1921 гг. лидеры младотурок в своих мемуарах изложили свою точку зрения на переселение и массовое уничтожение. При этом среди них первоначально была достигнута договоренность о сверке и согласовании изложения, которое в последствии было нарушено.

Ответственность за уничтожение армянского населения стала консолидирующим фактором в объединении принявшего участие в геноциде армянского народа мусульманского населения Анатолии вокруг националистического движения. При этом даже прогрессивная часть турецкого общества неохотно обсуждала вопрос возвращения армянского населения и возмещения ему нанесенного ущерба, принимая за исходный пункт свершившийся факт патрицида армян, и в лучшем случае признавая за выжившими возможность существовать в новом государстве в качестве национального меньшинства.

ՀԱՄԼԵՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ

ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ (1919 թ. ՀՈՒՆԻՍ ԵՎ 1920 թ. ՄԱՐՏ)

«Հայոց արևելից կողմանց»՝ Արցախ աշխարհի, բազմադարյա պատմության առավել ծանր ու դրամատիկ իրադարձություններով լի տարիները 1918-1920 թվականներն էին: Հենց այդ տարիներին էր, որ Լեոնային Ղարաբաղը դարձավ «վիճելի տարածք»:

1918 թ. մայիսի վերջերին Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների հռչակումից հետո Ադրբեջանի նորաթուխ մուսավաթական կառավարությունը հավակնում էր բռնագավթել պատմական Հայաստանի մի շարք տարածքներ, այդ թվում Լեոնային Ղարաբաղը: Ելնելով իրենց ռազմավարական նպատակներից Ադրբեջանի նվաճողական ծրագրերին բացահայտ կերպով օգնում էին Օսմանյան Թուրքիան, որոշ ժամանակ անց՝ Անգլիան, իսկ ավելի ուշ՝ Խորհրդային Ռուսաստանը, ինչը մեծապես բարդ ու դժվարին վիճակ էր ստեղծում Հայաստանի համար:

1918 թ. աշնանը թուրքական բանակի հեռանալուց հետո երկրամասում հաստատվեց անգլիացիների գերակայությունը: Բրիտանական զինվորական հրամանատարության Անդրկովկաս մուտք գործելուց հետո արցախահայության համար սկսվեցին առավել դառը ժամանակներ: Անդրկովկասում խաղաղություն հաստատելու ձգտման քողի տակ երկրամասում Անգլիան աշխարհաքաղաքական շահերը ապահովելու խնդիր ուներ: Մի կողմից՝ Բաքվի «սև ոսկու» շլացնող ցուլը, մյուս կողմից՝ Ադրբեջանին որպես պատվար ընդդեմ Ռուսաստանին օգտագործելու հավակնությունը՝ անգլիացիներին դարձրեցին ադրբեջանցիների դաշնակիցը: Բաքվում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնին, այնուհետև՝ նրան փոխարինած գնդապետ Շատելվորդին թև ու թիկունք դարձրած

Արևելյան Հայաստանի Շուշու, Զանգեզուրի, Ջեբրայիլի և Զիվանշիրի գավառների գեներալ նահանգապետ հռչակված (Ադրբեջանի կառավարության 1919 թ. հունվարի 15-ի որոշումով) Խոսրով բեկ Սուլթանովը դիվանագիտական ճնշումներով, սպառնալիքներով, զինված ուժ գործադրելով ցանկանում էր արցախահայությունից կորզել Ադրբեջանին հպատակվելու համաձայնություն: Արցախցիների պատասխանը անփոփոխ էր ու հստակ. Ոչ՝ Ադրբեջանի իշխանությանը, միաժամանակ կողմ՝ խաղաղ բարեկամական հարաբերություն պահպանել հարևան թուրք ժողովրդի հետ:

Որքան ուժեղանում էին Ադրբեջանի իշխանությունների ճնշումներն ու բռնությունները, այնքան ավելի անկոտրում էր դառնում Արցախի հայության անկախ ու ազատ ապրելու և իր պատմությունն ինքնուրույն կերտելու կոռովն ու կամքը: Չկարողանալով հաշտվել այս իրողության հետ, Ադրբեջանը շարունակում էր բոլոր միջոցներով սպառնալ գավառի հայության ֆիզիկական գոյությանը: Ադրբեջանի կառավարությունը մշտապես անուշադրության էր մատնում Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունների կողմից պարբերաբար արված նախազգուշացումներն ու հորդորները՝ դադարեցնելու ոտնձգությունները Հայաստանի տարածքի մաս կազմող Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ:

Ադրբեջանը փորձեց նախահարձակ լինել և արագորեն ընկճել Լեռնային Ղարաբաղում՝ հայության դիմադրությունը: Տեղյակ լինելով իրերի դրությանը Ղարաբաղում ԱՄՆ-ի զինվորական հրամանատարության ներկայացուցիչը վկայաբերում է, որ մայիս ամսից Ադրբեջանի կառավարության, ի դեմս Սուլթանովի գործունեությունը Ղարաբաղի հայերի նկատմամբ կտրուկ ագրեսիվ բնույթ ստացավ¹: Բավական է նշել, որ ապրիլ-մայիս ամիսներին ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերը և քրդական զինված խմբավորումներն ավելի քան 40 հարձակում կատարեցին հայկական բնակավայրերի վրա²: Ադրբեջանի կողմից հաճախակի դարձած զինված հարձակումները սպառնում էին Ղարաբաղի հայության ֆիզիկական գոյությանը:

¹ ՀԱՍ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 64:

² Նույն տեղում, թ. 1:

Ստեղծված կացությունը օրինաչափորեն դնում էր տեղի հայությանը զինելու և ինքնապաշտպանության պատրաստվելու խնդիրը: Սակայն, մայր Գիպոնի գլխավորությամբ անգլիական 5 հոգանոց ներկայացուցչության Շուշի ժամանելուց հետո (1918 թ. նոյեմբերի սկզբին), բնակչության զգոնությունը և ինքնապաշտպանության նախապատրաստման գործը չափազանց թուլացավ: Արցախի զինված կազմավորումների մի մասը ցրվեց: Ժողովուրդն իր հույսը դրեց ներկայացուցչության վրա: Այս իրողության և հնարավոր հետևանքների մասին խոսվում է Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահի Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդին ուղղած նամակում. «Անգլիական ներկայացուցչության այստեղ ժամանելուց հետո մեր ամբողջ հույսը դնելով նրա վրա, դիմել ենք խաղաղ կյանքի, հաստատ համոզված լինելով, որ մեր կյանքի դեմ ոչ մի դավ չի նյութվելու»: Այնուհետև շարունակում է. «Ղարաբաղցիները ճշգրտությամբ կատարելով անգլիական ներկայացուցչության առաջարկությունը, Սուլթանովի գործողություններին հակակշիռ ոչինչ չձեռնարկեցին: Այդպես վարվելով չարաչար պիտի պատժվենք ու հիմնահատակ կործանվենք»³, տազնապում է նամակագիրը: Ղարաբաղի հայության զանգվածային կոտորածի սկիզբը դրվեց 1919 թ. մայիսի 20-ից: Այդ օրը թուրքերը արգելեցին սննդամթերք անցկացնել հայկական շրջաններ: Սննդամթերք անցկացնելու յուրաքանչյուր փորձ ավարտվում էր ճանապարհին թուրքերի կողմից թալանով ու սպանություններով⁴: Ղարաբաղում իրադրությունը չափազանց լարվեց մեկ շաբաթ անց (մայիսի 27-ին)՝ քոչի սար բարձրանալու ժամանակ: Այդ օրը քոչվորները զինված խմբերի ուղեկցությամբ բռնեցին սար տանող ճանապարհը: Ժողովուրդը սպառնաց, որ եթե Ադրբեջանը շարունակի տնտեսական բոյկոտը, Ղարաբաղը ստիպված կլինի փակել քոչվորների ճանապարհը: Իր նպատակին հասնելու համար Ադրբեջանը Լեոնային Ղարաբաղի դեմ հանեց լրացուցիչ կանոնավոր զորամասեր և հազարավոր անկանոն քուրդ ելուզակներ, ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ շուրջ 10 հազար մարդ: Շուտով Լեոնային Ղարաբաղը հայտնվեց օղակի մեջ:

³ Նույն տեղում, ֆ. 223, ց. 1, գ. 74, թ. 45:

⁴ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., 1992, 264-265.

Սուլթանովը մտադիր էր առաջին հարվածը հասցնել Արցախի ազատագրության շարժման կենտրոն Շուշի քաղաքին:

Հունիսի սկզբներին գեներալ նահանգապետը կարգադրեց Շուշիի հայկական մասից գանձարանը և հեռագրատունը տեղափոխել քաղաքի թուրքական մաս: Դա լրջորեն անհանգստացրեց քաղաքի հայ բնակչությանը: Բանն այն է, որ այդ հիմնարկություններում աշխատողների մեծ մասը կանայք էին և նրանց համար դժվար էր թուրքական մասում աշխատելը: Բոլոր արժեթղթերի 95 %-ը (600000 ռուբլի) պատկանում էր հայերին, ինչպես և 3000000 ռուբլի խնայողական դրամարկդի գումարը⁵: Հայերը դիմեցին անգլիական ներկայացուցչությանը՝ այդ տեղափոխությունը արգելելու խնդրանքով: Ներկայացուցչությունը հավաստիացրեց, որ տեղափոխությունը չի կատարվի: Սակայն, հունիսի 2-ին Սուլթանովը, առանց որևէ նախազգուշացման, գանձատունը և հեռագրատունը քաղաքի հայկական թաղամասից փոխադրեց թուրքական թաղամաս: Հունիսի 2-ին նա Շուշիի թուրքական թաղամաս մտցրեց քրդական բանդա, թվով 3 հազար մարդ, ինչպես նաև 1500 զինված թաթարական քոչվորներ: Հունիսի 2-ին և 3-ին Շուշիի հայկական թաղամասից բոլոր թաթարները ծածուկ հեռացան թաթարական թաղամաս⁶: Հունիսի 3-ին թուրքական զորամասերը փակեցին Շուշիից դեպի Գորիս տանող խճուղին⁷: Համակողմանի նախապատրաստությունից հետո հունիսի 4-ին, առավոտյան ժամը 10-ին, Սուլթանովի հրամանով սկսվեց Շուշիի հայկական թաղամասի գնդակոծումը: Այդ օրը քաղաքի թուրքական թաղամաս աշխատանքի մեկնած 50 հայերից վերադառնում են 7-ը, իսկ մնացածներին քրդերը գազանաբար հոշոտում են⁸: Շուշիի հայկական թաղամասի գնդակոծումը տևեց շուրջ 16 ժամ: Մուսավաթ զինվորները և քրդական բանդան մտան քաղաքի հայկական թաղամաս և սոսկալի ավերածություններ կատարեցին⁹: Երկու կողմերից զոհվեց 20 մարդ: Այդ օրերին քաղաքի թուրքական մասում մորթվեց 40 հայ¹⁰: Սուլթանովի հրո-

⁵ Արամայիս, Ղարաբաղի տագնապը, 1993, 26:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 64:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ «Ժողովուրդ», 22 հունիսի 1919 թ.:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 64:

¹⁰ «Պահակ», 14 հունիսի 1919 թ.:

սակախմբերն իրենց «բարձրության» վրա գտնվեցին Ղայբալիշեն գյուղը կործանելիս: Ղայբալիշենը գտնվում էր Շուշիի հարևանությամբ: Գյուղի վրա հարձակումը սկսվեց հունիս 5-ին, գիշերվա ժամը 10-ին: Թուրքերը երեք կողմից աքցանի մեջ առան գյուղը և փակեցին այնտեղից դուրս գալու բոլոր ճանապարհները: Հրոսակները, մտնելով գյուղ, սոսկալի ոճրագործություն կատարեցին: 70 տուն ունեցող գյուղը մեկ օրվա ընթացքում վերածվեց մոխրակույտի, իսկ հարյուրավոր մարդիկ սրի քաշվեցին, որոնց մեծ մասը երեխաներ էին, կանայք ու ծերեր: Ըստ Ղարաբաղի դեպքերը քննող պառլամենտական հանձնաժողովի կազմած արձանագրության, Ղայբալիշենի կործանման ժամանակ մոռթվել է 500 մարդ: Եկեղեցին քարուքանդ է արվել: Տների ավերակներում կիսախանձ դիակներ են: Գետինը ծածկված է երեխաների դիակներով: Ղայբալիշենի մոտ գտնվող մատուռում մոռթվել էր 50 հայ¹¹: Ըստ այլ աղբյուրների, գյուղի 700 բնակչից փրկվել էին 100-180 մարդ¹²: Այս սահմոկեցուցիչ իրողությունը հաստատող փաստերով է հագեցված դեպքերի ու իրադարձությունների ականատեսի այս վկայաբերումը. «Ղայբալիշենի տները վառվում էին մեկը մյուսի հետևից, և ծուխը թանձրացել էր լեռան լանջին: Պարզ էր, որ «բարի հարևանները» անցնում էին տնետուն ու մի առ մի վառում՝ գյուղի հետքը կորցնելու մտադրությամբ: Բայց երկինքը խղճաց, սկսվեց մի հորդ անձրև ու բոցավառվող տների կրակը հանգցրեց, որից հետո տիրեց մի սպանող, գերեզմանային լռություն»¹³:

Սուլթանովը Ղայբալիշենի ավերումը կազմակերպել էր բրիտանական զինվորական սպայակույտի համաձայնությամբ: Ըստ ականատեսների, այն պահին, երբ թուրք-քրդական զորքը հոշոտում էր խաղաղ բնակչությանը, բրիտանական ներկայացուցչության անդամները Սուլթանովի տան պատուհանից հրճվանքով դիտում էին այդ «տեսարանը»¹⁴:

Մուսավաթական ու քրդական բանդաները, նրանց հետ թաթարական խուժանը, նոր արյունահեղություններ կազմակերպեցին նաև քաղաքա-

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թթ. 168-172:

¹² Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, թ. 387, գ. 76, թ. 12:

¹³ Արամայիս, 64:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 34, թ. 92:

մերձ Կրկժան, Փահլուր, Ջամիլու գյուղերում՝ կոտորելով հարյուրավոր մարդկանց: Հունիսյան կոտորածների ժամանակ Ղարաբաղում զոհվեց 600-620 մարդ¹⁵:

Հունիսի 7-ին թշնամին հարձակվեց Քարինտակ ու Դադուշեն գյուղերի վրա և հանդիպելով բնակչության լուրջ դիմադրությանը, նահանջեց¹⁶: Մուսավաթական Ադրբեջանի կառավարող շրջաններում ու բրիտանական հրամանատարության սպայակույտում հունիսյան դեպքերը մեծ իրարանցում առաջ բերեցին:

Գեներալ նահանգապետ Սուլթանովը պաշտոնանկ արվեց, անգլիական հրամանատարությունը ևս հետ կանչեց իր ներկայացուցիչ Մոնկ Միզոնին¹⁷: Արցախյան եղեռնագործությունը խորապես ցնցեց Կովկասի ողջ հայությանը: Ամենուր տեղի ունեցան բողոքի միտինգներ: Այսպես, հունիսի 22-ին Թիֆլիսում կայացավ 30 հազարանոց միտինգ: Մասնակիցների թվում էին նաև թիֆլիսահայ մտավորականության աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ Հովհ. Թումանյանը, Ալ. Սպենդիարյանը, Մելիք Հովսեփյանը և ուրիշներ: Միտինգի մասնակիցների անունից ընդունվեց դիմում՝ ուղղված դաշնակից երկրների կառավարություններին, որտեղ մասնավորապես պահանջվում էր դատի տալ կոտորածի հեղինակներին, Ղարաբաղից անհապաղ հեռացնել Ադրբեջանի կողմից նշանակված «իշխանությանը», որին չի ճանաչել և չի ճանաչում հայկական Ղարաբաղը, և կցել մայր երկրին՝ Հայաստանին¹⁸:

Հունիսի 16-ին Երևանում կայացած միտինգի մասնակիցների Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը հասցեագրված դիմումում, մասնավորապես ասված է, որ Ադրբեջանի զորքերը, Սուլթանովի գլխավորությամբ ավերել են հայկական 6գյուղ, սպանել են 600 մարդ և սպառնում են շարունակել կոտորածը, արյան մեջ խեղդել Ղարաբաղը: Մենք համոզված ենք, որ սա շարունակությունն է էնվերների ու թալեաթների արյունոտ քաղաքականության: Բազմամարդ միտինգներ տեղի ունեցան նաև Ալեք-

¹⁵ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 1, թ. 64, գ. 309, թթ. 139, 152:

¹⁶ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 557, թ. 26:

¹⁷ «Արձագանք», 16 հունիսի 1919 թ.:

¹⁸ «Ժողովուրդ», 27 հունիսի 1919 թ., «Հայաստանի աշխատավոր», 26 հունիսի 1919 թ.:

սանդրապոլում, Կարսում, Եկատերինոդարում և Անդրկովկասի հայաշատ վայրերում¹⁹:

Հունիսյան կոտորածների կապակցությամբ իր ձայնը հնչեցրեց նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդը: Թիֆլիսում գտնվող անգլիական գեներալ Կորիին ուղղված հեռագրում վեհափառ հայրապետը խնդրում էր պաշտպան կանգնել Ղարաբաղի հայությանը, որը գտնվում էր նոր ջարդերի վտանգի առաջ²⁰: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն Ադրբեջանի կառավարությանն ուղղված հեռագրով ամենավճռական կերպով բողոքեց Ղարաբաղի նկատմամբ գործադրված բռնի և արյունալի գործողությունների դեմ և վերստին հայտարարեց, որ ինքը չի ճանաչում Սուլթանովի գեներալ «նահանգապետությունը» հայկական Ղարաբաղի սահմաններում²¹:

Արխիվային փաստաթղթերի ու նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Ղարաբաղի ջարդերը նախապես ծրագրվել ու կազմակերպվել էր Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության և նրա դրածո Սուլթանովի կողմից:

Անգլիական հրամանատարության կողմից Շուշի մեկնած գնդապետ Գլատերբերգը, ծանոթանալով կատարված արյունալի անցքերին, Շատելվորդին ներկայացրած զեկուցագրերում համարձակություն ունեցավ խոստովանել ճշմարտությունը: Գլատերբերգը փաստերի հիման վրա ցույց է տալիս, որ ցանկության դեպքում Սուլթանովը կարող էր կանխել այդ ողբերգությունը: Վերջում նա պահանջում է կատարած հանցավոր քայլերի համար դատի տալ գեներալ նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովին²²: Այդ կապակցությամբ Սուլթանովին գլխավոր հանցագործ է ճանաչում նաև տեղում հարցը ճշտելու նպատակով Ղարաբաղ մեկնած Ադրբեջանի պառլամենտականներից (Չուբարյան, Խոջայան, Ղարաբեկով, Ռուստամբեկով) կազմված հանձնաժողովը²³:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 45, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 469, թթ. 1-2:

²⁰ «Ժողովուրդ», 22 հունիսի 1919 թ., «Ազգ», Բոստոն, 2 սեպտեմբերի 1919 թ.:

²¹ «Արձագանք», 16 հունիսի 1919 թ.:

²² «Պահակ», Բոստոն, 26 օգոստոսի 1919 թ., ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թթ. 168-171:

²³ «Պահակ», Բոստոն, 26 օգոստոսի 1919 թ.:

Այդ կապակցությամբ արտահայտելով իր տեսակետը, Ադրբեջանի կառավարության ղեկավար Ուսուբբեկովը ցինիկորեն ասել է. «Որքան էլ ցավալի լինեն Ղարաբաղի վերջին անցքերը, իմացած եղեք, որ դրանք վերջինը չեն լինելու, քանի դեռ Ղարաբաղի հայկական գավառները կշարունակեն իրենց դիմադրությունը Ադրբեջանի դեմ»²⁴:

Այդ իրադարձությունները արցախահայությանը մեկընդմիջտ համոզեցին, որ պետք չէ հավատալ անգլիացիներին ու դաշնակից մյուս երկրներին և հույսեր կապել նրանց հետ: Այդ կապակցությամբ դիպուկ է ասված. «Անգլիացիներն ականատես էին..., բայց կարծես իրենց լռությամբ սրբագործում էին թուրքական տականքների արյունոտությունները...»²⁵: Արցախահայությունը համոզվեց, որ իր հայրենիքի ու իր օջախի պաշտպանը միայն ինքն է ու իր թիկունքին կանգնած մայր Հայաստանը: Դրա ապացույցը հունիսյան դեպքերին անմիջապես հաջորդող օրերին Ղարաբաղի գավառներում տեղի ունեցող գյուղացիական համագումարներն էին և նրանց ընդունած որոշումները՝ երբեք չենթարկվել Ադրբեջանին²⁶:

Այդ օրերին Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն չունեւոազմական ուժով իրական օգնություն ցույց տալ Արցախին, ստիպված բավարարվեց նրան վերաբերող մի շարք որոշումներ ընդունելով: Այսպես, օրինակ, Հայաստանի Հանրապետության մինիստրների խորհուրդը 1919 թ. հունիսի 14-ի նիստում լսեց զինվորական մինիստրի պաշտոնակատար Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) առաջարկությունը Ղարաբաղի գորամաս (բաղկացած 1 հետևակ գումարտակից, երկու լեռնային թնդանոթից և 54 ձիավոր հետախույզներից) կազմակերպելու համար 1500000 ռուբլի հատկացնելու մասին²⁷: Մինչ այդ, մինիստրների խորհուրդը հունիսի 6-ի նիստով Ղարաբաղի կարիքների համար հատկացրել էր ևս 1 մլն ռուբլի: Մի շարք խանգարիչ հանգամանքների պատճառով այս և նման այլ որոշումները կյանքի չկոչվեցին, որը և, բացասաբար անդրադարձավ Արցախահայոց ինքնապաշտպանական համակարգի ամրապնդման վրա:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թթ. 168-170:

²⁵ Արամայիս, նշվ. աշխ., էջ 66:

²⁶ «Աշխատավոր», 19 հունիսի 1919 թ., «Արձագանք», 24 հունիսի 1919 թ.:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 27, մաս առաջին, թ. 134:

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ Շուշին փաստորեն թեև գրավվել էր Սուլթանովի կողմից, սակայն այս ոճրագործությամբ նա ոչինչ չշահեց՝ դեռ կանգուն էին գավառները, ուր հայությունը միակամ էր՝ երբեք անձնատուր չլինել թշնամուն:

1920 թ. գարնան սկզբին Ադրբեջանը ձեռնամուխ եղավ ուժային մեթոդով Ղարաբաղի հարցի «լուծմանը» և այդ նպատակի համար ոչ միայն զինվորական հիմնական ուժեր, այլև «կամավորների» անվան տակ ահագին թվով զինված հրոսակախմբեր կենտրոնացրեց Ղարաբաղի գավառում: Ստույգ տվյալներով 1920 թ. գարնանը Ղարաբաղում կենտրոնացված էր ավելի քան 10 հազար զինվոր: Շտապ կերպով կազմակերպվեց քրդական մի դիվիզիա: Շուշի ժամանեց Նուրի փաշան 10 թուրք սպաների ուղեկցությամբ²⁸: Մարտի 11-ին և 12-ին Բաքվից Ջեբրայիլի վրայով Ղարաբաղ և Ջանգեզուր ուղարկվեց 90 վագոն՝ բեռնված զենքով ու զինամթերքով²⁹: Եվ լախ կայարանը լցված էր բեռնատար ավտոմեքենաներով, զենքի տարբեր տեսակներով ու ռազմամթերքով³⁰:

Ամրացվեցին Շուշին և Խանքենդ ավանը: Մուսավաթական զորամասերը գրավեցին Ասկերանի անցուղին և դրանով ապահովեցին Ադրբեջանի կապը Շուշիի հետ³¹:

Ամրանալով Ղարաբաղի ռազմավարական նշանակություն ունեցող կետերում՝ Ադրբեջանը փորձեց զինաթափել ժողովրդին: Այդպիսի փորձեր արվեցին նաև Ջանգեզուրի սահմաններում և Ջեբրայիլի շրջանում: Ադրբեջանի գործակալները Լեռնային Ղարաբաղում ժողովներ էին գումարում, զենք բաժանում մուսուլման բնակչությանն ու գրգռիչ ճառեր արտասանում հայերի դեմ: Այդ ամենը խոսում են այն մասին, որ Ղարաբաղի դեմ ուղղված Ադրբեջանի դավերը մասնակի բնույթ չունեին: Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը գործ ունեին լայնամասշտաբ պատերազմական գործողությունների հետ:

²⁸ «Ժողովուրդ», 26 մարտի 1920 թ.:

²⁹ «Нагорный Карабах в 1918-1923», с. 431.

³⁰ ՀԱՍ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, թթ. 51-52:

³¹ Աբրահամյան Հ., 1991, 34:

Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունն իր բնօրրան երկիրը թշնամուց պաշտպանելու, և նախնյաց երկրում ապրելու իր օրինական իրավունքը վերահաստատելու համար հարկադրված էր անհավասար կռվի էլնել թուրք-թաթարական կանոնավոր բանակների և բազմահազար հրոսակների դեմ, երբ սրանք Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանության հրամանով «Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի հարցը մեջտեղից վերացնելու» նպատակով ուզում էին զինաթափ անել և արյան բաղնիք սարքել այդ գավառներում: Այլ խոսքով՝ ստեղծված կացությունը թելադրեց արցախահայությանը դիմելու ինքնապաշտպանության: Ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպումը ղեկավարում էին արցախցի գործիչները: 1920 թ. հունվարին Երևանից Ջանգեզուրի վրայով Ղարաբաղ ժամանեցին Արսեն Միքայելյանը, Ասատուր Ավետիսյանը, Արսեն Հովհաննիսյանը (Արսո), Դավի Ղազարը, կապիտան Մարտիրոսյանցը, գնդապետ Մեսյանը և մի քանի այլ սպաներ: Նրանք Վարանդայի Սարուշեն գյուղում հիմնեցին զինվորական շտաբ, որի պետ հաստատվեց Արսեն Միքայելյանը: Նրա մերձավոր զինակիցները դարձան Արտեմ Թումանյանը, Անուշավան Ավետիսյանը, Խաչատուր Մելքումյանը և ուրիշներ: Գավառում նոր կազմավորված զորամասերի համար նշանակվեցին ռազմական պետեր: Կապիտան Մարտիրոսյանցը նշանակվեց Ջիվանշիրի զորամասի հրամանատար, գնդապետ Մեսյանը՝ Խաչենի, Դավի Ղազարը՝ Վարանդայի, Հովակիմ Ստեփանյանը՝ Դիգակի³²: Զինվորական հրամանատարները վերոհիշյալ շրջաններում կազմակերպեցին նոր զորամասեր, ծառայության վերցրեցին նախկին սպաներին և սկսեցին լրջորեն նախապատրաստվել ինքնապաշտպանության:

Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանության հրահանգով Մուլթանովը 1920 թ. մարտի 20-ին վերջնագիր ներկայացրեց Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությանը, ըստ որի հատուկ նշանակված տեղերում, երեք օրվա ընթացքում, նրանք պիտի կամավոր հանձնեին իրենց զենքերը³³: Ղարաբաղի բնակչությունը համարելով այդ վերջնագիրը օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագրի ակնհայտ խախտում և պատերազմի նախանշան, որին պիտի անխուսափելիորեն հաջորդեին բռնությունները, վճռականորեն

³² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, թթ. 21-24:

³³ «Հառաջ», 20 ապրիլի 1920 թ.:

մերժեց այն: Մարտի 20-ին Սուլթանովի կարգադրությամբ Ղարաբաղում կենտրոնացած թուրք-թաթարական մեծաթիվ զորքերը սկսեցին բռնությամբ զինաթափել բնակչությանը: Ղարաբաղի գեներալ նահանգապետը Շուշի քաղաքի մահմեդական բնակիչներին հրահանգում է պատրաստ լինել և սպասել իր ազդանշանին՝ քաղաքի հայկական մասը հիմնահատակ կործանելու համար: Լեռնային Ղարաբաղի և Զանգեզուրի դեմ Ադրբեջանի հարձակումը սկսվեց 1920թ. մարտի 22-ին:

Այդ օրը Ադրբեջանի սահմանի ամբողջ երկայնքով՝ Գանձակից մինչև Զանգեզուր, ծավալվեցին մարտական գործողություններ: Ասկերանի (հրամանատար՝ Ղազար), Խանքենդի (հրամանատար՝ Զ. Մեսյան), Դիզակի (հրամանատարներ՝ Հովակ Ստեփանյան և Ալեքսան Դայի) կենաց ու մահու կոիվ էին մղում մի քանի անգամ թվաքանակով գերազանցող հակառակորդի դեմ: Թշնամու անցած ճանապարհին հազարավոր մարդիկ են կոտորվում, կանայք ու աղջիկներ անարգվում, ավերվում են ամբողջ գյուղեր: Ադրբեջանցի զինվորը 1920 թ. ապրիլի 8-ին մորը ուղարկած նամակում գրում է. «Աղդամից դուրս եկանք և մինչև Շուշի-բերդը գրավեցինք, ինչքան հայի գյուղեր կային՝ այրեցինք ու իրենց էլ կոտորեցինք, կանանց էլ բանտարկեցինք, որոնց շատ նեղություններ էինք տալիս»³⁴:

Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների կիզակետը դարձավ Շուշու հայ ազգաբնակչության սպանողը: Այդ օրերին արցախահայության դահիճ Սուլթանովի ղեկավարությամբ մուսավաթական բանակը և մահմեդական խուժանը Շուշիում կատարեցին սոսկալի ոճրագործություն՝ կրակի ու թնդանոթի բերան տալով Շուշու հայ բնակչության մեծ մասին: Թաթարները պատրաստվում էին մեծ հանդիսավորությամբ նշել 1920 թ. Նովրուզ բայրամը՝ Ամանորը: Տոնակատարությանը մասնակցելու անվան տակ զորքը բերվեց Շուշի: Շուշի եկան նաև Ադդամի թուրք բեկերը³⁵, ինչպես նաև Ղարաբաղի տարբեր շրջաններից տասնյակ հարյուրավոր մուսուլմաններ:

Ի թիվս Ղարաբաղի մյուս շրջանների, Շուշու հայությանը ևս կարգադրված էր մինչև մարտի 22-ը հոժարակամ զենքերը հանձնել: Ժամկետը

³⁴ Ահրահամյան Հ., 37:

³⁵ ՀԱՍ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 14, թթ. 84-85:

լրանալուց հետո, մարտի 22-ի առավոտյան, Սուլթանովի հրամանով զինվորական պահակախմբերը սկսում են շրջել քաղաքի հայկական թաղամասը և խուզարկել բնակարանները: Այդպիսի մի պահակախումբ, սպայի գլխավորությամբ, ներս է խուժում մի հայ ընտանիք և պահանջում հանձնել զենքերը: Տաքարյուն հայ երիտասարդի ներկայությամբ թուրք սպան քստմունքի առաջարկություն է անում երիտասարդի գեղեցիկ հարսին: Երիտասարդը հրազենով սպանում է թուրք սպային: Ասկյարները նույն բախտին են արժանացնում երիտասարդին, նրա հարսին, մորը, քրոջը և գոռում-գոչյունով դուրս են թափվում, թաթար զինվորներին օգնության կանչում, թե՛ հայերը կոտորում են թուրքերին: Այս դեպքը Սուլթանովը միտումնավոր վերագրում է նրան, թե իբր քաղաք է թափանցել հայկական մի ջոկատ և փորձել է զինաթափել ասկյարներին: Գազազած նահանգապետը կարգադրում է հիմնահատակ կործանել Շուշիի հայկական թաղամասը (7 հազար տուն): Սկսվեց Շուշու հայության նոր սպանդը: Թաթար զինվորները և մահմեդական մոլեռանդ խուժանը խուժում են քաղաքի հայկական թաղամաս, հրդեհում բազմաթիվ բնակելի տներ ու հասարակական շինություններ, կոտորում անգեն բնակչությանը: Ըստ ականատեսի հաղորդման, «Ամենուրեք կրակի բոցեր էին բարձրանում: Երեկոյան դեմ քաղաքի տեսարանը սոսկալի էր: Ամեն կողմից լսվում էին լացի ու աղմուկի ձայներ»³⁶:

Մուսուլմանական զորքը և բնակչությունը մի ամբողջ օր՝ մարտի 23-ին, արյան խրախճանք են կատարում քաղաքում: Հայ բնակչության մեծ մասը սրի է քաշվում՝ սպանվում են հազարավոր տղամարդիկ, կանայք, ծեղեր և երեխաներ: Շուշիում զոհվածների թիվը հասնում էր մոտ 8 հազարի³⁷: Այդ օրերին Շուշիում զոհվեցին Ալեքսանդր Ծատուրյանը (Ռուբեն), Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսը, բժիշկ Յարամիշյանը, բանաստեղծներ Մ. Ջանումյանը, Փիրջանյանը, ուսուցիչներ Թավրիզյանը, Տեր-Գաբրիելյանը, գիտության ու մշակույթի այլ ներկայացուցիչներ³⁸:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 67:

³⁷ Նույն տեղում, գ. 427, առաջին մաս, թ. 179, երկրորդ մաս, թ. 245, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թ. 145:

³⁸ Արքահամյան Հ., 37:

Մահից փրկված Շուշիի հայության բեկորները, թվով 5-6 հազար մարդ, մագապուրծ փախսան Վարանդա և Դիզակ³⁹:

Կոտորածին մասնակցած զինվորների ու կամավորների նամակները լրացուցիչ լույս են սփռում Ղարաբաղում տեղի ունեցած դեպքերի ու մահ-մեղականների ձեռքով կատարված ոճիրների վրա: Բաքվում գտնվող որդուն հայրը (գրողն ըստ երևույթին Շուշեցի թուրք է) գրում է. «Տեսածդ էր-մենիստանը այրված է, հինգ կամ տասը տուն պահեցին: Հազարից ավելի հայեր գերի բռնվեցին, տղամարդկանց բոլորին կոտորեցին, խալիֆին (եպիսկոպոսին. խոսքը Վահան եպիսկոպոսի մասին է – Հ.Հ.), բոլոր մեծամեծ մարդկանց: Նշանավոր հայերին սպանելուց հետո գլուխները կտրած բազարներում պտտեցնել էին տալիս»⁴⁰: Քաղաքի հայկական թաղամասում թուրքերի կատարած թալանի ու կողոպուտի մասին նույն նամակագիրը նշում է, որ «այս կողմերում այլևս ոչ մի հայ չեք գտնի, և ոչ էլ այնպիսի թուրքի կարող եք հանդիպել, որ հարյուր հազարից պակաս թալան բերած լինի: Այնպիսի մարդ կա, որ մեկ միլիոնից ավելի ապրանք է բերել...: 10-15 տուն է մնացել, կառավարությունը չուզեց այրել, որպեսզի ասկյարները բնակվեն: Քաղաքը ավերակ դարձավ»⁴¹: Մեկ այլ նամակագիր վշտացած էր, որ հայերի կոտորածով և տների ու խանութների թալանով իրենք մի միլիոնի չափ կորուստ ունեն, որովհետև նրանց տված ապառիկները չեն կարող հավաքել⁴²:

Այսպիսով, մարտ-ապրիլ ամիսներին մուսավաթական բանակը և մուսուլմանական մոլեռանդ խուժանը, թուրք սպաների հրամանատարությամբ, անհամար կոտորածներ ու ավերածություններ պատճառեցին Արցախ աշխարհին: Ավերվեցին ավելի քան երեք տասնյակ գյուղեր ու շեներ: Սպանվեցին հազարավոր խաղաղ բնակիչներ: Ղարաբաղի ամբողջ տարածքում սպանվածների թիվը հասնում էր 10 հազարի⁴³: Ըստ Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի կազմած վիճակագրության, կործանված գյուղերից ու շեներից մոտ 20 հազար չափահաս և ավելի քան 4 հազար անչափա-

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թ. 145, «Հառաջ», 20 ապրիլի 1920 թ.:

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թթ. 163-164:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում, թ. 113:

⁴³ Նույն տեղում, թթ. 163-164:

հաս մարդ ապաստան գտան Վարանդայի, Դիզակի և մասամբ Զանգեզուրի գյուղերում⁴⁴:

1920 թ. ապրիլի 4-ին Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության Երևանի խորհուրդը, լսելով Ս. Վրացյանի զեկուցումը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի վերջին դեպքերի մասին, որոշեց բոլոր միջոցներով աջակցել կառավարությանը՝ ապահովելու համար Զանգեզուրի և Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը⁴⁵: Ապրիլի 7-ին Երևանում ապրող ղարաբաղցիների հայրենակցական միության նախաձեռնությամբ հրավիրվեց ընդհանուր ժողով: Միության վարչության նախագահ Դավիթ Անանունը ժողովականներին տեղեկացրեց Ղարաբաղի արյունալի անցքերի մասին: Ժողովականները կոչով դիմեցին հարևան ժողովուրդների դեմոկրատական կազմակերպություններին, որ նրանք գործի դնեն բոլոր միջոցները՝ սանձելու Ադրբեջանի կառավարությանը, վերջ տալու արցախահայության դեմ ուղղված բարբարոսություններին⁴⁶:

Հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի նկատմամբ Ադրբեջանի կազմակերպած վանդալիզմի դեմ բողոքի ձայն բարձրացրեց Հայաստանի կառավարությունը և վճռեց անհապաղ օգնության հասնել: Կառավարությունը դաշնակիցների ուշադրությունն է հրավիրում հայության նկատմամբ Լեռնային Ղարաբաղում սաստկացող կոտորածների վրա և կոչ է անում միացյալ ճնշում գործադրելու Ադրբեջանի վրա՝ այդ արյունահեղություններին վերջ տալու համար:

Ղարաբաղը գրավելու նպատակով Ադրբեջանի կառավարության և նրա դրածո Սուլթանովի քաղաքականությունը արցախահայությանը ոտքի հանեց պայքարի, ինչը Ադրբեջանի կողմից ներկայացվեց որպես «ապստամբություն»: Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանը ապրիլի 15-ին, այսինքն՝ Ղարաբաղի հայտնի դեպքերից մի քանի օր անց, Ադրբեջանի արտգործնախարար Խան Խոյսկու հանդիպման ժամանակ խստորեն դատապարտում է Ադրբեջանին՝ Ղարաբաղի նկատմամբ ցուցաբերած ագրեսիվ քաղաքականության և

⁴⁴ Նույն տեղում, թ. 69, «Հառաջ», 12 մայիսի 1920 թ.:

⁴⁵ «Հառաջ», 11 ապրիլի 1920 թ.:

⁴⁶ «Հառաջ», 11 ապրիլի 1920 թ.:

հավակնությունների համար⁴⁷: Մեկ այլ հանդիպման ժամանակ (ապրիլի 20-ին), նա Խան Խոյսկուն դատապարտում է, ասելով, որ Ադրբեջանի դեկլարանտների և Սուլթանովի վարած քաղաքականությունը մի նպատակ ունի՝ բնիկ ժողովրդին արմատախիլ անել իր պատմական բնօրրանից⁴⁸:

Ղարաբաղում ստեղծված մթնոլորտի և ժողովրդական ընդվզման մանրամասներն ավելի որոշակի արտահայտված են այն զեկուցման մեջ, որ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը ընթերցել է պառլամենտի նիստում: «1918 թ. նոյեմբերին Զանգեզուրում պարտություն կրելուց հետո Ադրբեջանի կառավարությունը նորից փորձ արեց գրավել Ղարաբաղը՝ նպատակ ունենալով կատարված փաստի առաջ դնել թե՛ Հայաստանի կառավարությանը, և թե՛ Փարիզի կոնֆերանսին, - ընդգծել է վարչապետն ու ավելացրել, որ մարտի 22-ը, որ ներկայացվում է Ղարաբաղի “ապստամբության” օր, ես հերքում եմ. Հայերի կողմից ապստամբություն չի եղել, այլ դա պատասխան է եղել Ադրբեջանի կանոնավոր զորքերի հարձակման: Ժողովուրդը զգալով մոտալուտ վտանգը, կանգնել է. և եթե դա ապստամբություն չէ նրանց կողմից, ուրեմն, ավելի ճիշտ, նորմալ վերաբերմունք է կոտորածի դեմ»⁴⁹:

Բոլորովին հիմքից գուրկ են «ապստամբությունը» Հայաստանի կողմից կազմակերպած լինելու վերաբերյալ ադրբեջանական կողմի վայրահաչոցները:

Այսպիսով, Ադրբեջանի ղեկավարության բոլոր ջանքերը, կատարված բռնարարքների, զազանությունների ու հանցագործությունների իրականացնողների և անմիջական մասնակիցների բոլոր գործողությունները մի նպատակ ունենին՝ բնիկ ժողովրդին արմատախիլ անել իր պատմական բնօրրանից: Ադրբեջանն այդպես էլ չկարողացավ իր իշխանությունը տարածել Լեռնային Ղարաբաղի վրա: Արցախահայությունը զենքով դիմագրավեց իր անվտանգության վրա ծանրացած սպառնալիքին: Այս և հետագա մյուս կռիվներից ծնվեց Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը (1992 թ.):

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թթ. 155-156:

⁴⁸ Նույն տեղում, ֆ. 278, ց. 1, գ. 14, թթ. 72-73:

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, թթ. 49-52:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Արահամյան Հ., – 1991, Արցախյան գոյամարտ, Ե., 1991:

«Ազգ», Բոստոն, 2 սեպտեմբերի 1919 թ.:

«Աշխատավոր», 19 հունիսի 1919 թ.:

Արամայիս, – 1993, Ղարաբաղի տագնապը, Ե., 1993:

«Արձագանք», 16 հունիսի 1919 թ.:

«Արձագանք», 24 հունիսի 1919 թ.:

«Ժողովուրդ», 22 հունիսի 1919 թ.:

«Ժողովուրդ», 27 հունիսի 1919 թ.:

«Ժողովուրդ», 26 մարտի 1920 թ.:

«Հայաստանի աշխատավոր», 26 հունիսի 1919 թ.:

«Հայրենիք», մայիս, 1926, է, 51-52:

«Հառաջ», 12 մայիսի 1920 թ.:

«Հառաջ», 11 ապրիլի 1920 թ.:

«Պահակ», 14 հունիսի 1919 թ.:

«Պահակ», Բոստոն, 26 օգոստոսի 1919 թ.:

Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., – 1992, «Сборник документов и материалов», Е., 1992.

ГАМЛЕТ АРУТЮНЯН

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ

РЕЗНЯ АРМЯН ШУШИ

(июнь 1919 – март 1920)

РЕЗЮМЕ

«Наиболее тяжёлыми и полными драматических событий годами для Арцаха – «Армянского восточного края» были 1918–1920 гг. Именно в эти годы Нагорный Карабах стал «спорной территорией».

Объявленный генерал-губернатором Шуши, Зангезура, Джебраильского и Дживанширского районов Хосров Бек Султанов, ставший опорой и правой рукой командующего британскими войсками в Баку генерала Томсона, затем сменившего его полковника Шателворда, дипломатическим давлением, обманом, убеждением, шантажом и применением вооружённых сил хотел вырвать у арцахских армян согласие, стать поданными Азербайджана. Ответ арцахцев был неизменным и чётким: нет власти Азербайджана. Одновременно, высказываясь за добрососедские отношения с соседним тюркским народом.

Султанов намеревался первый и наиболее смертельный удар нанести центру освободительного движения Арцаха – городу Шуши. 2-ого июня он ввёл в Шуши курдскую банду, около 3000 человек, а также 1500 вооружённых татарских кочевников. 2-го и 3-го июня из армянского квартала все татары незаметно удалились в татарский квартал. 3-го июня турецкие воинские части перекрыли дорогу из Гориса в Шуши. После всесторонней подготовки 4-го июня, в 10 ч. утра по приказу Султанова начался артиллерийский обстрел армянского квартала Шуши. В этот день из 50 армян, отправившихся на работу в турецкий квартал вернулись семеро, а остальных курды зверски зарезали. Обстрел армянского квартала Шуши длился 16 часов. Мусаватистские солдаты и курдская банда вошли в армянский квартал города и произвели ужасные разрушения. В эти дни в турецкой части города было вырезано 40 армян. Также было разрушено село Гайбалишен, находившееся по соседству с Шуши. Нападение на село началось 5-ого июня в 10 ч. вечера. Разъярённые бандиты

войдя в село совершили ужасные преступления. Село с 70-ю домами за день было превращено в пепелище, а сотни людей были зарезаны. Большей частью это были женщины, дети и старики. Согласно заключению парламентской комиссии по изучению событий в Карабахе в Гайбалишене было вырезано 500 человек. Церковь была разрушена. На развалинах домов полуобугленные трупы. Земля была покрыта трупами детей. В часовне, недалеко от Гайбалишена было зарезано 50 армян. По другим источникам, из 700 жителей села спаслись 100–180.

Трагические события имевшие место в Нагорном Карабахе продолжались также и в следующем – 1920 г., апофеозом которого стала резня армянского населения Шуши.

Мусульманская армия и население в течение 23-го марта вырезали большую часть армянского населения: были убиты тысячи мужчин, женщин, стариков и детей. Число погибших в Шуши достигло 8000. В эти дни в Шуши погибли Александр Цатурян (Рубен), предстоятель Арцахской епархии епископ Ваан, врач Арамишян, поэты М. Джанумян, Пирджанян, учителя Тавризян, Тер-Габриелян, другие представители науки и культуры. Чудом спасшиеся от смерти армяне Шуши числом около 5000 – 6000 человек, спаслись бегством в Варанду и Дизак. Оставшихся в городе армян турки сгоняли в татарский квартал.

В марте и апреле мусаватистская армия и фанатичный мусульманский сброд, под руководством турецких офицеров произвели неисчислимые убийства и разрушения в Арцахском крае. Были разрушены более трёх тысяч сёл и деревень. Убиты тысячи мирных жителей. По всей территории Карабаха число убитых достигло 10000. Согласно статистике, составленной Армянским народным советом Карабаха, около 20000 совершеннолетних и более 4000 несовершеннолетних лиц нашли убежище в сёлах Варанды, Дизака и, частично – Зангезура.

HAMLET HARUTIUNYAN

Doctor of History

Institute of History, NAS RA

MASSACRES OF ARMENIANS IN SHUSHI (JUNE 1919 AND MARCH 1920)

SUMMARY

“On the side of the Armenian East” – In the long history of Artsakh the years 1918 - 1920 were the most disastrous. It was in those years that Nagorny Karabakh became the apple of discord.

In Baku, Khosrov Bek Sultanov, supporting the British Army Commander General Thomson, and then his successor colonel Shatelword, was proclaimed Governor General of the regions of Shushi, Zangezur, Jibrail and Jivanshir by Azerbaijan Government as of 15th January 1919. By applying diplomatic pressure, cheating, convincing, threatening and using military force, he tried to extort consent from the Armenians of Artsakh to become subjects of Azerbaijan. The response by the Artsakh population to Azerbaijani administration was unambiguously negative, with a perspective to maintain peaceful and friendly relations with the neighboring Turkish people. However, Azerbaijan continued to do its best to threaten the Armenians in the region.

On June 2nd Sultanov brought a Kurdish three thousand men as well as 1500 armed Tartar nomads to the Turkish quarter of the city. On June 2nd and 3rd Tartars moved from the Armenian quarter of Shushi to the Tartar quarter. On June 3rd Turkish military units closed the causeway from Shushi to Goris. After some preliminary operations, early in the morning of June 4th, by order of Sultanov an artillery attack on the Shushi Armenian quarter began. During that day nearly fifty Armenians who used to work in the Turkish quarter, were killed and only 7 survived.

The attack on the Armenian quarter of Shushi lasted sixteen hours. The Musavat soldiers and Kurdish mob entered the city's Armenian quarter inflicting terrible devastations there. In those days 40 Armenians lost their lives in the Turkish part of

the city. Sultanov's mobsters were at their highest when wiping out the village of Ghaibalishen. Ghaibalishen was located in the neighborhood of Shushi. Assault on the village started on June 5, at 10 p.m. As a result, during one day the village including seventy households was ruined, while hundreds of people including children and women were murdered. According to the protocol by the Parliamentary Commission investigating the events of Karabakh, the annihilation of Ghaibalishen costed 500 lives. The local church was completely destroyed. The land was covered with bodies of killed children. Nearly fifty Armenians were murdered in the chapel near Ghaibalishen.

The massacres continued in Nagorny Karabakh in the next year too. The Muslim army committed a bloody revelry in the city on March 23rd. Thousands of people, women, children and old people were slaughtered. According to some reports, the number of casualties in Shushi reached 8000. Alexander Tsaturian (Ruben), the primate of the Diocese of Artsakh Bishop Vahan, Dr. Haramishian, poets M. Janumian, Pirjanian, teachers Tavriyan, Ter-Gabrielian and many other representatives of culture and science were killed in Shushi during those days.

The rest of the Shushi Armenian population, counting about 5000–6000 thousand people, could escape and found refuge in Varanda and Dizak. Those who stayed in the city were driven to the Tartar quarter and thrown into jail. Thus, during March and April the Musavat army made serious destructions in Artsakh. Many villages and settlements were devastated; thousands of citizens were murdered. According to some sources, the number of casualties in Karabakh reached 10000 people. More than 20000 people found refuge in Varanda, Dizak and the villages of Zangezur.

ARARAT AGHASYAN

Prof., Doctor of Arts

Corresponding-Member of the NAS of Republic of Armenia

instart@sci.am

THE HAMIDIAN POGROMS AND THE GENOCIDE OF ARMENIANS AS REFLECTED IN ARMENIAN FINE ARTS (1894-1923)

At the end of the XIX century and through the first two decades of the XX century, the Armenian people suffered a tremendous tragedy, sustained heavy losses. The Hamidian mass pogroms of 1894-1896 were followed by afore devised and cold-heartedly perpetrated physical extirpation of Armenians by the Young Turks; it was the first act of intended genocide in the new period of history. Those bloody events were a shock not only for the contemporaries, but for the subsequent generations of the Genocide survivors; they were fixed in official documents, in the press, in documentary video materials, in the memories of the survivors, as well as in fiction and in arts, fine arts included. Over the past decades, many painters and sculptors in Armenia and Diaspora created hundreds of canvases, drawings, indoor sculptures and monuments on the subject of the massacre and deportation of Armenians, in which they reflected their pain and rage, their protest and demand, advocating at the same time lofty humanistic ideas.

Understandably, within one scholarly paper it is impossible to restore and characterize the whole, comprehensive picture of how the topic at issue has been reflected in Armenian fine arts. Hence, we set ourselves a humbler task and confine ourselves to the works of Armenian artists, created within the period of the Hamidian slaughters and the Armenian Genocide of 1904-1923, the more so as the bulk of them are not only pieces of high artistic merits, but factual evidences, based on the artists' own recollections and impressions, on their conversations with eye-witnesses – Armenian exiles and refugees, on the photographs and firsthand accounts, gathered in the wake of the events.

The world-famous marine artist Hovhannes Aivazovsky (1817-1900) and the founder of Armenian historical painting Vardges Surenyants (1860-1921) were among the first Armenian artists to respond to the horrendous developments of the mid-1890s – carnages of Armenians, demolition, desecration and burning down the Armenian spiritual centers and cultural values – all of which were happening in western Armenia, Constantinople and other densely Armenian-populated cities of the Ottoman Empire.

In the professional literature dedicated to Aivazovsky it has been repeatedly mentioned that in the August of 1896 the Catholicos of All Armenians Mkrtych Khrimyan wrote a letter to the seascape painter, informing him of the killings of Armenians, and encouraging to create a canvas that would reflect and condemn that violence¹. In his reply letter of 8 September Aivazovsky wrote, “Reverend Father, my heart is grieving over the unseen, unheard massacre of poor Armenians. Your reverence there, us here and everybody in their own places weep and mourn over our miserable Armenians doomed to destruction, asking for God’s mercy...”² Turning to Catholicos’ proposal, Aivazovsky continued, “Your Holiness has made me a very emotional and beautiful proposal that I should paint a picture of the massacre in red color – blood covered fields and hills, and You – the grief-stricken Father of Armenians – among the ruins. Should Lord please to endow me a long life, the day will come and I will implement that moving proposal...”³ However, Aivazovsky never fulfilled Khrimyan’s request. At least, no extant picture with such a content, signed by the marine artist, is known to us. However, at the end of his life he did create oil paintings and drawings on the theme of the Hamidian carnages, some of which have survived, others are only known from photographs. The artist expressed his feelings in the large canvas “The Carnage of Armenians in Trabzon in 1895” (1896, place unknown), and a year later, in 1897, he completed his oil paintings “Nighttime: Tragedy in the Marmara Sea (Beirut, Armenian School), “Still Night. Armenians Thrown into the Sea” (Moscow, private collection)⁴, “Loading up Boats” and “Turks Drown Armenians in the Marmara Sea”. The drawing sketches of the latter two works were included in the voluminous collection “Brotherly Aid to Armenians Suffered in Turkey”⁵, published in the same year in Moscow thanks to the publicist, literary and public figure Grigor Janshyan’s efforts. It was designed and illustrated by the artists Vardges Surenyants, Grigor Gabrielyan (1862-1898) and Paul Asatur (Poghos Ter-Asatryants, 1866-1916). Hovhannes Aivazovsky’s unsigned brief biography relates that the drawings were made by the artist on the editors’ request in Niece (France) and sent fromthenceto Moscow⁶.

¹ See, for example: **Sargsyan Minas**, 1990, 386.

² Ibid, 387.

³ Ibid.

⁴ The color pictures of the mentioned two canvases are included in the album compiled and prefaced by art critic Shahen Khachatryan (see: *The color of pain*, 2010, 29, 31).

⁵ See: *Brotherly aid to Armenians suffered in Turkey* (literary-scientific digest), 1897, 74-75, 80-81 (Section Two), (Rus.).

⁶ Ibid, 500 (Section One).

Concurrently with Hovhannes Aivazovsky, Vardges Surenyants turned to the topic of Armenian massacres perpetrated in Turkey. The following oil paintings reached us: “The Abandoned” (“The Desolate”, 1894), “Desecrated Sanctuary” (1895), “In the Wake of the Carnage” (“The Maidens’ Massacre”, 1899) and “The Ravished” (“Worship”, 1899). The tempera “Come to Me All You Who Labor...”, accomplished in 1894, is also attributed to this series. This work, now in the National Gallery of Armenia, and Hovhannes Aivazovsky’s two above mentioned drawings were reproduced in the collection compiled by Grigor Janshyan⁷.

It is no secret that, along with the forced deportation and mass killings of Armenians in the Ottoman Empire, Turks also devastated all evidence of spiritual and cultural legacy of the Armenian people; they ruined and looted the cathedrals and monasteries, ripped to pieces and burnt to ashes the high-art illuminated manuscripts, smashed the precious pieces of decorative and applied arts... This is exactly what Vardges Surenyants, heart-broken and enraged, conveys to us through his mentioned canvases; apart from these, some of the artist’s lost works are known too, such as “A Plea to Heaven” (“An Appeal to Heaven”), and “The Year 1896” large-size paintings. The art historian Vahan Harutyunyan allegedly identifies the former with the painter’s “Come to Me All You Who Labor...” tempera, considering it as its “larger version (or replication)”, while “The Year 1896” is presented as a separate work⁸. Yet, when looking through the Armenian press of the late XIX – early XX centuries, we came across new evidence regarding the subject in question. Firstly, it is the open letter⁹ of Sargis Bashinjaghyan (a Saint-Petersburg educated biologist and winemaker, the younger brother of the painter Gevorg Bashinjaghyan), sent from Baku and published in the Tiflis newspaper “Mshak” of May 2, 1901. Secondly, it is the article¹⁰, describing Vardges Surenyants’ “A Plea to Heaven”, authored – as it turned out – by Harutyun Chmshkyan (years later, in 1919, he would take the office of Minister of Justice of Armenia’s First Republic) and sent from Moscow to be published in the Tiflis newspaper “Ardzaganq”. Oddly enough, the biographers have missed this material.

Sargis Bashinjaghyan’s letter was written on the occasion of the first and only in Vardges Surenyants’ lifetime solo exhibition of his works, opened on April 19, 1901 in one of the halls of the General Assembly in Baku. In his monograph,

⁷ Ibid, 111 (Section One).

⁸ See: **Harutyunyan Vahan**, 1960, 42-43, 75.

⁹ See: **Bashinjaghyan S[argis]**, A letter from Baku, “Mshak”, Tiflis, 1901, 2 May, #93, p. 2.

¹⁰ **Ch. H. [Chmshkyan Harutyun]**, The artist Vardges Surenyants’ new painting. “Ardzaganq”, Tiflis, 1897, 9 (21) February, #16, p. 3.

Vahan Harutyunyan points out that in the correspondence at issue, “along with the familiar ones, titles of works occur which as yet remain unknown to us”¹¹. Listing the ones that “remain unknown”, the author first of all names the oil painting “The Year 1896” with the following remark in parentheses, “This must be the artist’s largest painting; a group of villagers, who had escaped the massacre, are depicted against the background of their ruined village”¹². Meanwhile, Bashinjaghyan’s letter contains more detailed and specific information about the same work. Thus, it says that “the artist has apparently worked hard” creating this picture, that the villagers – survivors of the massacre – are portrayed “at the time of common prayer”, and that in the foreground, “a girl’s dead body on the roadside” is painted¹³.

Harutyun Chmshkryan’s article offers a number of interesting details in the very first passage. The author wrote, “Our artist Vardges Surenyants works on a new large-size picture of the life of Turkish Armenians. It is almost completed; it is likely to be called “A Plea to Heaven”¹⁴. Turning to the content of the article, the author describes it as follows, “A sad, heart-rending autumnal day... the cold and damp penetrates the whole body. One can hear the wail of the wind and the painful moaning of humans... But who are those people and where are they going? Why are there so many injured and sick people among them? They are fleeing the hell, escaping from the hands of their executors... Yet on their way they see unburied bodies of innocent children, of ravaged sisters and wives, of unarmed brothers – and stop moving, kneel and cry grievously, appeal to heaven in despair...”¹⁵

Sargis Bashinjaghyan’s and Harutyun Chmshkryan’s descriptions of the canvases have apparent commonness. We are almost sure that these articles, written with a four year interval, refer to the same work by Vardges Surenyants, albeit titled differently. This opinion of ours, thoroughly reasoned, we presented at the conference dedicated to the artist’s 150th birth anniversary¹⁶.

In 1915 Surenyants visited Ejmiatzin, stayed there for half a year, saw the wretched state of the survivors – refugees from Van, admired their national costumes. The sketches, gouache and tempera paintings, made in Ejmiatzin, were exhibited in the fall of 1916 in Petrograd. The “Armyanskiy vestnik” [“Armenian Herald”] weekly inserted interesting facts about that event, contributed by Kara-

¹¹ Harutyunyan Vahan, 75.

¹² Ibid.

¹³ Bashinjaghyan S[argis], 2.

¹⁴ Ch. H. [Chmshkryan Harutyun], 3.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ See: Aghasyan Ararat, 2011, 77-83.

Darvish¹⁷. In that and subsequent issues of the weekly, Surenyants' pencil drawings "Refugees Queued up" and "A Group of Armenian Refugees"¹⁸ were published. Most of the mentioned works were purchased and donated to the Armenians of Petrograd by a prominent oil industry businessman from Baku, Shushi-born Araquel Tzaturyan¹⁹. Among Surenyants' graphical works noteworthy is the patriotic poster "Petrograd to Armenians", executed in 1915.

On the front page of one of the issues of the "Armyanskiy vestnik" illustrated weekly, a Moscow citizen, painter Karapet Bedrosov's (Petrosyants, 1866-1938) allegorical picture "The Dream of an Armenian Woman" was reproduced: the two-headed eagle, symbolizing free and independent Armenia, holds tight in its claws the half-moon – the symbol of the Ottoman Empire, and pecks at it; the peaks of Ararat, an old-time Armenian church and a memorial stele make the background of the picture²⁰.

The fate of the compatriots, suffering under the Turkish yoke in western Armenia, was a source of deep concern to the founder of Armenian landscape painting Gevorg Bashinjaghyan (1857-1925). Among the painter's thematic works on the Armenian Genocide, there are such canvases as "The Refugees' Way" (1915), "In Western Armenia" (1915), "Armenian Village on Fire" (1919), and "The Armenian People Flee Erzurum" (1920). The agitated play of intense colors imparts profound inner anxiety to Bashinjaghyan's undated oil painting "Sunset. Ani".

Not only the horrors of the Genocide, but the Armenians' selfless struggle against the Turkish hordes was a subject of the art of Panos Terlemezyan (1865-1941) – one of the leaders of the heroic Battle of Van, who as a youth had dedicated himself to the national-liberation movement, had been persecuted by the Ottoman authorities and in absentia sentenced to death. Of the works on the topic of the Hamidian slaughters and the Genocide of Armenians, worth noting are the "The Exile" (1901), "Calamities of War" (1916 and 1929), "Armenian Exiles Lament Their Fatherland" (undated), "Mother Looking for Own Child Among Dead Bodies" (undated)²¹. These oil paintings are kept in the National Gallery of Armenia. They are executed in gloomy red-and-brown colors and produce a nightmarish oppressing effect on the viewer. Terlemezyan's other two works,

¹⁷ See: **Kara-Darvish**. Vardges Surenyants, "Armyanskiy vestnik", Moscow, 1916, #20, pp. 23–24 (Rus.).

¹⁸ See: "Armyanskiy vestnik", Moscow, 1916, #20, p. 11, #21, cover page.

¹⁹ See: "Studies of the artist Surenyan", "Armyanskiy vestnik", Moscow, 1917, #1, p. 21.

²⁰ See: "Armyanskiy vestnik", Moscow, 1916, #48.

²¹ Besides the mentioned works, also known is the painter's "The Carnage of Armenians" (or "Armenian Massacre", 1916), which has not survived.

related to the Armenian Genocide, are the pastel portraits of Sghomon Tehleryan (1923) and Commander Andranik (1925)²².

The trips to Armenia, made by Trabzon-born Arshak Fetvatjyan (1866-1947) in the 1900s, turned out to be crucial for his creative career. He familiarized himself with the native nature, the architectural monuments of Ani and nearby areas. This resulted in dozens of watercolors and hundreds of pencil drawings, which are not so much of artistic as of historical-cultural value ("The Church of St. Savior. Ani", 1901; "The Church of St. Trinity in Tekor", 1906; "The Church of Hovhannes Mkrtich. Ani", 1907, etc.). Levon Chugaszyan wrote in his monograph dedicated to the artist, "With the lapse of time, the value of Fetvatjyan's document-drawings multiplies. These works are priceless not only because many of the monuments, pictured by him, had not been photographed or are beyond the borders of the Republic of Armenia, but because most of them are no longer existent today..."²³

Of particular interest is Fetvatjyan's watercolor "Armenian Woman from Sasun" ("Armenia the Child", 1903)²⁴, which is an evidence of self-sacrifice of not just Armenian men, but also Armenian women in the name of their nation. With its pictorial content and general iconography, this work of Fetvatjyan's is reminiscent of the undated water color "The Heroine from Sasun Dashing Down the Hilltops"²⁵ by the Italy-born Armenian photographer, graphic artist and engraver Simon Nahapet (Nahapetyan, the years of birth and death unknown), reproduced in the same year in the "Geghuni" ("The Beautiful") illustrated Armenian newspaper. The scene presented had been induced by the carnage of Armenians which had begun in Turkey back in 1894. Introducing and describing this piece, a member of the Mkhitarian Order in Venice, editor of the "Geghuni", the renowned naturalist and linguist Simon Yeremyan wrote, "In this section of the "Geghuni", we also insert the image of an Armenian woman hero; the heart-breaking scene is permeated with the uttermost fascination of the decency, inherent in Armenians: the chaste mother from Sasun, in order to avoid the Kurds' brutal atrocities, dashes down the crest of the hill with her baby pressed to her heart"²⁶.

²² These works by Terlemezyan are described and analyzed in the candidate thesis (scientific supervision provided by A. Aghasyan), defended by Meri Kirakosyan, and the monograph published based on it (see: **Kirakosyan Meri**, 2014).

²³ **Fetvatjean Arshak**, 2011, 49, 63.

²⁴ See reproduction in: *The Armenian Question. Encyclopedia*, 1996, 467; Fetvatjean Arshak, 68.

²⁵ See reproduction in: "Geghuni", Venice, 1903, ##1-10, p. 9. We also learn from the same issue of the newspaper (p. 5) that the above watercolor by Simon Nahapet was presented to the "Geghuni" editor's office by a Tabriz citizen M. Khan Yeremyan.

²⁶ **Yeremyan Simon**, *The "Geghuni" and the Armenian finearts* (editorial), "Geghuni", Venice, 1903, #1-10, p. 5.

Turning to Arshak Fetvatjyan once again, we should add that he was the creator of the front page of the literary collection “Dziteni”, issued in Tiflis in 1915: it features a woman lamenting over the Armenian soldier, fallen in the battlefield; he also designed the cover of the album “Armenian Volunteers: 1914-1916”, published in Tiflis a year later: this one represents the collective image of the Armenian people – tormented, driven from own land, yet unyielding and struggling weapons in hand.

Created in those years were Yeghishe Tadevosyan’s (1870-1936) canvases “Bound to Exile” (1895) and “Moonlit Night. On Beirut Shore” (1915). In one of them, the artist portrayed the Armenians – father and son – who came to bid their last farewell to the graves of their loved ones before being exiled; in the other, turning to the heroic battle of Musa Ler, he featured those who, forced to leave their homeland in the darkness of the night, found refuge on a French boat.

The marine artist Vardan Makhokhyan (1869-1937) lived and worked in Germany and France. He lost his near kindred in 1915; later on, he imparted to the canvases (“Heavy Waves”, “The Heavy Sea”, “The Black Sea”, 1921, etc.) he painted his own grave state of mind, his persistent reflections about the tragic fates of the Armenian people. Similar feelings possessed Makhokhyan at creating the piece for violin and piano “La Plainte de l’Armenie” (“Plaint of Armenia”), which premiere performance was on 13 January 1919 in Monte Carlo, thereafter– in Monaco and in Niece²⁷.

The artists Hmayak Artzatpanyan (1876-1920) and Akim Avanesov (Avag Hovhannisyan, 1883-1966), living in Nor Nakhijevan and Rostov-on-Don, interpreted the topic of the genocide in their own way.

In 1915, Artzatpanyan arrived in Armenia, saw the refugees, who had narrowly escaped death, listened to their appalling stories. Affecting moods and troubled feelings permeate his oil canvases and watercolors (“Mother’s Lament”, “Armenian Village Set to Fire”, 1915; “The Valley of Tears”, 1917; “The Homeland in Ruins”, 1917; “In the Horror Land”, 1917; “Massacre”, 1918; “The Barbarities of Turks”, 1919).

A couple of years ago, one of the first works by Akim Avanesov, completed in 1915 and dedicated to the Armenian Genocide, was revealed in the Armenian Museum in Rostov-on-Don. The large canvas “From Century to Century”, to some extent inspired by Michelangelo’s “Last Judgement” and embracing many figures whose forms are expressively distorted, voiced the Armenian artist’s protest

²⁷ See: **Hakobyan Ara**, 2004, 54; Vardan Makhokhyan, 2006, 13.

against the crimes, perpetrated towards his own people by the Turks. The frame of the picture had once been removed, the canvas rolled and moved to the nooks of the Museum repositories, which could not but cause damages to the coat of paint. It has been restored by the experts of the National Gallery of Armenia and displayed at the Armenian Genocide Centennial Exhibition. Shortly after, it will be returned to Rostov-on-Don, the Museum of Armenian-Russian Friendship for permanent preservation. Akim Avanesov's highly affecting oil painting "Mother" ("Horror") is kept in the Museum of Arts in Rostov-on-Don.

Sargis Khachatryan's (1886-1947) numerous works portray the Armenian refugees, who found shelter in Ejmiatzin. The year 1915 proved fatal for him: in the days of the Genocide the artist lost his mother and brother. Khachatryan arrived in Constantinople cherishing the hope to teach art at Sanasaryan gymnasium in Karin. Having barely escaped the threat of the draft and falling victim in World War One or in the Genocide, he moved to Tiflis. There he painted a series, dedicated to Armenian deportees (1915-1921). The series was on show at the artist's solo exhibition of 1915 in Tiflis, then in 1917-1921 – at the exhibitions of the newly instituted association of Armenian artists in Tiflis, Yerevan and Constantinople. Khachatryan related through his oeuvre all he knew about the hardships of the survivors' life ("The Desperate", "Agony", "Thirst", "Struggle for Life", "Orphans", "Exiled Spouses", 1915; "The Exiled", 1915; "The Exiled Woman with Her Children", 1916; "Armenian Orphans in the Desert", 1920; "Orphaned Children", 1921, etc.). In the same years, Khachatryan painted his most affecting piece "Ter-Zor": against the background of blood-red sky, anaked Armenian woman is partridge-dancing under a Turk's yataghan²⁸. These works earned him the nickname of "the singer of Armenian grief", and inspired Hovhannes Tumanyan to write to him, "Dear Sargis, what you have given with your brush, we cannot give with our pen. Your work is the best medium for us to familiarize strangers with the horrendous grief we had gone through"²⁹.

The artists Harutyun Shamshinyan (1856-1914), Sargis Yerkanyan (1870-1950), Levon Qyurqchyan (1872-1924), Aram Bakalyan (1878-1959), Hrant Alyanaq (Alyanaqyan, 1880-1938) and others also turned to the topics of the Hamidian carnages and the Armenian Genocide in their oeuvre.

Among the graphic works, created in the same period, worth attention are Yervand Demirchyan's (1870-1938) watercolor series "Deportation of

²⁸ Unfortunately, the fate of "Ter-Zor" is not known.

²⁹ See: Issues of Diasporan Armenian art (a digest of foreign press). Armenian Studies abroad, Scientific-Informational Bulletin, G (C) series, Yerevan, 1977, #1 (22), p. 4.

Armenians”, Edgar Shahin’s (Shahinyan, 1874-1947) etching “Armenian Orphans (1910), Melqon Qepapchyan’s (1880-1949) gouaches, particularly, “The Exiles” (1915), “Armenians’ Road of Blood” (1915), “The Mourning of Armenian Mothers” (undated), and “Commemorating Unburied Armenian Victims” (undated) symbolic and abstract small size pictures. Vano Khojabekyan (1875-1922), the “chronicler” of old Tiflis, during his trip to Yerevan in 1918 drew several pictures: “Refugees at the Railway Station”, “Refugees Queued up for Dinner”, “Orphans in Yerevan School Yard”, and others. Mikael Khununts’ (1883-1931) graphical pieces, strictly condemning the Turkish authorities and featuring the refugees from Van, were created in 1915-1917 in Tiflis.

On the pages of the humor and satire magazines and papers (“Annamus”, “Aptak”, “Avel”, “Zurna”, “Khatabala”, Motzak”, “Sa-Da-Na”, “Saprich”, etc.), issued in Tiflis, Baku, Saint-Petersburg, Athens, London, Cairo and other cities, one can see pictures denouncing the atrocities that had taken place in western Armenia and densely Armenian populated settlements. They are created by Petros Marimyan (1868-1915) – a Hnchak Party member, born and perished in Trabzon in the spring of 1915; Dancho (Yeghiazar Gabuzyan, 1894-1937) – the elder brother of the writer Vahram Alazan, a participant of the heroic battle of Van, who fled to Yerevan in 1915; the eastern and western Armenian artists Alexander Mirzoyan (1868-1928), Stepan Akayan (1870-1937), Vrtanes Akhikyan (1873-1936), David Oqroyants (1874-1943), Garegin Yeritsyan (1879-1966), Vahram Manavyan (1883-1952), Grigor Mkhitaryan (1883-1950), the architect Philip Arpiaryan (1885-1956), and others. Henrik Grinevsky, Joseph Rotter and Oscar Shmerling³⁰ – the “Khatabala” illustrated humor weekly contributors of different ethnic background, who lived and worked in Tiflis, very often turned to the Armenians’ desperate state in the Ottoman Empire. Since we have touched upon the few works by artists of foreign descent, we cannot but mention a unique work in its kind – the colored picture “The Massacre of Armenians in Turkey” by a soldier of the Russian army, deployed in the Caucasus, a self-taught Russian artist D. I. Arkhipov; the black-and-white reproduction of the picture was published in the

³⁰ The years-long teacher at the Tiflis School of Arts, Henrik Grinevsky played a significant role in the artistic education of students of Armenian descent, Sedrak Arakelyan in particular. Joseph Rotter, a graduate from the Academy of Fine Arts in Munich, was born in Germany; in Tiflis he also worked as a designer for the “Hasker” children’s magazine. In one of her articles Claire (Seda) Mouradian analyzed J. Rotter’s and O. Shmerling’s caricatures inserted in the “Khatabala” weekly and other Armenian periodicals of the Caucasus (see: **Mouradian Claire**, Caricature in the Armenian press of the Caucasus, “Armenian Review”, Winter 1991, Cambridge, Volume 44, Number 4/176, pp. 14-22).

“Armyanskiy vestnik” weekly in 1917³¹. Devoid of observable artistic merits, this picture is nonetheless highly valuable as a foreigner’s impartial evidence, documenting the Turks’ barbarities against Armenians.

The Hamidian massacres and the Genocide had barely been reflected in Armenian sculptors’ artwork of that period – with the exception of Hakob Papazyan (1878-1957) and Hakob Gyurjyan (1881-1948).

Papazyan settled in Smyrna in 1908. There he had been creating portrait and thematic sculptures, tombstones until World War One deprived him of orders; he suffered hard times both materially and morally. Hakob Siruni, a colleague of his, visited the sculptor, as he put it, in “his half ruined studio in a desperate state, hopeless and pessimistic... alone, all alone, abandoned and neglected by everyone”³². Two years later, in 1922, the artist, who had just escaped from the recurrent Armenian carnages, left most of his works in Smyrna and headed to New York for permanent residence.

Hakob Gyurjyan’s works on the topic at issue are the relief “Exiled Armenian Woman with Her Child” (1910), and the small group sculpture “Fleeing Armenian Woman with Her Children” (“Flight”, 1912). His best sculpted work is Commander Andranik’s portrait (1916), which, however, has not survived.

The topic of the Genocide was reflected in the oeuvre of the survivors, who had scattered all around the world, were educated and created as painters and sculptors in different countries. They are: Onik Avetisyan (1898-1974), Armis (Armenak Misiryan, 1901-1977), Jirair Oragyan (1901-1962), Buzand Topalyan (1902-1970), Arshile Gorky (Vostanik Adoyan, 1904-1948), Ashot Zoryan (1905-1970), Petros Konturajyan (1905-19056), Levon Tutunjyan (1906-1968), Garzu (Garnik Zulumyan, 1907-2000), Zareh Mutaftyan (1907-1980), Khoren Ter-Harutyunyan (Ter-Harutyunyan, 1909-1991), the renowned artists of the next generation Jansem (Hovhannes Semerjyan, 1920-2013), Richard Jeranyan (born in 1921), Kajaz (Kajazuni Kechejyan, 1924-2004), Paul Kirakosyan (1926-1993), Shart (Sargis Harutyunyan, born in 1927), and others.

As regards the fine arts in Soviet Armenia, in the conditions of Stalin censorship, ideological and political close control, the topic of the Genocide was doomed to silence. Rare exceptions were Edward Isabekyan’s (1914-2007) oil paintings “In western Armenia” (1940) and “Kidnapping” (1941). Only with the Khrushchev Thaw, more precisely, in the spring of 1965, when the 50th

³¹ “Armyanskiyvestnik”, Moscow, 1917, # 21, # 8.

³² See: **Siruni [Hakob Jololyan]**, Hakob Papazyan (a page from my notebook). “Navasard”, Bucharest, 1924, nor shrjan, volume A, edition 10-12, p. 358 [70].

Anniversary of the Genocide was commemorated with massive marches in Yerevan, the Soviet Armenian artists were permitted to turn to the formerly banned subject of the Genocide.

One of the first steps in that direction was Sargis Muradyan's (1927-2007) famous "Komitas. The Last Night" (1956). Thereafter, the gravest tragedy of the Armenian people was featured by painters of various standpoints and creative platforms, such as: Simon Galstyan (1914-2000), Hrachya Rukhkyan (1915-1992), Hovhannes Zardaryan (1918-1992), Suren Pipoyan (1922-2005), Mkrtich Sedrakyan (1922-2009), Hakob Hakobyan (1923-2013), Suren Safaryan (1923-1988), Valentin Podpomogov (Ter-Astvatzyan, 1924-1998), Grigor Khanjyan (1926-2000), Minas Avetisyan (1928-1975), Ruben Adalyan (born in 1929), Edward Artzrunyan (1929-2010), Zulum Grigoryan (born in 1932), Gayaneh Khachaturyan (1942-2009); sculptors: Ara Harutyunyan (1928-1999), who created a series of monuments and indoor sculptures dedicated to Komitas; Arto Chakmakchyan (born in 1933), Levon Tokmajyan (born in 1937), David Yerevantsi (David Babayan, born in 1940), Van Khacahtur (Vanik Khachatryan, born in 1926), who more often than others portrayed the victims of the Armenian Genocide, the perished and the heroes of the national-liberation struggle against the Turks; Artashes Hovsepyan (born in 1931), Benik Petrosyan (1939-1996), Hovhannes Muradyan (1940-2005), Ara Shiraz (Aramazd Karapetyan, 1941-2014), Yuri Petrosyan (born in 1941), Getik Baghdasaryan (born in 1949), and others. These themes and images continue to agitate the young artists who are appearing on the arena in already independent Armenia; they are forever imprinted in the historical memory of the Armenian people, in its collective consciousness, and as such, will surely interest and inspire the coming generations of painters and sculptors.

BIBLIOGRAPHY

- Aghasyan Ararat**, – 2011, About an unknown canvas by Vardges Surenyants. Vardges Surenyants–150. The jubilee conference proceedings, Yerevan, 2011, pp. 77-83.
Brotherly aid to Armenians suffered in Turkey (literary-scientific digest), Moscow, 1897, pp. 74-75, 80-81 (Section Two), (Rus.).
Fetvatjean Arshak (authored by L. Chugaszean), Yerevan, 2011, pp. 49, 63.
Hakobyan Ara, – 2004, The marine painter Vardan Makhokhyan, Yerevan, 2004.
Harutyunyan Vahan, – 1960, Vardges Surenyants, Yerevan, 1960, pp. 42-43, 75.
Kirakosyan Meri, – 2014, Life and career of Panos Terlemezyan, Yerevan, 2014.
Sargsyan Minas, – 1990, The life of the great marine artist, Yerevan, 1990.
The Armenian Question. Encyclopedia, Yerevan, 1996.
The color of pain, Yerevan, 2010, pp. 29, 31.

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ

Պրոֆ., արվեստագիտության դոկտոր

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

instart@sci.am

ՀԱՄԻՂՅԱՆ ՋԱՐԴԵՐԻ ԵՎ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ
ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏՈՒՄ (1894-1923)
ԱՄՓՈՓՈՒՄ

19-րդ դարավերջին և հատկապես, 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներում հայ ժողովուրդը մեծ ողբերգություն ապրեց և հսկայական կորուստներ կրեց: 1894-96 թթ. համիդյան ջարդերին հետևեցին երիտթուրքերի ծրագրած և իրագործած հայերի զանգվածային կոտորածները: Դա նոր շրջանի պատմության մեջ աննախադեպ կանխամտածված ցեղասպանություն էր, մի ամբողջ ազգի ֆիզիկական բնաջնջման և մշակութային ոչնչացման առաջին փորձը:

Այդ արյունոտ իրադարձությունները խորապես ցնցեցին ինչպես ժամանակակիցներին, այնպես էլ եղեռնից փրկված հայ ժողովրդի հաջորդ սերունդներին, արտացոլվեցին ոչ միայն պաշտոնական փաստաթղթերում, մամուլում, վավերագրական տեսանյութերում, ցեղասպանությունը վերապրած մարդկանց հուշերում, այլև գեղարվեստական գրականության մեջ ու արվեստում, այդ թվում նաև՝ կերպարվեստում: Տասնամյակների ընթացքում Հայաստանում և Սփյուռքում բնակվող նկարիչներից ու արձանագործներից շատերը հայերի կոտորածներին ու գաղթին վերաբերող հարյուրավոր կտավներ, գծանկարներ, հաստոցային քանդակներ ու հուշակոթողներ են կերտել, որոնցում արտահայտել են իրենց ցավն ու ցասումը, ներկայացրել բողոքն ու պահանջը, միաժամանակ քարոզելով մարդասիրական վեհ գաղափարներ:

Այդ ստեղծագործությունների շարքում առանձնանում են Հովհաննես Այվազովսկու, Գևորգ Բաշինջադյանի, Վարդգես Սուրենյանցի, Փանոս Թերլեմեզյանի, Արշակ Ֆեթվաճյանի, Եղիշե Թադևոսյանի, Հմայակ Արծաթպանյանի, Սարգիս Խաչատուրյանի, Էդգար Շահինի, Հակոբ Գյուրջյանի և այլոց աշխատանքները:

АРАРАТ АГАСЯН

Проф., доктор искусствоведения

Член-корреспондент НАН РА

instart@sci.am

**ОТРАЖЕНИЕ ГАМИДОВСКИХ ПОГРОМОВ И
ГЕНОЦИДА В АРМЯНСКОМ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ
ИСКУССТВЕ
(1894-1923)**

РЕЗЮМЕ

В конце 19-го и на протяжении двух первых десятилетий 20-го века армянский народ пережил великую трагедию и понес огромные потери. За массовыми гамидовскими погромами 1894-1896 годов последовало заранее спланированное и хладнокровно осуществленное младотурками, чудовищное по своей жестокости и беспрецедентное по масштабам физическое истребление армян - первый в мировой истории акт геноцида. Эти кровавые события глубоко потрясли современников и нашли отражение не только в официальных документах, на страницах печати, в фотографиях и кинокадрах, в воспоминаниях и рассказах выживших чудом людей, в художественной литературе тех лет, но также в произведениях изобразительного искусства, созданных такими выдающимися мастерами армянской живописи, графики и скульптуры, как Иван (Ованес) Айвазовский, Геворк Башинджагян, Вардгес Суренянц, Фанос Терлемезян, Аршак Фетваджян, Егише Тадевосян, Амаяк Арцатпанян, Саркис Хачатурян, Эдгар Шаин (Шагинян), Акоп Гюрджян и другие.

MURAD HASRATYAN

Prof., Doctor of Architecture

Corresponding-Member of the NAS of Republic of Armenia

muradhasratyan@rambler.ru

**ON DEMOLITION OF THE ARCHITECTURAL
HERITAGE OF ARMENIA BY ALIEN INVADERS
(11th to 20th cc.)**

Of the most important domains of Armenian culture it was Architecture that in the course of centuries suffered most from foreign conquerors invading Armenia (the Persians, the Arabs, the Tartars, the Turks), who fanatically demolished the monasteries and churches of the country, many of which were masterpieces of all-Christian culture. The greatest injuries were inflicted from the 11th century up to date by the Turks (represented by the Seljuks of the Ottoman Empire), in the 20th c. by the Turkish Republic, and after 1936 by the Transcaucasian Turks renamed “the Azerbaijanis”.

The Armenian historians and chroniclers have since the 11th century from the East to Transcaucasia and in the invaded and conquered territories of Asia Minor, reported intolerance of the Turkish established permanent settlers towards the cultural values of the country’s original inhabitants, in this case, the Armenians, intolerance towards structures, objects of art, manuscripts annihilating them first spontaneously, and then with intention and malicious design.

The first reports of this kind can be encountered in the chronicles by the history writer Samuel Anetsi and his Chronicles of the 12th century, the similar stories having being continued by his successors up until the 17th century. The historian reported about the capture and demolition of Ani by the Seljuk sultan Alpaslan in 1064: “...Alpaslan came and captured the capital Ani and severely ruined many churches”.¹

Samuel Anetsi’s “History” goes on to tell about the Turks burning the 1274 renowned 1274 monastery of Skevra.²

¹ Մամուլէկ Անեցի, 1898, p 107:

² Մամուլէկ Անեցի, Ibid., p 162:

The devastations inflicted by the Turks upon the Armenian churches and monasteries have been multiply reported in the lists of manuscripts and in small chronicles³.

To be noted is the following fact of religious intolerance: they demolished the cathedral renovated by Mkrtich Naghash in 1439⁴:

In 1483 in Vaspurakan "...the Turks demolished Skanchelagorts (miracle-working) monastery".⁵

Data on demolitions are very numerous in the centuries 16th to 18th. "In the year 1543 Tokhat church was subjected to demolition by the Turkish nation..."⁶: "In the year 1565 ... the Turks demolished the Illuminator's chapel: in 1592 the Turks seized the Illuminator's church and transformed it into a mosque, ruined the Temple of God Mother and in its place erected a minaret"⁷:

After the seizure of Yerevan in the 16th c. by the Turks, the demolition of churches was mentioned by Yohanesik Vardapet in the book "A Brief History" printed as an appendage in the book by Samuel Anetsi. In 1583 the Ottoman army captured Yerevan and destroyed many churches using their stones to build a fortress⁸.

In Tokhat the Turks ruined the churches of Rock Township and St. Anna⁹.

1771. S. Lusavorich Church was burned in Ghalatia (Istanbul), whereas on April 17, 1794 the fire destroyed a newly built Armenian church in Bursa¹⁰:

No doubt, the demolitions of the Armenian building art like the secular and religious relics were done on a larger scale, not all are mentioned by the chronicle writers. However, unfortunately, it came out to be only a pre-history of the first massive Armenian genocide of the 19th c. 90-s and the Great Genocide of 1915, this process coinciding with the massive obliteration of the relics of Armenian Art and Architecture.

1894 – 1896. On the territory of Ottoman Turkey the massacres of the Armenian population, initiated and implemented by the bloodthirsty Sultan Abdul Hamid, resulting in more than two hundred thousand people being martyred was

³ Մանր ժամանակագրություններ: Հատոր 1, 1951, p. 167.

⁴ Ibid., pp. 627–628.

⁵ Ibid., p. 40.

⁶ Մանր ժամանակագրություններ: Հատոր I, p. 157.

⁷ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն առաջին, p. 179.

⁸ Սամուել Անեցի, p. 191.

⁹ Մանր ժամանակագրություններ: Հատոր II, p. 526.

¹⁰ Մանր ժամանակագրություններ: XIII–XVIII դդ.: Հատոր 1, p. 344.

accompanied by the demolition of hundreds of monasteries and churches. Henry Barbi, a witness to this massacre, wrote that about 300000 Armenians were victimized by Abdul Hamid's hangmen, 2500 localities were demolished, and 568 churches and monasteries destroyed or transformed into mosques.¹¹

Only fifteen years later, in 1909, there were the Armenian massacres of Kilikia, when 30000 Armenians were slaughtered through the complicity of the Young Turks, all churches and monasteries were burnt down and demolished in Adana, Tarson, Sis, Hajni and other locations.¹²

According to the official list published in Constantinople in 1904, there were 228 Armenian monasteries and 1958 churches in the Ottoman Empire (in working condition).¹³

The Great Massacre of 1915 was followed by a few years when almost all monasteries and churches were burnt down and demolished, their book depositories burnt, hundreds of vellum manuscripts, old books and church utensils stolen, i.e., numberless treasures of the Armenian culture were annihilated that had been a substantial part of the universal cultural human values.

By the officially composed listing in 1919, during the cultural genocide the numbers of fully or partially demolished objects were 229 Armenian monasteries and 1860 churches¹⁴

In 1915 there was the greatest disaster in the history of the Armenian Nation with its three most significant and irreplaceable losses: a) one and a half million dead; b) loss of territory of the Historic Armenia to the amount of three hundred thousand km²; c) immeasurable and priceless losses of the century-old National Culture.¹⁵

Obliteration of the material culture, in the first place the architectural structures, in this case levelling the Armenian monasteries and churches was aimed at cleansing all the territory of historic Armenia of all traces of the Armenians. To implementing this schedule, the following was also added: After the Genocide, the Turkish and Kurdish population of Western Armenia, following the preaching deliberately spread by the authorities, that the deported and obliterated Armenians used to hide their treasures in the walls of their dwellings and churches, so they had started digging at those abandoned structures, thus initiating their destruction.¹⁶

¹¹ Անրի Բարբի, 1919, p. 7

¹² Տ. Եարտըմեան, 2001, p. 30.

¹³ Ibid., p. 44:

¹⁴ 1915–1965: Յուշամատենան Մեծ եղեռնի, 1965, p. 1025.

¹⁵ Տ. Եարտըմեան, pp. 14–15.

¹⁶ Շ. Յովսէփեան, 2006, p. 1.

While in the Kemalist Turkey of 1920-30-s the Armenian monuments were not officially demolished, in 1950-60-s there was a return to their programmed demolition. Using explosives they demolished the churches both in cities and villages, as well as the temples standing near monasteries at a distance from population centers.

Starting from 1965, after the 50th anniversary of the Great Genocide when in the Soviet Armenia under the pressure from the population, following the mandatory silence people started to write and talk about the Great Genocide, and a monument was erected in Yervan, a complaint was sent to UNESCO in connection with the demolition of Armenian architectural relics in Western Armenia, followed by a complaint from the Armeniency of the Diaspora).

Since the mid-1960-s the scientists of Western Europe (France and Italy in the first place) started to send expeditions to Western Armenia to examine and to present to the world scientific community the Armenian architectural monuments in their dilapidated condition, emphasizing their humanitarian value and significance. This action resulted in a counteraction by UNESCO, and in 1974, leaning upon its own limited sources, this entity issued an official declaration on the Armenian monuments on the territory of Turkey.

According to UNESCO, in 1915 of 913 standing churches and monasteries of Western Armenia, 464 were demolished, of which 252 levelled to the ground, while 197 are in need of an urgent renovation.

These data are too scarce because according to the 1912 official list by the Constantinople Patriarchy, there were 2200 acting churches and monasteries, therefore, by 1974 the Great Genocide subverted 2003 units.¹⁷

On the territory of Turkish Republic demolition of Armenian relics continued after the message by UNESCO as well. This process involved the Turkish Army as well: some churches that were still standing became targets for artillery bombardment exercises.

It is impossible to count one-by-one all Armenian architectural objects in Western Armenia. They are numberless. Some of the demolished specimen included most significant structures of the history of architecture.

The Cathedral of Tekor (478 – 490) is the earliest dated domed church in Christian architecture. However, in the early 20th century, this standing and active exclusive monument today remains in the form of a few piles of lime cement of the wall structure, while the holy specimen of the early Medieval art with select

¹⁷ Շ. Յովսէփեան, p. 4.

sculptures can be seen on the nearby houses and cowsheds of adjacent Turko-Kurdish villages.

The Cathedral of Tekor was an exceedingly valuable asset of the Armenian culture also because the construction record of the monument made about three decades following the demise of Mesrop Mashtots is the earliest available specimen of Armenian writing producing an authentic impression of the letters of the alphabet created by Mesrop.

St. Hovannes Church (631 – 639), architect Israel Goraghjetsi, the largest domed Armenian church, was active. Blown up in the 1950-s. Debris obliterated.

St. Theodoros Church of Bagaran (624 – 631) in its setup resembles the cross-building domed type of the Patriarchal Cathedral in Echmiadzin. The Ejmiadzin – Bagaran type of church building transgressed from Armenia through Byzantium to Western Europe, and in the 9th to 12th centuries was implemented in France, Italy and Greece. The church was blown up in the 1960-s.

Demolished and vanished without a trace were the churches St. Stepanos the Forerunner Cross-building church of Agarak (637), St. Anania Domed church of Alaman and many others. The well-known Cross-building Domed Cathedral of Mren (613 – 639) remained unattended, and looting of the lower wall stones by the dwellers of the surrounding villages brought it to the wrecking condition today. The latest demolished part was the southern wall.

Also blown up was St. Saviour Church built by Smbat A. Bagratuni (890 – 914), that once had been Mother See of the Armenian Apostolic Church.

Nearly all monasterial compounds of Western Armenia were large cultural centers, while many of them were masterpieces of ensemble architecture. They were all destroyed by bombing, blowing up, or by being used as quarries for the nearby Turks- or Kurds-populated villages.¹⁸

Confronting the borderline of the Armenian Republic, close to Ani, on the right bank of the Akhurian there is the Horomos Monastery founded in the 10th century. It flourished in the 13th century attaining the status of a great cultural center of the Middle Ages. The design of the the main church of the Compound, The compound is all rubble today; the royal sepulchers of the Bagratunis fully vanished.

Of the best compound of the Ani – Shirak Architectural Creative School four of the five churches of the Khtskonk Monastery, 10th – 11th cc., were blown up by

¹⁸ Արեւմտյան Հայաստանի հուշարձանների վիճակը 1915 թ-ից ի վեր, «Վարձք», 2010, N 2, pp. 2–64.

the Turks' authorities in 1962. The soul remaning S. Sargis church of the Compound (1027) is in a state of dilapidation.

In Shirak, they ruined the 11thc. Bagnayr monastery compound. The scheduled demolitions included the Vaspurakan and Taron monasteries.

The renowned Narekavank (10th – 11th cc.) was fundamentally demolished in the 1950-s. The large domed church S. Sandukht was replaced by a mosque and a village was laid out on the compound.

In Taron masses of lime cement remained from the monasteries of St. Karapet and St. Arakelots in Mush founded by Grigor Lusavorich. Lost with the latter was the tomb of David Anhaght, the greatest thinker of Old Armenia. The list of demolished monasterial architectural compounds can be easily continued.

The monuments of the Ani, the Sacred Capital of Armenia are in a very bad condition. The hewn stones have been torn off the walls by local villagers to accommodate for their building needs resulting in complete destruction of the unique two-storeyed central cupola of the Shepherd Church, while one half of St. Savior's Church built by the renowned architect Trdat was completely destroyed.

The Turkish authorities now have adopted a new strategy in order to distort the facts, to alienate even the demolished relics from the Armenian culture. The Ani tourism is a source of large income to Turkey. The Multilanguage guidebooks on the monuments are full of distorted and falsified data on historic facts. E.G., the city of Ani is presented as neither Armenian, nor Bysantian, but Seljukian, then Georgian. All secular structures of the city, the Zakarian two-storeyed hotel, the city bathhouse, et al. are presented as those of Seljuks, the splendid sculpture-ornamented church built by the rich man Tigran Honentsi – as Georgian, etc. The word "Armenian" is completely out of use. The Patriarchal Cathedral built in Ani by Trdat, a masterpiece of world architecture is in a dilapidated condition. The only monument preserved in Western Armenia is S. Khatch in Akhtamar (915 – 921), architect Manvel), the Turkish authorities presented its cosmetic renovation in 2007 with regard to the Armenian culture.

The authorities of another neighboring Turkish state of Azerbaijan, quite openly took advantage of a completely indifferent attitude by other relevant International organizations of UNESCO, in order to implement mass destruction of the relics of art and architecture located on territories under their control. Since the late 1988, in the years of the war for the liberation of Nagorno Karabakh, the Army of Azerbaijan, using artillery and tanks levelled to the ground 28 monasteries and

churches in Gandzak of Northern Artsakh.¹⁹

The districts of Historic Armenia Goghtan, Ernjak and Jahuk after the Soviet power having been established in Transcaucasia, was ceded to Azerbaijan under the name “Nakhijevan Autonomous Republic”, which was a fateful event for the Armenian population of those regions as well as for thousands of Armenian art and architecture.

In 1986 there were 200 registered monasteries and churches in Nakhijevan Autonomous Soviet Republic, 60 chapels and holy places, 86 burial places with about 23000 tombstones and cross-stones.¹ Only in Agulis there were 12 standing churches and the St. Tovma Monastery compound.²⁰

The unique open-air museum of cross-stones at the cemetery of Jugha, preserving the medieval memorial art – over 4000 cross-stones as shaped tombstones was bulldozed in 2005 by the Azerbaijan authorities, monuments were destroyed and dumped into the Araks river.²¹ That action was observed from the territory of Iran on the opposite bank of the river, it was filmed and presented to UNESCO, with no consequences whatever.

The destruction of thousands of cross-stones in Jugha cemetery is an inhuman act of cultural genocide by the Azerbaijani authorities, however, it is only a single episode. It has become clear that all Armenian monasteries and churches of Nakhijevan were obliterated at the same time. That was the reason why no foreigners were admitted to Nakhijevan for about two decades. Only in 2005 an English explorer Stephen Sim managed to visit the erstwhile Armenian settlements. His published reports were shocking. On the places of St. Karapet and St. Hakob Hairapet compound she could see only bulldozed spaces.²²

The same fate fell to the lot of Agulis churches and the monastery of St. Tovma (with murals by Nagha, Hovnatanian and valuable sculptures), S. Astvatsatsin of Tsghna, S. Grigor Lusavorich of Mesropafank, S. Hakob Hairapet of Parakar, S. Astvatsatsin monasteries and churches in all villages. After perpetrating those criminal offenses Azerbaijan declared that on the territory of Nakhijevan there were no Armenian traces and there had never been any.

To summarize, the massive and methodical annihilation of the Armenian architectural and memorial relics by the two neighboring states of the Armenian Republic are in actual fact a crime against human civilization.

¹⁹ Ս. Կարապետյան, 2009, pp. 88–91.

²⁰ Ibid., pp. 20–33.

²¹ Jugha, 2006, pp. 3–15.

²² Ս. Կարապետյան, pp. 91–92.

St. Hovhannes Church of Bagavan, 631 – 639. (Photo by H. Orbeli, 1911)

St. Hovhannes Church of Bagavan, Remaining Site, 2008. (Photo by S. Karapetian)

The Monastery of Horomos, 10th – 13th cc., Overall View in the 1900s.

The Monastery of Horomos in 2008. (Photo by S. Karapetian)

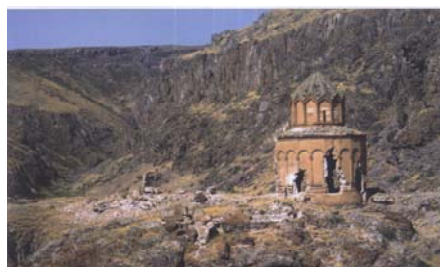
Cross Stones at the Cemetery of Julpha, 15th – 16th cc. (Photo by Z. Sargsian, 1987)

Soldiers of Azerbaijan's Army Devastating the Cemetery of Julfa. (Photo by S. Gevorgian Taken from the Territory of Iran, 2005)

The Monastery of Khtskonk, 10th – 11th cc. Overall View in the Early 20th century.

The Monastery of Khtskonk, 2000. (Photo by S. Karapetian)

The Holy Savior Church of Shirakavan, 890 – 914. (Photo of the 20th c.)

The Holy Savior Church of Shirakavan. Remaining Debris, 2006. (Photo by S. Karapetian)

Cathedral of Tecor, 478 – 490, Overall View in the Early 20th Century.

The Debris of Cathedral of Tecor, 1976. (Photo by J. Boll)

BIBLIOGRAPHY

1915–1965: Յուշամատեան Մեծ եղեռնի: Հրատարակութիւն «Զարթօնք» օրաթերթի, Բեյրութ, 1965:

Արեւմտյան Հայաստանի հուշարձանների վիճակը 1915 թ-ից ի վեր, «Վարձք», Երևան, Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2010, N 2, էջ 2–64:

Բարբի Անրի, – 1919, Սարսափի երկրի մեջ, թրգմ. Մ. Շաշտանճեան, Կ. Պոլիս, 1919:

Եարտըմեան Ս., – 2001, Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894–1896 եւ 1915–1925 տարիներուն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 2001:

ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն առաջին, Երևան, 1950:

Կարապետյան Ս., Հայկական պատմական հուշարձանների վիճակը Հայաստանի հարեան երկրներում, «Հայկական մշակութային ժառանգության պահպանությունը Հայաստանի Հանրապետությունում եւ արտերկրում: Կլոր սեղան, Երեւան-Օշական, 2008 թ. դեկտեմբերի 2–6», Երեւան, 2009, էջ 88–91:

Մանր ժամանակագրություններ: XIII–XVIII դդ.: Հատոր 1: Կազմեց՝ **Վ. Ա. Հակոբյան**: Երեւան, 1951:

Յովսէփեան Շ., Մշակութային եղեռն, Թեհրան, 2006:

Սամուել Անեցի, Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1898:

Jugha. The Annihilation of the Armenian Cemetery by Nakhijevan's Azeri Authorities between 1998 and 2003, RAA, Beirut, 2006, p. 3–15.

ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ

Պրոֆ., ճարտարապետության դոկտոր

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

muradhasratyan@rambler.ru

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՈՉՆՉԱՅՈՒՄԸ ՕՏԱՐ ՆՎԱՃՈՂՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ
(XI–XX ԴԴ.)**

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Հայ ճարտարապետությունը դարերի ընթացքում մեծապես տուժել է Հայաստան ներխուժած օտար նվաճողներից (պարսիկներ, արաբներ, թաթար-մոնղոլներ, թուրքեր), որոնք հիմնականում ավերել են երկրի վանքերն ու եկեղեցիները, որոնցից շատերը հանդիսանում են համաքրիստոնեական մշակույթի գլուխ-գործոցներ:

Հայ պատմիչները և ժամանակագիրները հաղորդել են արեւելքից Անդրկովկաս և Փոքր Ասիա ներխուժած թուրքական տարրի անհանդուրժողականության մասին երկրի տերերի, տվյալ դեպքում՝ հայերի, մշակութային արժեքների (ճարտարապետական կառույցների, արվեստի գործերի, ձեռագրերի) նկատմամբ:

Այդ մասին առաջին տեղեկությունները պարունակում են XII դ. պատմիչ Սամուել Անեցու և XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու աշխատությունները:

Հայկական եկեղեցիների եւ վանքերի՝ թուրքերի կողմից իրականացված ավերումների մասին հատկապես տեղեկությունները բազմաթիվ են ձեռագրերի հիշատակարաններում և Մանր ժամանակագրություններում:

XVI դ. Երևանը գրավելուց հետո թուրքերի կողմից քաղաքի եկեղեցիները քանդելու մասին հիշատակվում է Յոհանեսիկ վարդապետի «Համառոտ պատմութիւն» մեջ «Ի ՌԼԲ (1583)... հրաման եղեւ ի Մուրատ Խոնդկեարէն զորապետաց եւ զորաց իւրոց՝ ելանել ի վերայ Երեւանայ եւ առնուլ զնա: Եւ եկին իսկ եւ աւերեցին եւ բազում եկեղեցիք քակեալ՝ զքարինս ի շինումս բերդին տանէին...»:

1894–1896 թթ. Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդի իրագործած հայ բնակչության կոտորածները զուգակցվեցին հարյուրավոր վանքերի ու եկեղեցիների ավերումով: Այդ եղեռնի ականատես ֆրանսիացի Անրի Բարբին գրում է, որ մոտ 300000 հայ զոհվեց Աբդուլ Համիդի դահիճների կողմից, 2500 բնակավայրեր ավերվեցին և 568 եկեղեցիներ ու վանքեր քանդվեցին կամ մզկիթի վերածվեցին:

1909 թ. տեղի ունեցան հայկական Կիլիկիայի կոտորածները, երբ 30000 հայ սպանվեց երիտթուրքերի մեղսակցությամբ, հրկիզվեցին ու ավերվեցին Ադանայի, Տարսուսի, Սիսի, Հաջնի և այլ վայրերի բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը:

1915 թ. Մեծ եղեռնի ժամանակ և դրան հաջորդած մի քանի տարվա ընթացքում կողոպտվեցին, հրկիզվեցին, ավերվեցին գրեթե բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները, այրվեցին դրանց գրապահոցները՝ հարյուրավոր մագաղաթե ձեռագրերով և հնատիպ գրքերով, հափշտակվեցին եկեղեցական իրերը, այսինքն ոչնչացրեցին դարերի ընթացքում ստեղծված, հավաքված հայ մշակույթի անթիվ գանձերը, որոնք համամարդկային մշակույթի կարեւոր բաղկացուցիչ մասն էին:

Նյութական մշակույթի ոչնչացումը, առաջին հերթին ճարտարապետական կառույցների՝ տվյալ դեպքում հայկական վանքերի ու եկեղեցիների հիմնահատակ ավերումը նպատակ ուներ Թուրքիային անցած պատմական Հայաստանի հայաթափված տարածքից ջնջել հայկական ամեն մի հետք:

1950–60-ական թթ. վերստին սկսվում է հայկական հուշարձանների ծրագրված ոչնչացումը: Պայթեցումներով ավերվում են ինչպես բնակավայրերում դեռեւս կանգուն տաճարները, այնպես էլ քաղաքներից ու ավաններից հեռու գտնվող վանական համալիրները:

1960-ական թթ. կեսից արևմտաեվրոպական գիտնականները (առաջին հերթին Ֆրանսիայից և Իտալիայից), գիտարշավներ են սկսում Արևմտյան Հայաստան, ուսումնասիրելով և աշխարհի գիտական հանրությանը ներկայացնելով հայկական ճարտարապետական հուշարձանները, դրանց աղետալի վիճակը, ընդգծելով այդ կոթողների համամարդկային արժեքն ու նշանակությունը: Այս բոլորը ստիպում է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին արձագանքել և 1974 թ., հիմնվելով իր ունեցած սահմանափակ աղբյուրների վրա, պաշտոնապես հայտարարություն կատարել Թուրքիայի տարածքի հայկական հուշարձանների վերաբերյալ:

Ըստ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի՝ 1915 թ. Արևմտյան Հայաստանում կանգուն 913 վանքերից ու եկեղեցիներից ավերվել ու ոչնչացել են 464-ը, 252-ը փլատակ են, իսկ 197-ը շուտափույթ նորոգման կարիք ունեն:

Թուրքիայի հանրապետության տարածքում հայկական հուշարձանների ավերումը շարունակվեց նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հաղորդումից հետո: Այդ գործընթացին մասնակցեց նաև թուրքական բանակը՝ մի շարք դեռևս կանգուն եկեղեցիներ ու վանական համալիրներ թիրախ դարձան զինավարժությունների ժամանակ հրետակոծության համար:

Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր վանքային համալիրները, որոնք խոշոր մշակութային կենտրոններ էին, իսկ շատերը՝ անսամբլային ճարտարապետության գլուխ-գործոցներ, ավերվեցին ռմբակոծություններով, պայթեցումներով, օգտագործվեցին որպես «քարհանք» մոտակա թուրքաբնակ և քրդաբնակ գյուղերի բնակիչների համար:

Հայաստանի Հանրապետության սահմանի դեմ-դիմաց, Անիի մոտ, Ախուրյանի աջ ափին X դ. հիմնված Հռոմոսի վանքը, ծաղկում ապրած XIII դ., միջնադարյան նշանավոր կրոնական և մշակութային կենտրոն էր, որն այսօր լրիվ ավերակ է, անհետացել են այստեղ թաղված Բագրատունի արքաների գերեզմանները:

Անի-Շիրակի ճարտարապետական ստեղծագործական դպրոցի լավագույն համալիր Խժկոնքի վանքի X-XI դդ. հինգ եկեղեցիներից չորսը պայթեցվեցին 1962 թ. թուրք իշխանությունների կողմից: Համալիրից մնացել է միայն Ս. Սարգիս եկեղեցին (1027 թ.) վթարային վիճակում:

Շիրակում ավերակ է դարձել XI դ. նշանավոր Բագնայրի վանքի համալիրը: Ծրագրված ավերվել են հատկապես Վասպուրականի և Տարոնի վանքերը:

Նշանավոր Նարեկավանքը (X–XI դդ.) հիմնովին ավերվել է 1950-ական թթ.: Գլխավոր՝ Ս. Սանդուխտ խոշոր, գմբեթավոր եկեղեցու տեղում մզկիթ են կառուցել և համալիրի տարածքում գյուղ հիմնել: Վանքից այժմ ոչինչ չի պահպանվել, անհետացել է Գրիգոր Նարեկացու դամբարանը:

Թուրքական իշխանությունները այժմ նոր ռազմավարություն են որդեգրել՝ նենգափոխել փաստական տվյալները, հայ մշակույթից օտարել դեռևս, թեկուզ ավերակ, հուշարձանները: Անին զբոսաշրջության շնորհիվ մեծ եկամուտ է բերում Թուրքիային: Եվ տպագրված բազմալեզու ուղեցույցներում, հուշարձանների մոտ դրված բացատրագրերում կեղծված են պատմական, փաստական տվյալները: Օրինակ, Անի քաղաքը ներկայացվում է ոչ թե հայկական, այլ բյուզանդական, ապա սելջուկյան, հետո վրացական: Քաղաքի բոլոր աշխարհիկ կառույցները՝ Զաքարյան իշխանների երկհարկ պալատները, հյուրանոցը, քաղաքային բաղնիքը և այլն, ներկայացված են որպես «սելջուկյան», հայ մեծահարուստ Տիգրան Հոնենցի կառուցած շքեղ քանդակազարդ եկեղեցին՝ որպես «վրացական» և այլն: «Հայ» և «հայկական» բառեր իսպառ չեն հանդիպում: Անիում վրաբային վիճակում է համաշխարհային ճարտարապետության գլուխ-գործոց Տրդատի կառուցած Մայր տաճարը:

Արևմտյան Հայաստանում միակ կանգուն և պահպանված հուշարձանը Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին է (915–921 թթ., ճարտարապետ Մանվել), որի կոսմետիկ նորոգումը թուրքական իշխանությունները հանրությանը 2007 թ. ներկայացրեցին որպես «հոգատարություն» հայկական մշակույթի նկատմամբ:

Ադրբեջանի իշխանությունները, օգտվելով ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի և միջազգային մյուս կազմակերպությունների անտարբեր վերաբերմունքից, իրականացրեցին իրենց իշխանության տակ գտնվող հայկական պատմական տարածքների արվեստի ու ճարտարապետության հուշարձանների մշակութային եղեռնը: 1988 թ. վերջերից, Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրման համար մղվող պատերազմի տարիներին ադրբեջանցիները թնդանո-

թային ու տանկային համագարկներով, պայթեցումներով հիմնահատակ ավերեցին հյուսիսային Արցախի և Գանձակի 28 վանք ու եկեղեցի:

Պատմական Հայաստանի Գողթան, Երնջակ, Ճահուկ գավառները Անդրկովկասում խորհրդային իշխանություն հաստատվելուց հետո տրվեց նորաստեղծ Ադրբեջանին՝ «Նախիջևանի ինքնավար հանրապետություն» անվամբ, ինչը ճակատագրական եղավ այդ գավառների հայ բնակչության և հայկական ճարտարապետության ու արվեստի հազարավոր հուշարձանների համար:

Ըստ 1986 թ. տվյալների Նախիջևանի ԻՍՀՀ-ի տարածքում եղել է 200 վանք ու եկեղեցի, 60 մատուռ ու սրբավայր, 86 գերեզմանատներ՝ մոտ 23000 տապանաքարերով ու խաչքարերով: Միայն Ագուլիսում կայուն են եղել 12 եկեղեցի և Ս. Թովմա վանքի համալիրը:

Խաչքարային բացօթյա եզակի «թանգարան» Ջուղայի գերեզմանոցը, որտեղ պահպանվել էին միջնադարյան մեմորիալ արվեստի ավելի քան 4000 կանգուն խաչքարեր, խոյաձև տապանաքարեր, ադրբեջանական իշխանությունները 2005 թ. հիմնահատակ ավերել են, ջարդել հուշարձանները և լցրել Արաքս գետը:

Ջուղայի գերեզմանոցի հազարավոր խաչքարերի ոչնչացումը ադրբեջանական իշխանությունների իրագործած մշակութային եղեռնի անմարդկային, սակայն միայն մեկ դրվագն է: Ոչնչացվել են Նախիջևանի ինքնավար հանրապետության տարածքի **բոլոր** հայկական վանքերն ու եկեղեցիները: Այդ պատճառով օտարազգիների մուտքը մոտ երկու տասնամյակ փակ էր դեպի Նախիջևան: Միայն 2005 թ. անգլիացի հետազոտող Սթիվեն Սիմին հաջողվեց այցելել երբեմնի հայկական բնակավայրերը: Նրա հայտնած տեղեկությունները ցնցող էին: Նա Ապրակունիսում Սուրբ Կարապետ, Շոռոթում՝ Սուրբ Հակոբ Հայրապետ հայտնի վանքերի համալիրների տեղում տեսել է միայն հարթեցված տարածքներ:

Նույն ճակատագրին են արժանացել Ագուլիսի եկեղեցիների հետ միասին Ս. Թովմա վանքը (Նաղաշ Հովնաթանյանի որմնանկարներով և մեծարժեք պատկերաքանդաքներով), Յոնայի Ս. Աստվածածին, Մեսրոպավանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Փառակայի Ս. Հակոբ Հայրապետ, Օծոփի Ս. Աստվածածին վանքերն ու բոլոր գյուղերի եկեղեցիները: Այդ ոճի-

րից հետո Ադրբեջանը հայտարարեց, որ Նախիջևանի տարածքում «հայկական հետք չկա և ընդհանրապես չի էլ եղել»:

Ամփոփելով, պետք է ասել, որ Թուրքիայի և Ադրբեջանի իրագործած ճարտարապետական և մեմորիալ հայկական հուշարձանների **զանգվածային** և **մեթոդապես** ոչնչացումը պատմական Հայաստանի տարածքում հիրավի հանցագործություն է համաշխարհային քաղաքակրթության նկատմամբ:

МУРАД АСРАТЯН

Проф., доктор архитектуры

Член-корреспондент НАН РА

muradhasratyan@rambler.ru

УНИЧТОЖЕНИЕ АРХИТЕКТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АРМЕНИИ ЧУЖЕЗЕМНЫМИ ЗАВОЕВАТЕЛЯМИ (XI–XX ВВ.)

РЕЗЮМЕ

Одна из важнейших областей армянской культуры – архитектура, на протяжении веков несла огромные потери от вторгавшихся в Армению чужеземцев (персов, арабов, татаро-монголов, турок), разрушавших в основном монастыри и церкви, многие из которых являлись шедеврами общехристианской культуры.

Первые описания этих событий мы встречаем в сочинениях историков Самуэла Анеци (XII в.) и Киракоса Гандзакеци (XIII в.), а также во множестве колофонов и в Малых хрониках.

О разрушении церквей после захвата Еревана турками в XVI в. пишет в своей «Краткой истории» Ованесик вардапет: «В лето 1032 (1583) пришел от Мурат Хондкеара приказ военачальникам и войску, идти на Ереван и захватить его, и они вошли в город, разрушили /его/ и, круша многие церкви, уносили камни на строительство крепости...».

Запланированные и осуществленные в 1894-96 гг. кровавым султаном Абдул Хамидом массовые убийства и погромы армянского населения сопровождались разрушением сотен монастырей и церквей. Свидетель этих событий француз Анри Барби пишет, что от рук палачей Абдул Хаида погибло почти 300000 армян, были разорены или обращены в мечети 568 церквей и монастырей.

В 1915 году, геноцид армянского населения достиг кульминации и в последующие несколько лет были разграблены, сожжены и разрушены почти все монастыри и церкви, сожжены хранилища, где были собраны сотни пергаментных рукописей и старинных книг, разграблено церковное имущество,

то есть были уничтожены создаваемые и хранимые на протяжении веков бесчисленные сокровища армянской культуры, представлявшие собой часть общечеловеческой культуры.

Уничтожение памятников материальной культуры, в первую очередь архитектурных сооружений, в данном случае разрушение до основания армянских монастырей и церквей имело целью стереть армянский след с уже очищенной от армян, отошедшей к Турции территории исторической Армении.

В 1950-60 гг. вновь начинается планомерно проводимое уничтожение армянских памятников. Были взорваны уцелевшие в некоторых населенных пунктах храмы, а также монастырские комплексы, находящиеся вдали от городов и поселений.

С середины 1960 годов западноевропейские ученые (прежде всего из Франции и Италии) предпринимают ряд научных экспедиций в Западную Армению, изучив и представив мировой научной общественности армянские архитектурные памятники, их катастрофическое состояние на текущий момент, подчеркивая общечеловеческую ценность и значение этих образцов. Все это заставило ЮНЕСКО отреагировать и в 1974 году на основании своих (хоть и очень ограниченных) источников ЮНЕСКО делает официальное заявление по поводу находящихся на территории Турции армянских памятников.

Однако, разрушение армянских памятников на территории Турецкой Республики продолжалось и после заявления ЮНЕСКО. В этих действиях принимает участие также турецкая армия, ряд уцелевших церквей и монастырских комплексов были использованы в качестве мишеней для артиллерии во время учений.

Близ Ани, прямо напротив границы Республики Армения, на правом берегу реки Ахурян находится основанный в XI в. монастырь Оромос, являющийся значительным средневековым религиозным и культурным центром, пережившим расцвет в XIII в. Центричная четырехстолпная композиция притвора главной (Св. Ованнеса) церкви комплекса (1038 г.), стала основным типом армянских притворов и церквей XI-XIII вв. Ныне комплекс полностью разрушен, уничтожены могилы похороненных здесь царей Багратидов.

Четыре из пяти церквей монастыря Хцконк (X-XI вв.) – лучшего комплекса Ани-Ширакской архитектурной творческой школы, были взорваны в 1962 г. турецкими властями. От комплекса осталась только церковь Св. Саргиса (1027 г.), но и она в аварийном состоянии.

В Шираке обращен в развалины знаменитый комплекс монастыря Багнайра (XI в.). По действующему плану разрушены до основания монастыри в частности Вапуракана и Тарона.

Знаменитый Нарекаванк (X-XI вв.) был полностью разрушен в 1950 гг., на месте масштабной купольной церкви Св. Сандухт была построена мечеть, а на месте комплекса было основано село. От монастыря сегодня ничего не осталось, уничтожена также могила Григора Нарекаци.

Ныне турецкие власти взяли на вооружение новую стратегию: подменяя фактические данные, отчуждают от армянской культуры все, даже пребывающие в развалинах, армянские памятники.

Ани, благодаря туристическим посещениям, приносит Турции большой доход. В печатающихся на разных языках путеводителях, в помещаемых рядом с памятниками информационных приложениях всегда фальсифицированы исторические и фактические данные. Например, город Ани представлен не как армянский, а как византийский, затем сельджукский, затем грузинский. Все светские городские строения: двухэтажный дворец князей Закарианов, гостиница, городская баня и т.д. представлены как «сельджукские», построенная армянским меценатом Тиграном Оненцем, украшенная рельефами великолепная церковь – как «грузинская» и т.д. Слова «армянин» «армянский» и т.п. вообще изъяты из лексикона. В Ани в аварийном состоянии находится архитектурный шедевр – Кафедральный собор, построенный Трдатом.

Единственный сохранившийся в Западной Армении в удовлетворительном состоянии памятник – церковь Сурб Хач (св. Креста) (915-921 гг., архитектор Манвел), косметический ремонт которой предпринятый турецкими властями в 2007 г., представлен всем как «забота» об армянской культуре.

Азербайджанские власти абсолютно откровенно, пользуясь безразличием ЮНЕСКО и других организаций, открыто осуществляют уничтожение памятников культуры и архитектуры, находящихся на отошедших к ним исторических армянских территориях. Начиная с 1988 г., за годы борьбы Нагорного Карабаха за свободу, азербайджанцы ударами артиллерии и танков до основания разрушили 28 монастырей и церквей северного Арцаха – Гандзака.

Исторические гавары Армении – Гохтан, Ернджак, Джахук после установления в Закавказье Советской власти были отданы под названием Нахичеванской Автономной Советской Социалистической Республики новообразованию Азербайджан, что явилось роковым фактом как для армянского населения, так и для тысяч памятников армянской архитектуры и искусства этого края.

Согласно данным 1986 г. на территории Нахичеванской АССР было 200 церквей и монастырей, 60 часовен и святыниц, а также 86 кладбищ с находящимися там примерно 23000 надгробных памятников и хачкаров. Только в Агулисе действовали 12 церквей и монастырский комплекс Св. Фомы.

Джугинское кладбище, этот уникальный музей хачкаров под открытым небом, было уничтожено до основания азербайджанским правительством, памятники разбиты и сброшены в реку Аракс.

Уничтожение тысяч джугинских хачкаров, осуществленное азербайджанской властью – лишь один эпизод бесчеловечного культурного геноцида. Одновременно были разрушены все армянские церкви и монастыри, расположенные на территории Нахичеванской АССР. По этой причине въезд в Нахичевань для иностранцев на протяжении 20 лет был закрыт. Лишь в 2005 г. английскому исследователю Стивену Симу удалось посетить бывшие армянские территории. Опубликованные им сведения оказались потрясающими. На месте известных монастырских комплексов Св. Карапета в Апракунисс, Акопа Айрапета в Шороте он увидел территорию, выровненную бульдозерами.

Та же судьба, что и церкви Агулиса, постигла и монастырь Св. Фомы (вместе с фресками Нагаша Овнатяна и ценными рельефами), монастыри Св. Богородицы в Цгна, Св. Григора Лусаворича в Месропаванке, Св. Акопа Айрапета в Парака, Св. Богородицы в Оцопе, а также церкви всех сел. После этого преступления Азербайджан заявил, что на территории Нахичевана «нет армянских следов и никогда не было».

Обобщая, скажем, что массовое и методичное уничтожение архитектурных и мемориальных памятников на территории исторической Армении, осуществляемое Турцией и Азербайджаном, является очевидным преступлением против человеческой цивилизации.

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ
viktor-katvalyan@mail.ru*

ԵՂԵՌՆԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒՆ

Օսմանյան Թուրքիայի իրականացրած շարունակական ցեղասպանական քաղաքականությունը և 1915 թվի եղեռնը հայ ժողովրդին ոչ միայն զրկեցին իր պատմական հայրենիքի մեծագույն մասից, պատճառեցին մարդկային անդառնալի կորուստներ, այլ նաև ծանր հարված հասցրին քաղաքակրթական, մշակութային առումներով՝ աշխարհի երեսից ջնջելով դարերի ընթացքում իր բնօրրանում հայության ստեղծած նյութական ու հոգևոր մշակութային արժեքների մեծ մասը:

Ծանրագույն կորուստներ կրեց նաև հայոց լեզուն: 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբներին հայերենը ներկայանում էր աշխարհաբարի գրական երկու՝ արևելահայ ու արևմտահայ ճյուղերով և մոտ չորս տասնյակ բարբառներով¹: Ընդ որում՝ թե՛ գրական արևմտահայերենը, թե՛ գրական արևելահայերենը արդեն բավականին մշակված և կանոնարկված լեզուներ էին, որոնցով ստեղծվել և ստեղծվում էր բարձրարժեք գեղարվեստական գրականություն, հրապարակվում էին հրապարակախոսական, գիտական, այլ բնույթի երկեր, պարբերականներ, կազմակերպվում էր կրթական գործ²: Ժամանակի հայ մտավորականությունը, ելնելով իրավիճակից, քննարկում էր հայերենի երկու ճյուղերը մերձեցնելու խնդիրը, ընդ որում՝ գիտակցվում էր, որ երկու տարբերակների առկայությունը լեզվական հարստության վկայություն է, ուստի տարբերակների մերձեցումը և լեզվական միասնականությունը ենթադրելու էին ոչ թե տարբերությունների իսպառ վերացում, այլ տարբերակների համընթաց և միասնական զարգացում, կանոնարկում, փոխներթափանցում ու փոխհարս-

¹ Աճառյան Հ., 2013, 436:

² Զահուկյան Գ.Բ., Աղայան Է.Բ., Առաքելյան Վ.Դ., Քոսյան Վ.Ա., 1980, 26-35:

տացում³: Հայ մտավորականները գրական լեզվի հարստացման միջոց էին համարում նաև հայերենի բարբառները, թե՛ արևելահայ, թե՛ արևմտահայ իրականություններում ստեղծվում էին նաև բարբառներով գրված գեղարվեստական երկեր⁴:

Իր զանազան դրսևորումներով լեզվական բազմաբնույթ իրողությունների, զուգաձևությունների և ենթահամակարգերի անսպառ հարստություն էր ներկայացնում բարբառային հայերենը, որ գործառում էր ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: 1911 թվին Հ. Աճառյանը իր «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության մեջ վկայում է. «Հայութեան մեծագոյն մասը դեռ այսօր ալ կը գտնուի իր հայրենիքին մէջ. բայց իր հայրենիքէն դուրս տարածուած է նաև բազմաթիւ ուրիշ երկիրներու մէջ»⁵: Մասնավորապէս, Հ.Աճառյանը հայության բնակության վայրեր է մատնանշում Վրաստանում (Թիֆլիս, Քութայիս, Բաթում, Գորի, Թելավ, Փոթի և այլն), Ադվանքում (Բաքու, Շամախի, Նուխի, Զաքաթալա և այլն՝ իրենց բազմաթիվ գյուղերով), հյուսիսային Կովկասում, Թաթարստանում, Ղրիմում, եվրոպական երկրներում, Հնդկաստանում ու Պարսկաստանում, Ասորիքում ու Լիբանանում, Կիլիկիայում և այլուր⁶: Բուն Հայաստանից դուրս հայությունը առավել հոծ զանգվածներով բնակվում էր Փոքր Ասիայում՝ Հայաստանի արևմտյան սահմաններից մինչև Մարմարա՝ «իր մեջ պարունակելով նաև Փոքր Հայքը, որ խիստ հայաշատ շրջան մը կը կազմէ»⁷: Ինչպես վկայում է լեզվաբանը, Փոքր Ասիայի գլխավոր հայաբնակ քաղաքներից էին Ուրֆան, Մալաթիան, Ակնը, Արաբկիրը, Շապին-Գարահիսարը, Կյուրինը, Տրապիզոնը, Օրդուն, Սեբաստիան, Եվդոկիան, Ամասիան, Կեսարիան, Իզմիրը, Նիկոմեդիան և այլն: Սակայն Օսմանյան կայսրությունում հայությունը թե՛ բուն հայկական տարածքներում, թե՛ այլ վայրերում ենթարկվում էր մշտական հալածանքների, կոտորածների, կրոնափոխության ու ուժացման: Արևմտահայության մշակութային ու լեզվական կենտրոն

³ Ավետիսյան Յու., 2014, 15:

⁴ Աճառյան Հ., 2013, 501-503:

⁵ Աճառյան Հ., 1911, 25:

⁶ Նույն տեղում, 25-28:

⁷ Նույն տեղում, 29:

Պոլիսում, ըստ Հ.Աճառյանի, համիդյան կոտորածներից առաջ կար 250 000 հայ բնակչություն, մինչդեռ 1911 թվի դրությամբ հայության քանակը կազմում էր ընդամենը 180 000⁸: Այդ պայմաններում, հասկանալի է, աստիճանաբար սահմանափակվում էին հայերենի գործառության հնարավորությունները: Թե՛ Արևմտյան Հայաստանում և թե՛ Փոքր Ասիայի հայաբնակ վայրերում հայերենի գործառության պայմանների մասին ահա թե ինչ է գրում ֆրանսիացի նշանավոր լեզվաբան Ա.Մեյլեն. «Թուրքերենը գրեթե ամենուրեք տիրող լեզու է կամ գոնե հայերենի հաւասար կարևոր, մանաւանդ այժմ՝ Համիդեան վարչութեան կոտորածներից և մշտական ճնշումներից յետոյ»⁹: Նման իրավիճակում դեռևս նախքան եղեռնը հայության թուրքահայատակ շատ հատվածներ արդեն կորցրել էին մայրենի լեզուն և դարձել թուրքախոս: Այդ մասին բերենք Հ. Աճառյանի մի շարք դիտարկումներ. «Միջերկրականի ծովեզերքները գտնուած բոլոր հայերը տաճկախօս են: ...Փոքր Հայոց մէջ Նիքսար՝ Եւդոկիոյ հիւսիսային արևելեան կողմը, որ թրքախօս հայոց կղզեակ մը կը ներկայացնէ և արդիւնք է տեղացի բազմաթիւ թուրք տարրին գազանային բարբարոսութեան: ...Թրքախօս հայոց շրջան մ' է նմանապէս Եւրոպական Թուրքիա, Պուլղարիա և Արևելեան Ռումելի՝ սկսեալ Մարմարայի միւս երեսէն»¹⁰: Չնայած այս ամենին՝ Աճառյանը այնուամենայնիվ Օսմանյան կայսրությունում տեսնում էր հայերենի գոյատևման և զարգացման հնարավորություններ՝ փաստելով, որ Անատոլիայի գլխավոր քաղաքներում հայ նոր սերունդը դպրոցների և Պոլիս պանդիստելու շնորհիվ դարձել է հայախոս¹¹: Ավելին, լեզվաբանը եղեռնից ընդամենը երեք-չորս տարի առաջ կայսրությունում հայերենի բնաջնջման անմիջական սպառնալիք չէր տեսնում. «Օսմանեան կառավարութիւնը՝ թէև ժամանակին բռնի միջոցներ գործադրեր է հայերենը ջնջելու և թուրքերենը տիրող լեզու դարձնելու համար (ինչպէս օրինակ կըսուի թէ Անատոլուի մէջ հայերէն խօսող հայոց լեզուն կտրել տուած են փաշաները), բայց

⁸ Նույն տեղում:

⁹ **Էմիլեան ազգագրական ժողովածու**, 1911, XI (ըստ՝ A.Meillet, Journal Asiatique, Paris, 1909, mai-juin, pp. 558-560) :

¹⁰ **Աճառյան Հ.**, 1911, 31:

¹¹ Նույն տեղում, 32:

ներկայապես այդ տեսակ միջոցներու դիմելու ո՛չ մտադրութիւն և ոչ կարողութիւն ունի»¹²: Ժամանակը շատ արագ ցույց տվեց, թե ինչ մտադրութիւն ու կարողութիւն, հայությանը իսպառ բնաջնջելուն միտված միջոցների մեջ խտրականություն չդնելու ինչ ունակություններ ունեւ օսմանյան կառավարությունը: Նահատակված միլիոնավոր հայերի հետ եղեռնին զոհ գնաց նաև նրանց շուրթերից հնչող տարատեսակ հայերենը, Արևմտյան Հայաստանն ու թուրքական կայսրության հայաբնակ վայրերը ոչ միայն հայաթափվեցին, այլ նաև հայերենագրկվեցին:

Գրական արևմտահայերենը ծվեն-ծվեն եղած սփռվեց աշխարհով մեկ և արդեն 100 տարի զրկված է միասնական գործառության ու զարգացման, հետևաբար նաև՝ կանոնարկման հնարավորություններից, բարձրագույն կրթության, գիտության լեզվի իր դերից, դպրոցական համալիր ուսուցման միջոց լինելու գործառույթից: Բնական է, օտարախոս միջավայրերում արևմտահայերենը գոյատևում է համառ ջանքերի, ուժերի ամենօրյա լարման շնորհիվ: Կորսվել է նաև ընդհանուր գրական հայերենի ներդաշնակ ու համաչափ գործառության ու զարգացման հնարավորությունը, երկու ճյուղերի փոխհարստացման, փոխներթափանցման ու մերձեցման խնդիրները տասնամյակներ շարունակ մնացել են չլուծված:

Աշխարհի երեսից իսպառ անհետացան բանավոր զարգացման դարերի ճամփա անցած, ժողովրդական իմաստություն ու հիշողություն ամբարած, հնչունաքերական ու բառապաշարային յուրահատուկ կազմություն ունեցող տասնյակ հայ բարբառներ, բարբառային հայերենի համակարգային դրսևորումներ: Հ.Աճառյանը եղեռնից առաջ Օսմանյան կայսրության տարածքում (ներառյալ նաև Արևմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան) առանձնացնում էր հայերենի արևմտյան կամ Կը ճյուղի հետևյալ բարբառները. Կարնո, Խոտրջուրի, Մշո, Վանի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի և Երզնկայի, Շապին-Գարահիսարի, Տրապիզոնի, Համշենի, Մալաթիայի, Կիլիկիայի, Սյուրիայի, Արաբկիրի, Ակնա, Սեբաստիայի, Եվդոկիայի, Ամասիայի, Օրդուի, Զմյուռնիայի, Նիկոմեդիայի, Պոլսի և Ռոտոսթոյի¹³: Արևմտյան Հայաստանում էր գործառում նաև Բայազետի

¹² Նույն տեղում:

¹³ **Աճառյան Հ.**, 2013, 337-356: Հետազայում ուումնասիրողները կատարել են բարբառային միավորների որոշ ճշգրտումներ: Այսպես, ըստ Գ.Զահուկյանի՝ հայ

բարբառը, որը, ըստ Հ.Աճառյանի, Երևանի բարբառի ենթաբարբառ էր¹⁴, իսկ ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ հայ բարբառների արևելյան խմբակցության Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախմբի ինքնուրույն բարբառ¹⁵: Եղեռնի հետևանքով ներկայումս այս բարբառները (թերևս բացառությամբ Պոլսի և Քեսաբի բարբառների, Վազըֆ գյուղի խոսվածքի¹⁶) այլևս իրենց բնօրրանում չեն գործառու: Ավելին, սրանցից միայն փոքր քանակությունն է, որ շարունակում է գործառել որևէ տարածքում իբրև կենդանի հաղորդակցման միջոց: Եղեռնից փրկված և այլ տարածքում ապաստան գտած բարբառային այդ միավորները հետևյալներն են.

Կարնո բարբառ

Բարբառային հայերենի լայնատարած այս տարբերակի կենտրոնը եղել է Կարինը: Ռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով այս բարբառը կրող հայ գաղթականները հաստատվել են Կարսում, Ալեքսանդրապոլում (Գյումրի), Ախալքալաքում և Ախալցխայում¹⁷: Ներկայումս Կարնո բարբառով խոսում են վերջին երեք քաղաքներում՝ իրենց շրջակա գյուղերով¹⁸:

Սշո բարբառ

Բարբառը տարածվում էր Վանա լճի հյուսիսային, արևմտյան և հարավ-արևմտյան ափերին: Կենտրոնն էր Մուշը: Բարբառի տարածման վայրերն էին Բաղեշ, Խլաթ, Արճեշ, Արծկե, Բուլանըղ, Մանազկերտ,

բարբառների արևմտյան խմբակցության մեջ են նաև Սիվրիհիսարի, Կյուրինի, Սյույոգի, Կեսարիայի, Ասլանբեկի, Տավոռիկ-Մոտկանի, Մասունի, Դիադինի բարբառները, Կիլիկիայի դիմաց առանձնացված են Հաջընի և Մարաշ-Ջեյթունի բարբառները, Սյուրիայի դիմաց՝ Քեսաբ-Սվեդիայի և Բեյլանի բարբառները, իսկ Ջմյունիայի, Նիկոմեդիայի, Ռոդոսթոյի, Օրդուի, Տրապիզոնի բարբառները ընդգրկված են Պոլսի միջբարբառի մեջ և այլն: Մակայն բոլոր դեպքերում խոսքը տարածական նույն ընդգրկման բարբառային հայերենի մասին է (Ջահուկյան Գ., 1972, 132-135):

¹⁴ Աճառյան Հ., 1911, 37:

¹⁵ Ջահուկյան Գ., 1972, 135:

¹⁶ Պոլսի բարբառի ներկա գործառության վերաբերյալ հավաստի տեղեկություններ չունենք: Քեսաբի բարբառը գործառում է Սիրիայի Քեսաբի շրջանում (Չոլաքեան Յակոբ, 2009, 9): Ինչպես վկայում է Հ.Չոլաքյանը, Վազըֆ գյուղում մուսալեռցիները այժմ էլ պահպանում են իրենց բարբառը (Չոլաքյան Յակոբ, 2009., 9):

¹⁷ Աճառյան Հ., 1911, 104:

¹⁸ Մկրտչյան Հ., 1952, 7:

Խնուս, Ալաշկերտ բնակավայրերը: Ռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով Մշո բարբառը կրող գաղթականությունն հաստատվեց Ապարանում և Սևանա լճի ափերին (Մարտունու տարածաշրջան): Ազգային հալածանքներից ու եղերական սպանդից փրկված մշեցիների խմբեր հանգրվանել են նաև Արևելյան Հայաստանի այլ վայրերում, Վրաստանում, այլ երկրներում: Ներկայումս Մշո բարբառը հաղորդակցման միջոց է հիմնականում Հայաստանի Հանրապետության Մարտունու, Ապարանի, Թալինի, Էջմիածնի, Աշտարակի, Շիրակի և այլ տարածաշրջաններում, նաև մեր երկրի սահմաններից դուրս¹⁹:

Սասունի բարբառ

Խոսվում էր բուն Սասունի բազմաթիվ գյուղերում: Բնակչության մի մասը թուրքական իշխանությունների կողմից սրի է քաշվել 1894, 1904 թվերին, իսկ 1915 թվին բնաջնջվել է սասունցիների մեկ այլ զանգված: Սակայն շատ սասունցիներ կարողացել են ինքնապաշտպանական կռիվներով փրկվել և անցնել Արևելյան Հայաստան, և այժմ այս բարբառը գործառում է Թալինի և Աշտարակի տարածաշրջաններում²⁰:

Դիադինի բարբառ

Խոսվում էր Դիադինում: 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Դիադինի բնակչությունը գաղթում է Արևելյան Հայաստան և բնակություն հաստատում Սևանա լճի հարավային ափերին: Ներկայումս այս բարբառով խոսում են Վարդենիսում²¹:

Համշենի բարբառ

Բարբառի կենտրոնը Համշեն գավառակն էր, որը ժամանակին ունեցել է ամբողջովին հայ ազգաբնակչություն, «բայց բարբառոս ու մոլեռանդ մահմետականները հայութիւնը հոն գրեթէ բնաջինջ ըրին. Տասնեակ հազարաւոր հայեր նահատակուեցան..., տասնեակ հազարաւորներ դարձան և մինչև այսօր ալ կը համարուին տաճիկ, թէև իրենց հին հայկական սովորութիւնները և պապենի հայ բարբառը կենդանի կը պահեն»²²: Սրից և ուրացությունից ազատված շատ հայեր փախչելով

¹⁹ Աճառյան Հ., 1911, 116, Բաղդասարյան-Թափալցյան Ս., 1958, 5-10:

²⁰ Պետոյան Վ., 1954, 7:

²¹ Խաչատրյան Վ., 2004, 11:

²² Աճառյան Հ., 1911, 184:

ապաստանում են Տրապիզոնում և այլուր, իսկ համիդյան ջարդերից առաջ և հետո համշենցի հայերի ստվար մի գաղթականություն անցնում է Կովկաս և հիմնվում Սև ծովի ափերին²³: Այստեղ այժմ էլ Համշենի բարբառը գործառում է: Համշենցի շատ գաղթականներ էլ բնակություն են հաստատել Թուրքիայի տարբեր գավառներում: Ըստ Ս.Վարդանյանի՝ Թուրքիայի Արդվինի նահանգի Խովայի (Հովա) և Բորչքայի գավառներում (որոնցում ինքը վերջին տարիներին քանիցս շրջագայել է) կան բազմաթիվ գյուղեր, «որոնցում բնակվում են համշենցի իսլամադավան հայեր, և որոնք խոսում են հայերենի Համշենի բարբառի տեղական խոսվածքով»²⁴: Հետազոտողի հաշվումներով՝ միայն Խովայի գավառի մոտ 34 հազար բնակիչներից շուրջ 20 հազարը 2013թ. դրությամբ համշենցի բարբառախոս հայեր են²⁵, իսկ ընդհանրապես Ս.Վարդանյանը հանգում է այն եզրակացության, որ «մոտավոր հաշվումներով՝ այսօր Թուրքիայում բնակվում է շուրջ 35-40 հազար հայախոս իսլամ համշենահայ, որոնք իրենց անվանում են համշենցի կամ հոմշենցի»²⁶: Մինչդեռ բուն Համշենում և Թուրքիայի այլ վայրերում տասնյակ հազարավոր իսլամադավան համշենցիներ էլ այլևս հայերեն չեն խոսում²⁷: Շատ համշենցիներ կորցրել են ազգային ինքնագիտակցությունը և իրենց հայ չեն համարում:

Բայազետի բարբառ

Խոսվում էր Բայազետի գավառակում: 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Բայազետցիները հոծ զանգվածներով գաղթում են Արևելյան Հայաստան և բնակություն հաստատում Սևանա լճի արևելյան ափերին²⁸: 19-րդ դարի ընթացքում և 20-րդ դարի սկզբներին Բայազետում մնացած հայությունը շարունակում է ենթարկվել հալածանքների, կոտորածների և տեղահանության: Դեպի Արևելյան Հայաստան են ձգվում գաղթականների նոր քարավաններ²⁹: Ցեղասպանությունից հետո

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Վարդանյան Ս., 2014, 212:

²⁵ Նույն տեղում, 213:

²⁶ Նույն տեղում, 217:

²⁷ Նույն տեղում, 211-222:

²⁸ Մելքոնյան Ա., 1988, 22-23:

²⁹ Հարությունյան Հ., 2008, 137-141:

Բայազետում այլևս հայեր չեն մնացել: Բայազետի բարբառով ներկայումս խոսում են Գավառ քաղաքում և շրջակա մեկ տասնյակից ավելի գյուղերում:

Արևմտյան մնացած բարբառները այլևս գոյություն չունեն, չեն գործառում իբրև լեզվական համակարգ, հաղորդակցման միջոց: Բարբառային շատ միավորներ բնաջնջվեցին իրենց կրողների հետ միասին, անհետացան նաև հայության՝ սպանդից փրկված բեկորների բռնի կրոնափոխության և ուժացման հետևանքով: Եղեռնից մազապուրծ եղած հայության զանգվածները իրենց բարբառային խոսքը տարան ինչպես Արևելյան Հայաստան, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Աշխարհի այս կամ այն կետում թերևս դեռ կարելի է գտնել տարեցներ, ավանդապահ առանձին ընտանիքներ, որոնք պահպանել են իրենց նախնիների բնիկ խոսքի հիշողությունը կամ պատառիկներ այդ խոսքից, սակայն բնօրրանից, կենսական պայմաններից զրկված արևմտյան բարբառային խոսքը, հատվածաբար սփռվելով օտար ավերում, սերնդից սերունդ մոռացության է մատնվել ու մատնվում է այլախոս (նաև՝ հայախոս այլաբարբառ) միջավայրերում: Փաստորեն, կորստից հիմնականում փրկվել են արևմտահայ այն բարբառները, որոնք նախքան եղեռնը տեղի ունեցած բռնագաղթերի արդյունքում սկսել էին գործառել նաև Արևելյան Հայաստանում ու Կովկասում:

Արևմտահայ բարբառների բնաջնջումը ոչ միայն հայերենի յուրահատուկ ենթահամակարգերի վերացում, ամբողջական լեզվական օրգանիզմի կենսական նշանակություն ունեցող մասերի խոշտանգում ու անդամատում էր, այլ նաև՝ լեզվական մեծ հարստության ոչնչացում: Անդառնալի կորստի են մատնվել անհետացած բարբառների բառապաշարային հարուստ շերտեր, բարբառային հայերենը կորցրել է հնչյունաքերականական շատ հատկանիշներ³⁰, ընդհանուր հայերենը զրկվել է սնուցող բազում երակներից:

³⁰ Նկատի ունենք միայն անհետացած առանձին բարբառներին, բարբառների խմբերին հատուկ բառապաշարային ու հնչյունաքերականական հատկանիշները, որոնք առատորեն ներկայացված են բարբառներին նվիրված մենագրություններում, բարբառագիտական այլ աշխատանքներում:

Եղեռնագործության դատապարտումից հրաժարումը, պատմական իրադարձությունների միտումնավոր և կեղծ մեկնաբանությունները ճանապարհ են բացում նորանոր քաղաքակրթական հանցագործությունների և ցեղասպանությունների համար: Արևմտյան քսանից ավելի բարբառների կորստից հետո հայերենը 20-րդ դարի ընթացքում ունեցավ նաև արևելյան բարբառների կորուստ՝ այս անգամ արդեն Ադրբեջանին բռնակցված բուն հայկական, նաև հայաբնակ ու հայախոս այլ տարածքներում իրականացվող ցեղասպանական քաղաքականության հետևանքով: 1911 թվին գրած իր «Հայ բարբառագիտության» մեջ Հ.Աճառյանը արևելյան բարբառների շարքում ներկայացնում է նաև Ագուլիսի և Շամախիի բարբառները: Մասնավորապես, Շամախիի բարբառի մասին նա գրում է. «Այս բարբառը կը խօսուի գլխաւորապէս Շամախի քաղաքին մէջ և անոր մօտակայ քանի մը գիւղերը՝ մինչև Ղուբա: ... Բագուի մէջ ևս կայ Շամախեցի գաղութ մը՝ որ իր բարբառը կը գործածէ...: Բագուի մօտ կը գտնուի Էրմէնի քեանդ (Հայոց գիւղ), որ մեծաւ մասամբ Շամախեցիներէ կը բաղկանայ և նոյն բարբառը կը խօսի»³¹: Իսկ Ագուլիսի բարբառով խոսում էր Նախիջևանի հայության մի մասը. «Ագուլիսի բարբառը կը տարածուի Նախիջևանի մօտ փոքր սահմանի մը մէջ, որուն կեդրոնն է Ագուլիս գիւղաքաղաքը. շրջակայ գիւղերն են Յոնա, Հանդամէջ, Տանակերտ, Ռամիս, Դաշտ, Քաղաքի և այլն. ասոնք բոլորը նոյն բարբառին ճիւղերը կը ներկայացնեն»³²: Նախախորհրդային և խորհրդային տարիներին ողջ Ադրբեջանի տարածքում կիրառվող հայահալած քաղաքականության, ջարդերի հետևանքով, ապա և դարաբաղյան իրադարձությունների ընթացքում կազմակերպված տեղահանումների ու կոտորածների արդյունքում այդ երկրում այլևս հայեր չեն ապրում, և կորստի են մատնվել ոչ միայն Ագուլիսի և Շամախիի բարբառները, այլ նաև Ղարաբաղի բարբառի Գանձակի և Ղազախի ենթաբարբառները³³, հայաբնակ բազմաթիվ բնակավայրերի խոսվածքներ:

³¹ Աճառյան Հ., 1911, 76:

³² Նույն տեղում, 93:

³³ Սրանց մասին՝ Աճառյան Հ., 1911, 70:

Այսպիսով, ցեղասպանական քաղաքականության ու եղեռնի՝ հայոց լեզվին պատճառած վնասներն ու կորուստները կարելի է հանգեցնել հետևյալին.

1. Գրական արևմտահայերենի հայրենագրկում, միասնական գործառության և զարգացման հնարավորության վերացում, գրական լեզվին հատուկ գործառությունների մեծ մասի իրականացման անհնարինություն, օտար միջավայրերում երկրորդական և աստիճանաբար մոռացվող լեզվի կարգավիճակով դրսևորում.
2. Գրական հայերենի երկու ճյուղերի՝ իբրև մեկ ամբողջության միասնական զարգացման, մերձեցման, փոխհարստացման հնարավորության նվազեցում.
3. Բարբառային հայերենի երկու տասնյակից ավելի ենթահամակարգերի (բարբառների) վերացում հայության բնաջնջմամբ, տեղահանմամբ, բռնի մահմեղականացմամբ, ուժացմամբ.
4. Հայերենի մի շարք բարբառների հայրենագրկում, դրանց գոյության ու գործառության պայմանների բռնի փոփոխություն.
5. Բարբառների կորստով պայմանավորված՝ հայերենում իբրև բարբառային հատկանիշներ հանդես եկող հնչյունաքերականական բազմաթիվ իրողությունների կորուստ.
6. Բարբառների հետ միասին բառապաշարային տարբեր շերտերի, լեզվամտածողության, լեզվամշակույթի յուրահատուկ ու ինքնատիպ դրսևորումների, լեզվական գանձարանի անդառնալի կորուստ:

Ի վերջո, հայերենին եղեռնի պատճառած կորուստները ոչ միայն բեկեցին մեր լեզվի զարգացման բնականոն ընթացքը, այլ նաև զգալի վնաս հասցրին մարդկային լեզվին ընդհանրապես:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառյան Հ., - Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա – Նոր-Նախիջևան, 1911:

Աճառյան Հ., - Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Եր., 2013:

Ավետիսյան Յու., - Հայոց լեզվի և խոսքի մշակույթ, Գիրք Ա, Եր., 2014:

Բաղդասարյան-Թափալցյան Ս., - Մշո բարբառը, Եր., 1958:

Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. 8, Մոսկվա – Նոր-Նախիջևան, 1911:

Խաչատրյան Վ., - Վարդենիսի բարբառը, Եր., 2004:

Հարությունյան Հ., - Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913թթ., Եր., 2008:

Մելքոնյան Ա., - Ազգաբնակչության տեղաշարժերը Էրզրումի նահանգի Բայազետ, Դիադին, Խամուր, և Ալաշկերտ գավառներում 19-րդ դ. Առաջին երեսնամյակին, ԼՀԳ, 1988/5:

Մկրտչյան Հ., - Կարնո բարբառը, Եր., 1952:

Չոլաքեան Յակոբ, - Քեսապի բարբառը, Եր., 2009:

Պետոյան Վ., - Սասունի բարբառը, Եր., 1954:

Ջահուկյան Գ.Բ., Աղայան Է.Բ., Առաքելյան Վ.Դ., Քոսյան Վ.Ա., - Հայոց լեզու, I մաս, Ա պրակ, Եր., 1980:

Ջահուկյան Գ.Բ., - Հայ բարբառագիտության ներածություն, Եր., 1972:

Վարդանյան Ս., - Թուրքիայում բնակվող համշենահայերի արդի լեզվավիճակը, Հայ բարբառագիտության հիմնախնդիրներ (միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու), Եր., 2014:

VIKTOR KATVALYAN

PhD in Philology

Institute of Language after H. Acharyan of NAS, RA

viktor-katvalyan@mail.ru

THE GENOCIDE AND THE ARMENIAN LANGUAGE

The genocidal policy realized by the Ottoman Turkey and the Genocide of 1915 caused onerous losses to the Armenian language.

In the 19th and early 20th centuries, the Armenian language was represented by two literary branches of East Armenian and West Armenian with approximately forty dialects. The Armenian intelligentsia of those times discussed the problem of unification of two branches of the Armenian, moreover, the unification of these two variants and lingual unity should have result in parallel and united development, regulation and co-enrichment of both variants.

The dialectical Armenian functioned both in Armenia, and out of its borders. In 1911, in his work called “Armenian Dialectology”, H. Acharyan mentioned places of Armenian residences also in Georgia, Aghvank (Baku, Shamakhi, Nukhi, Zakatala and others with their numerous villages), North Caucasus, Tatarstan, Crimea, European countries, India and Persia, Syria and Lebanon, Cilicia and other places. Out of Armenia, great numbers of Armenians were residing in Asia Minor. In the Ottoman Empire (either in main Armenian territories, or other places) the Armenian language also suffered a lot because of permanent persecutions, massacres, religion changes and alligation. Before the Genocide, many parts of Armenia under Turkish domination already lost the native language and became Turkish-speakers. Different Armenian dialects also became victims of the Genocide with millions of Armenians. The Western Armenia and Armenian-populated places of Turkish Empire not only deserted, but also lost the Armenian language.

The literary Western Armenian spread all over the world losing the possibility of united functioning, development, regulation, and its several important functions. The possibility of harmonic functioning and development of the common literary Armenian was also lost, and the problems of co-enrichment and unification of both branches stayed not solved.

In the result of the Genocide, about a decade of Armenian dialects, having specific phonetic and grammatical structure and vocabulary, disappeared. H. Acharyan distinguished about two and a half decade of dialects in the territory of Ottoman Empire (including also Western Armenia and Cilicia) before the Genocide. At present, the dialects of Karin, Mush, Sasun, Diadin, Hamshen and Bayazet continue functioning, but out of their cradle.

In fact, mainly those Western Armenian dialects were generally rescued from the lost, which began to function also in Eastern Armenia and Caucasus because of the deportations of Armenians before the Genocide.

During the 20th century the Armenian language also lost some of its eastern dialects. In pre-soviet and soviet years, the dialects of Agulis and Shamakhi, sub-dialects of Gandzak and Ghazakh of the dialect of Karabakh, many types of colloquial speech suffered in the result of persecutions, massacres in Azerbaijan, as well as in the result of deportations and hacks during the Karabakh events.

So, the damages and losses of the genocidal policy and the Genocide itself caused to the Armenian Language, can lead into the following:

1. Dispossession of the literary Western Armenian, abolition of the possibility of united functioning and development, impossibility of great part of realization of functions specific to the literary language, being considered as a secondary and gradually forgotten language in foreign surroundings;
2. Reduction of possibility of united development, co-enrichment of two branches of literary Armenian as one language;
3. Abolition of more than two decade of sub-systems (dialects) of the dialectical Armenian with demolishing, deportation, forcible islamization, and assimilation of the Armenians;
4. Dispossession of a series of dialects of the Armenian, forcible change of conditions of their existence and functioning;
5. In connection with the loss of dialects, a loss of different phonetic and grammatical realities, performing as dialectical features of the Armenian;
6. Together with dialects, an irrevocable loss of lingual treasury of different vocabulary layers, linguistic mentality, specific and original manifestation of linguistic culture.

ВИКТОР КАТВАЛЯН

*Кандидат филологических наук
Институт языка НАН РА имени Р. Ачаряна
viktor-katvalyan@mail.ru*

ГЕНОЦИД И АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

В результате геноцида 1915 г. со стороны Османской империи армянский язык понёс тяжёлые потери.

На рубеже XIX – XX вв. армянский язык имел две ветви: Восточный армянский и Западный армянский. Готовилась реформа по объединению этих двух ветвей.

В различных областях проживания армян в Османской империи и на собственно армянских территориях, и на других, функционировали многочисленные диалекты армянского языка. Армянский язык понес тяжелые потери в результате преследований, резни и религиозных изменений. Многие армяне стали туркоязычными. Многие территории проживания армян были преданы запустению.

В процессе рассеяния армян по всему миру после Геноцида, возможности слияния двух ветвей языка были утеряны.

Многие диалекты западноармянского языка исчезли, и в настоящее время функционируют лишь некоторые из них. Тяжёлые потери понесли также и восточно-армянские диалекты.

Последствия геноцида, коснувшегося и армянского языка, можно резюмировать следующим образом:

1. Патрицид литературного армянского языка, лишение возможности совместного функционирования и развития двух его ветвей, невозможность осуществления большинства его функций, а в инонациональных условиях — функционирование в статусе второстепенного и уходящего в забвение языка.
2. Сужение возможности сближения двух ветвей литературного армянского языка, их взаимообогащения и совместного развития в качестве единого целого.

3. Исчезновение более двух десятков армянских диалектов, по причине депортации, насильственной исламизации и ассимиляции армянского населения.
4. Патрицид целого ряда армянских диалектов, насильственное изменение условий их существования и функционирования.
5. Потеря, вследствие исчезновения диалектов, многочисленных фонетико-грамматических реалий, выступающих в качестве диалектных атрибутов.
6. С потерей диалектов – необратимая утрата различных лексических слоёв языкового мышления, характерных и оригинальных проявлений языковой культуры и сокровищницы языка.

PHILIPPE DANGLES

*Architect, member of the French
archaeological mission of Ani-Pemza
ph.dangles@gmail.com*

“MAHASBERD REGAINED”

Armenian medieval fortifications are still little studied, despite the dramatic remains which have been preserved in Ani. Thus a systematic analysis of the huge fortified works that protected the city throughout its history has been one of the main tasks of the French archaeological mission of Ani, led by Professor Jean-Pierre Mahé. It sheds a new light on the urban history and the technical, architectural and poliorcetic culture, and makes it possible to outline a frame of reference for the other sites in the area, both in Turkey and in the Republic of Armenia. As participants in this study, we couldn't but take a special interest in the small fortress known as Mahasberd, located in the valley of the Akhourian, 2 miles as the crow flies from the former capital city of the Bagratid kingdom, to the South (fig 8). It is located on a small basalt plateau which overlooks the river from the height of about 40 meters, and characterized by a front with three high towers close to each other with a berm as well as a ditch dug in the rock; although it was generally presented as an outpost of the Bagratid capital, and thought to have been built by its sovereigns, this small fortress was still fairly enigmatic: it did not have any epigraphic Armenian resources, nor was it present in the medieval sources or even recognized by the archeologists of the early 20th century; it is today off limits, as it is located on a part of the border which is an exclusively military area.

A first visit of the site in 2005³⁴ enabled us to collect unprecedented information about the function, organization and evolution of the fortified work, particularly on the analysis of its entry sequence. It helped to highlight its role as controlling an access path to a ford across the river, in an environment of abrupt basalt cliffs. Indeed the small fort overlooks a point of inversion between two turns

³⁴ The visit was undertaken by N. Prouteau and Ph. Sablayrolles as part of the French archeological mission in Ani. Cf. Ph. Dangles and N. Prouteau, *Observations sur quelques forteresses de la région d'Ani (12th -17th century)*. Pp. 273-299

of the river, where the flow slows down, thus making up an environment that is favourable to alluvial deposit, hence to a crossing point.

The entry to the fortress is laid out at the north-eastern end of the fortified front: a first quadrangular enclosure, which was accessible through a door formerly topped with a brattice, opens onto the different ways of access to the fortress on one side, and to a natural ledge in the cliff on the other side, leading to the ford.

A study of the fortress door and its approach revealed three successive positions of the work (fig 2/4): two positions concerning the door itself as well as the wall it is set into, and a late rebuilding of the upper part of the walls and towers, including the battlements which are still in good shape on photographs of the early 20th century. This work site, made of rough rubble masonry, contains two blocks above the door on which Arabic characters were inscribed. The most important inscription, the only one that could be studied (fig 5), dates this restoration back to the middle of the 18th century³⁵. The small fort was then still a strategic spot in the context of the Persian – Ottoman conflicts which exhausted the area between the 16th and 19th century, but don't seem to have gone as far as Ani, which was then deserted³⁶.

Although they are characteristic, the two other former positions of the door in Mahasberd do not give any clue as to any accurate dating. The basic aspect of the primitive door (a narrow passage under a monolith tympanum) would lead us to think it is ancient but can also be understood as a mark of archaism or as being justified by the modest size of the work it was defending. The panel with its chamfered frame in which the door dating from the second period is set can also be found in the big gate of Ani (13th century), but we lack fuller examples of gates for the 10th to 12th century in the area, which would enable us to date this particular motif. The mouldings on the capitals bearing the arch of this second passage could be compared to the ones of the Igador postern in Ani, the smallest and best preserved of the four gates that we know of in the primitive northern outer wall

³⁵ These inscriptions are neither recorded by N. Khanikoff, *Inscriptions musulmanes du Caucase*, *Journal asiatique* n°20, 1862, p. 57-155., nor by A. Хачатрян, *Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв.* [A. Khatchatrian, *A Corpus of Arabic inscriptions in Armenia 8th -16th century*] Ереван 1987.

We thank Professors J.-M. Mouton (EPHE, Paris) and F. Imbert (Aix Marseille University), for agreeing to examine the main inscription which hadn't been studied until today. Their expertise both show it can be dated back to the Hegira 1160s' decade. The analysis of the language and the identity of the person the inscription attributes the restoration to is still under way.

³⁶ Mahasberd is given by the treaty of 1639 to the Ottoman Pasha of Kars, who is supposed to dismantle it. Dr R. Ali Kavani, «The treaty of 1639 and its consequences for Armenia and Armenians », *Armenia and Armenians in international treaties*, *Armenian Review*, vol. 52, 2010.

which is attributed to the campaign of King Smbat at the end of the 10th century or the beginning of the 11th century. However we don't know what the outer decoration of this door looks like, as it is still masked by the masonry that was used to condemn it in the 13th century.

Although these preliminary remarks enable us to link the history and the forms of Mahasberd small fort to the history and the local technical and stylistic evolutions between the 10th and 13th century, a deeper and new understanding of the site was only really possible thanks to the discovery – via the satellite pictures available through Google Earth in 2004/2005³⁷ – of a much more important urban fortified settlement, located directly above the fort on the edge of the plateau, more than 100 meters above the river level (fig 6). The seat of this site which is still today called Eski Mahasberd in Turkish (the old Mahasberd) benefits from an exceptional physical location: a vast portion of the plateau, which stretches elliptically on a north-west south-east axis and is isolated by two small valleys, looks from a distance like a suspended island in the deep notch of the valley (fig 7). The urban area slopes gently to the south-east and is protected on each side by steep escarpments; it joins the plateau through a narrow pass on the west only.

This layout is precisely the one described in the main source available regarding the site. The Deacon Zak'aria K'anak'erc'i (1627-1699) reports that Emperor Maurice (582-602), of Armenian descent, “sent to his homeland an Armenian named Mahas to build in Armenia a town bearing his name. Once he had found a suitable place in the canton of Shirak, near and south of Ani, on the river Akhurian, on a slope between two mountains, three sides of which were steep rocks, the western one offering a small sloping space and easier access, and as he was satisfied with the location, Mahas surrounded it with walls, built a door and named the place Mahasberd.”³⁸

We were able to visit the urban site of “Upper”-Mahasberd, which had never been studied before, in Autumn 2013³⁹. The preserved remains of the fortifications are mostly located on the western front which links the urban site to the plateau by a slightly inclined pass. This fortified front (fig 1) is relatively short (approximately

³⁷ We would like to thank Philippe Sablayrolles, topographer for the French mission in Ani, who was the first to discover the presence of these remains and informed us.

³⁸ Zakaria the Deacon, 1876.

³⁹ We would like to thank the Norwegian Institute for Cultural Heritage (NIKU) and its General Director, C. Paludan-Müller, who helped make this excursion possible. T'oramanyan only alludes to the site, when mentioning “before” Mahasberd, on a very wide plateau, the ruins of a city, surrounded by walls and many various structures. T. T'oramanyan, *Matériaux pour l'histoire de l'architecture arménienne*, 1], p. 312, 1948.

250 meters from west to east). It includes the gate to the town and seven unevenly spaced salients. It is highly homogeneous as regards the building technique, without any clear trace of previous works or further additions. There are however very different types of work: two round towers, three U-shaped towers, two quadrangular towers. There is no doubt the wall went further east and west of this main fortified front, to the top of the natural escarpments surrounding the plateau. Several fragments remain. With one exception we will deal with later, they are all fragments of straight curtain walls without any salient.

The gate to the town is located near the southern end of this front (fig 9). It is a simple 3.50 meter wide passage in the wall, which is very thick there. The jambs on each side of the passage make up a large pile underlined by two recesses. It is devoid of any visible trace of door panels or beams. The covering of this passage, if it ever existed (arch, lintel?) was not preserved. The most singular characteristic of this gate is that it seems to have been flanked by two clearly asymmetrical works. On the north east side, we find a very significant salient (about 9 meters), a U-shaped tower whose main axis is not perpendicular to the curtain wall but leans to the west, as if to be parallel to the path leading to the gate. The wall of this tower, which is more than 2.50 meters wide, opens onto an inner room, accessible at the gorge by a 0.90-meter wide door, between two jambs supporting a semicircular arch (fig 10). The same type of door, with slight variations in width, opens onto all the inner rooms in all the towers that we will describe. The room in the tower is 4.50 meters wide at its gorge but gets significantly smaller on its protruding side, both sides of the tower being not parallel.

Another structure may have existed southeast of the entry passage, but it is difficult to figure out any of its outlines with the few remains that are currently visible. The ruins seem to indicate a level of thickness which might have been that of a big buttress or a turret which would have been smaller than the western tower, and probably full. Indeed, beside this structure is a vaulted niche which is around 3.50m wide and probably as much in depth; it was built inside the curtain wall and the work in front of it (fig 11). This niche is likely to have been opening onto the inside of the town (the front façade is missing) and does not indicate any trace of a door that could have opened into a tower.

To the east of the niche, the city wall seems to get its average width again (around 2 meters) right next to imposing structures that are resting on the angle marking the western boundary of the "entrance front". On the outside, this angle

contains a tower whose interior is perfectly circular (fig 12). Its diameter inside is 5.50 meters, with walls that are about 2 meters thick. The entrance door, at the back, is set in a short section of the wall forming an angle between the neighboring walls. This part of the work is sufficiently high for us to notice the posts of a window above the access door, which must have been as wide as the door and provided light to the room in the tower.

To the west of the door and of the U-shaped tower which defends it, two fairly evenly spaced towers of the same type and size are to be seen (less than 20 meters from each other); the second one is near an inside corner set in the curtain wall.

The most peculiar element can be seen a bit further (around 40 meters) from this angle. It is a second circular tower, bigger than the previous one (its lower diameter is of 7 meters), with 1.80-meter-wide walls. Its particularity lies in the fact that it is built on either side of the straight curtain wall, and one quarter of its circumference protrudes from the inner side of the curtain wall (fig 13). The access door has exactly the same characteristics as the ones in the other towers. The blocks on the jambs have several holes which might have been used to insert blocking beams or grids; they were most likely added later. The tower is built with stone courses whose height (around 0.70 meters) is superior to that of the curtain wall, though on further examination of the mortars, both seem to have been built at the same time. It is more likely that the difference would be due to the organization of the working site, than to a real gap in time. This big cylindrical tower marks the limit of the pass connecting the urban area to the plateau. Further west, the slope gets steeper, thus defending the site in a natural way.

There are still two more salients to the north west of the round tower, which are smaller and more widely spaced, and built on a more or less regular quadrangular design. The first one (fig 14) is clearly trapezoidal in shape: the front and the north side tilt to the north so as to stick to the wall. The design of the second one is more regular. Both show exactly the same masonry and the same door design at the gorge.

The curtain wall seems to go on beyond the second tower but what remains of it does not currently allow us to see any further detail about its development. The materials and techniques used in those works are very homogeneous and do not show any visible sign that anything was restored, added or transformed as was the case for the top parts of the small fort in the valley, which are missing here. The blocks of stone used may come from the quarry that cuts the plateau just opposite

the entrance gate of the town. During our short visit we did not notice any stone mark nor inscription.

The stone courses are of various heights and made of fairly long blocks (they are often twice as wide as high), three sides of which are upright (the back side, the upper and lower sides); on the lateral side and on the back, the more irregular shape of the stone makes it mix more easily with the mortars. The blocks acted both as cladding and formwork and did not go very deep in the wall itself. The cladding of the works which are oriented towards the exterior of the town is more carefully built than the one inside (i.e the inside of the towers and the side of the outer wall that is turned towards the town): there, the blocks are smaller and were more unevenly laid.

On the other sections of the town's perimeter, close to the natural slopes going down to the valley, several portions of the wall can still be spotted. The most significant one is on the south-western front and seems to continue the curtain wall after the tower in the southern corner. The other remains are more ruined. The walls are thinner, which may be due to the fact that those fronts were less exposed, as they benefited from the natural protection of the steep slopes. It may also be assumed that they were either part of a civilian structure, or of a later exterior wall.

On the eastern part of the northern front of the plateau, there is a pile of ruined masonry whose cladding has almost totally been destroyed. It is located next to one of the less steep parts of the slope. It could be a secondary door which was an opening onto the prairies stretching at the bottom of the slope, thus enabling an access, further down, to the citadel and the river banks.

The area marked by the natural limits of the plateau has a very long oval shape, and is around 150 to 180 meters wide and more than 800 meters long. It presents many superimposed structures, none of which is significantly high in its current condition. The upper level is often made of walls that were built with blocks of roughly squared basalt, probably mixed with clay mortar which has disappeared. A village might have been built later there, and possibly turned into animal pens. Still, it should be reminded that in Ani, lime-based mortar was not used for the common houses, nor, even, for some of the structures of the "palace" of the citadel; it was only used for churches and fortifications.

Under this first layer there are occasional alignments of walls clad with tufa stone, using the technique of loose rubble filling masonry. Two particular structures stand out: in the south eastern part of the plateau we could identify the remains of a church (fig 15). The remaining blocks enabled us to see its layout: it

seems to be a small church, of free cruciform type, with a nave that is around 6 meters wide and 14 meters long. Clearing the remains more thoroughly would certainly help to confirm this layout and to get to its paved part.

The most important structure that was preserved is located north of the church, almost exactly in the axis of the urban settlement's gate. It is built with yellowish tufa blocks that are roughly similar to the ones of the surrounding wall, although they are (at least the few ones that can be seen) higher than they are wide, so that they look more like standing blocks. Their sides are built with lime mortar. They seem to be arranged in the shape of a central long hall with doors on either side opening on quite large rooms. Contrary to what the aerial view seemed to indicate, it is unlikely to be a caravanserai (the hall seems to be too narrow and the walls too thick for that), but it could be a residential structure. To the north of this structure, the rock reaches a relatively open vast area that might have been a public place.

We couldn't explore the plateau near the entrance to the side as thoroughly as we wished but it does not seem to contain any remain of a suburban area. The outbuildings of the city, if they ever existed, would rather have been located on the south eastern and north eastern slopes of the city, and before the fortified front of the citadel further down, where the funeral area is also probably located.

Mahasberd and the Akhurian valley during the Middle Ages.

A quick observation of the site confirms and clarifies the analysis we had drafted on the sole basis of the satellite photograph: Mahasberd can no longer be considered as being only the small fort that many authors saw – without any adequate reason - as an outpost to the near Bagratid capital (fig 16). The site should be seen as a bigger complex, encompassing the town of Mahasberd, its suburban area, probably located on the north and southeastern slope, and the small fort at the ford which overlooks the road leading to the valley; the small fort should be given its ancient name, *Cark'ar*, as revealed by a colophon dated at 1222⁴⁰. The finding of the main urban settlement, which covers an area of about 16 ha (40 acres) confers credibility to the topographic description made by the the Deacon *Zak'aria*; the typology of the church layout whose remains were found – a free cruciform layout, which was common in the 7th century – is consistent with the chronological context

⁴⁰ Colophon which was transmitted in a manuscript dating from 1681: Ms695, p. 188a, parallel to W88, p. 66. A.S. Mat'evosyan, *Colophons arméniens XIIIe s.*, Erevan 1984, p. 131. This information was communicated by J.-P. Mahé in a post scriptum to Dangles et Prouteau, *Observations* (quoted n. 1), p. 284

mentioned by the chronicler. Mahasberd would then be part of the campaign of reinforcement of the Byzantine presence in the area at the beginning of the 7th century, in the same way as in Mren, which is only 30 km further away to the south. At that time, the future Bagratid capital was little more than a small town set on the location of the hill of Aljkaberd, and maybe of the citadel. Ani only competed in dimension with the urban settlement of Mahasberd after the construction of a new wall by King Ashot III, who made Ani his capital in 961. It became really prominent at the very end of the 10th century with the spectacular extension King Smbat II carried out. As regards the links between both cities, we can but wonder about the apparent absence of large-scale monuments inside the fortified perimeter of Mahasberd, as well as about the shift of the place name which finally seemed to refer to the citadel only: that could be the sign of an early abandonment of the town. Thus, the account Zak'aria makes of the treacherous capture of the town in favour of the Pasha of Kars in 1635 could well refer to the citadel only; indeed, it still played a defensive part in the middle of the 18th century whereas the town itself had been abandoned.

Mahasberd and the Local Medieval Fortifications

The rediscovery of the defensive structures of Mahasberd broadens the corpus of regional fortifications and opens new perspectives for a better understanding of how shapes and techniques circulated in a context subjected to significant impacts, perceptible even to date. The works of Mahasberd-Cark'ar's fortifications seem to have used techniques that were largely used in the local context. However, we should qualify this assessment, as it is mostly based on a survey of the second medieval campaign that we identified; the first one, the more primitive one, is only visible today in the partial ruins of the gatehouse. On the contrary, the defensive structures of the town of Mahasberd present, whatever the criteria of analysis we use, original solutions which were unknown or rare in Ani and around it – where we can find the impact of the important works led by the different protagonists of the history of this town from the end of the 10th century to the beginning of the 15th century.

We find both in Mahasverd and Ani a systematic use of the loose rubble filling masonry technique: however, in Ani the blocks used are squared off on their external side only, with different degrees of precision according to the period. The other sides are only very roughly prepared, with the block forming a sort of wedge locked into the mortar, and each stone rests on the other one on an edge that is

sometimes only a few millimeters wide. The facing walls make up the formwork which does not have any stability of its own. This technical characteristic is not always used in Mahasberd, where the blocks used are frequently squared off on the two sides and built up like a wall before being filled. The blocks are longer and built with crossed joints.

None of the towers in the outer wall of Ani that are attributed to the campaigns of fortifications of the Bagratid sovereigns seem to have rooms inside. The towers are set in a curve of the wall, and sometimes have a wall at their gorge and are filled with earth in order to make up a walkable terrace – but can also sometimes remain empty. On the contrary, the towers in Mahasberd always contain rooms, which are accessible via a door at the gorge and probably lit by a bay window placed above the entrance. The walls are generally of the same thickness and have the same technical and dimensional characteristics in the whole structure (sides, flanks, gorge, curtain wall), even if it should be underlined that the most exposed parts seem to have been cut in a more sophisticated way. We do not know what the rooms in the towers were covered by (vault? floorboards?), as there are no remains of the upper parts. There is no trace of arrow slits either: the rooms do not seem to have been used as active defensive spots. Most of Ani's structures are built on a U-shaped plan which is often irregular (in the angles between the curtain wall and the flanks and in the length of the flanks). Quadrangular layouts are rare (only two instances out of thirty towers on the northern wall). A circular layout is only to be found twice in structures that do not belong to the Bagratid campaigns: a turret from the beginning of the 13th century, in the eastern valley, and an archaic tower whose very few remains are located at the eastern end of the defensive wall of the citadel. By contrast, the variety of forms that we find in Mahasberd's short front is all the more striking as it is accompanied by a great homogeneity in techniques and details. This could be due to a geographic logic: the two cylindrical towers are set on the most exposed part of the front, whose center is defended by three evenly spaced U-shaped towers that are oriented for maximum efficiency towards the entrance, which is itself on the side of the eastern tower. The quadrangular salients seem to have been less evenly scattered along parts of the wall that were less exposed, probably in places where it was topographically possible. If this variety in shapes, which is typical of Byzantine fortifications, is rare in the local heritage, it could be because it is still very imperfectly known: we know nothing about the potential fortifications of Mren, and we miss some of the major monuments in

Kars, such as its outer wall - whose long straight walls were made of alternating round or square towers - which was systematically destroyed at the end of the 19th century.

In Mahasberd the presence of the big cylindrical tower that is built on either side of the curtain wall is one of the most peculiar feature of the whole structure, and has no equivalent in Ani. A relevant comparison can only be found in one of the least known sites of the local heritage, which is the outer wall of the princely residence of Aruč, located about 40km southeast of Mahasberd. What we have there are quadrangular towers, which are set in a very systematic way and all contain the same inner room, accessible through a small door placed in the inner angle between the wall and the tower. The outer wall of Aruč is documented by a source⁴¹, which associates it to the construction of the neighboring church between 660 and 670, but the role of the site as a fortified post is mentioned as early as in the 5th century. This outer wall was excavated at the end of the 20th century but the findings were only partially published⁴² and did not mention the modernization of its northern front, which was reshaped by adding U-shaped towers. We were able to carry out a new survey of it in the summer of 2012 (fig 17)⁴³.

To finish, the site of Mahasberd also presents a singular and even more puzzling example of a fortified gate. This gate, which is partially buried, cannot be totally studied today. The gate seems to have been defended either by a single tower – which can still be seen to the west of the passage – or by two works which are very asymmetrical in design and size. Such an outlay is not rare in medieval Armenia. The three main gates of Ani’s northern wall are set between two towers which are never strictly identical in size, as the entrance is always located near the strongest structure.

This asymmetry is even more visible in the gate of King Ašot’s wall or in the one of the citadel, protected by a huge square tower. The fortified front of the village of Kecivan Kalesi – Tunçkaya, about 40kms south of Mahasberd – shows an example of a door that was built between two very asymmetrical salients. We could also mention the wall of Akhtala’s monastery or the gate of the town of Loriberd. In most of these cases, however, this asymmetrical aspect can be accounted for by the position of the door, which is either at the end of a fortified

⁴¹ Yovhannēs Drasxanakertc‘i, 2004, p. 151.

⁴² K. Mat’evosyan, Aruč, Erevan 1987

⁴³ The research was carried out with Ph. Sablayrolles as part of the French mission of Ani-Pemza, which is now led by Professor Isabelle Augé (Montpellier university)

front and very close to a natural ravine, or set within a site with a double surrounding wall. This is not true of Mahasberd, where there is no trace of such a double wall ever existing.

Unfortunately it is very unlikely that the current military context restricting the access to the site of Mahasberd changes any time soon and allows us to make any further survey. We will have to settle for our own observations and the ones that were made in the same conditions. However, they may be interesting in that they will remind researchers of the importance of this site and the questions it raises. Indeed, it helps giving an outline of a corpus of fortified settlements prior to the Arabic conquest, thus helping us to reexamine how influential adjacent empires were on Armenian works. Moreover it also puts in perspective the dominant figure of Ani in the local context.

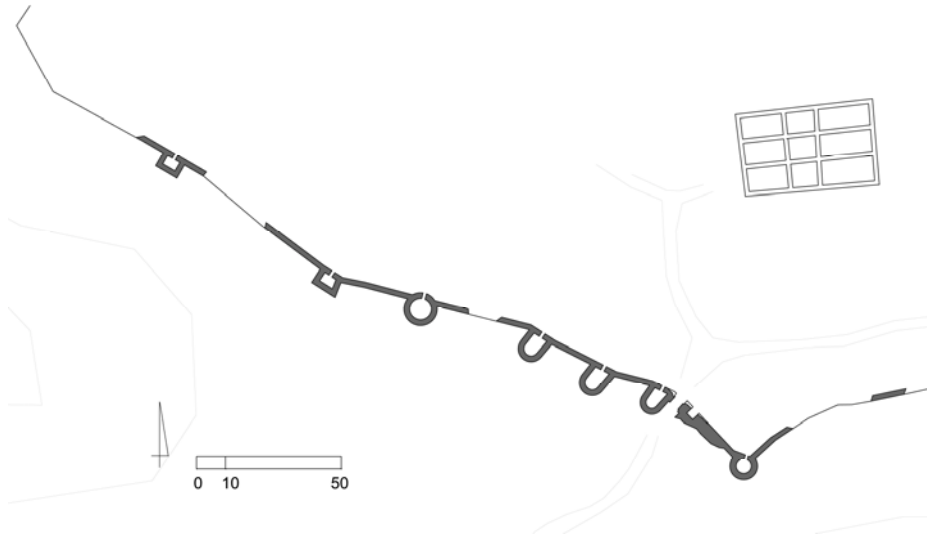

Fig. 1 - Urban fortification of Mahasberd, western front, sketch map. Drawing by Ph. Dangles

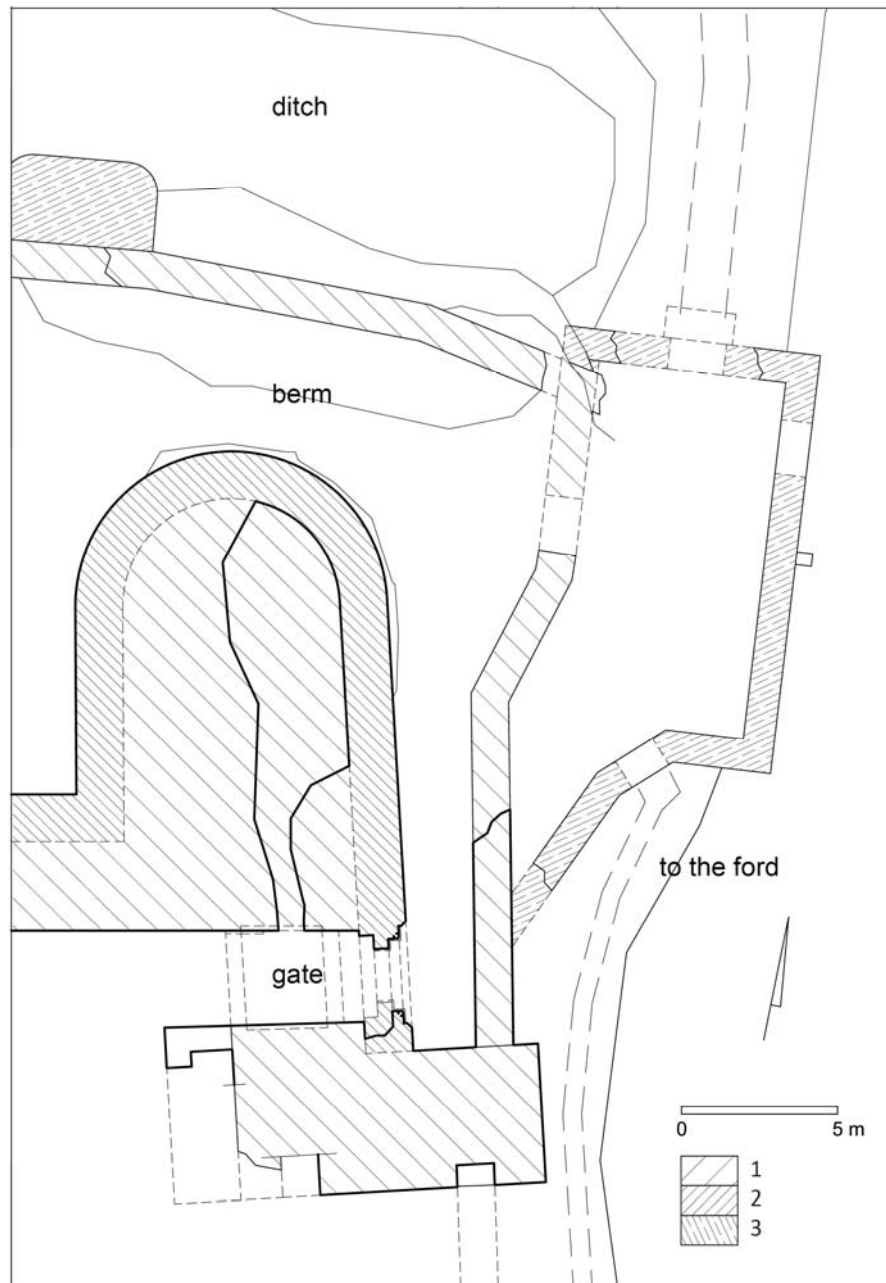

Fig. 2 – Gate to the fortress of Mahasberd-Cark'ar, map. Drawing by Ph. Dangles after N. Prouteau and Ph. Sablayrolles.

Fig. 3 – Fortress of Mahasberd-Cark'ar, entrance hall and gate. C1....

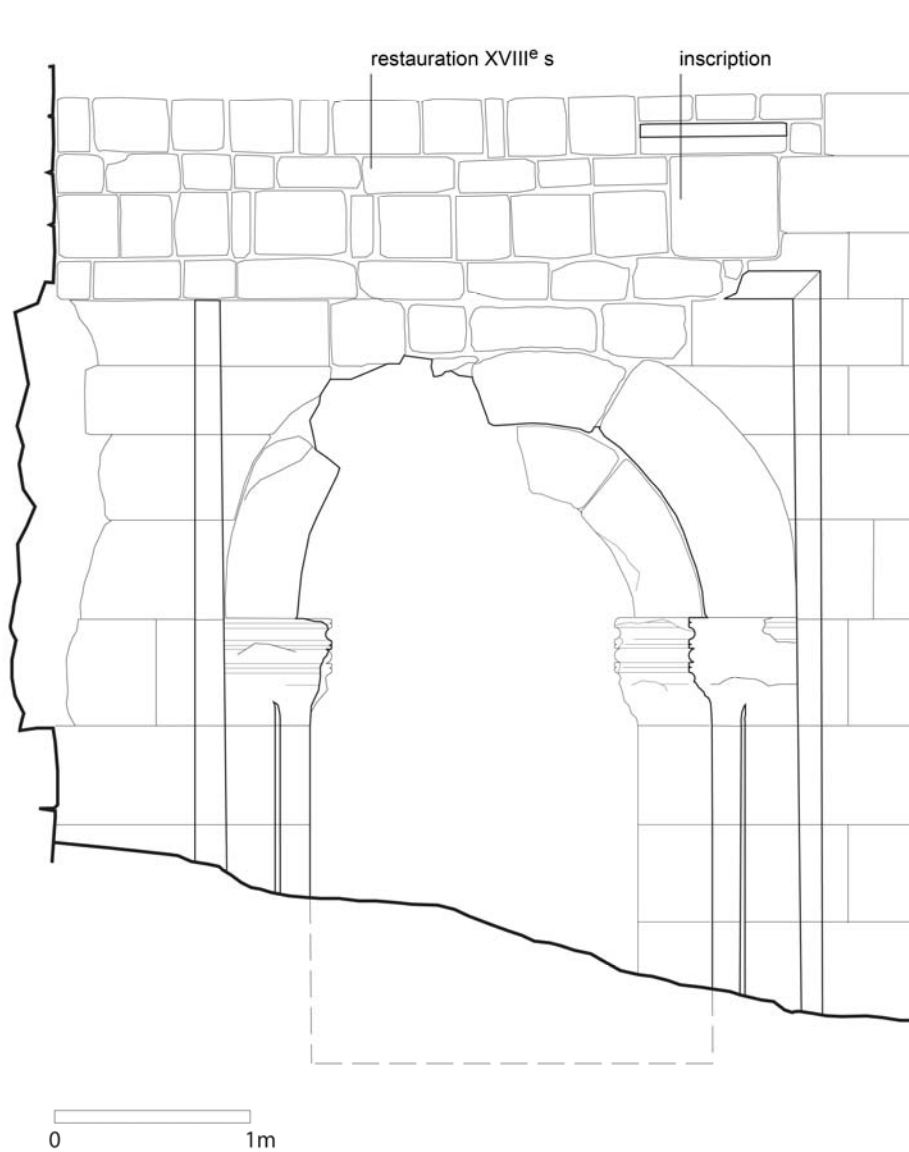

Fig. 4 – Gate to the fortress of Mahasberd-Cark'ar, eastern elevation. Drawing by Ph. Dangles after N. Prouteau and Ph. Sablayrolles.

Fig. 5 –Fortress of Mahasberd-Cark'ar, mid -18th century inscription.

Fig. 6 – Mahasberd settlement, fortress and town. Google Earth satellite view.

Fig 7 – Mahasberd town settlement, north western view. Cl. Ph. Dangles

Fig 8 - Fortress of Mahasberd-Cark'ar, north eastern view

Fig. 9 - Mahasberd, entrance front, gate, outer side.

Fig 10 - Mahasberd, entrance front, western tower of the gate

Fig.11 - Mahasberd, entrance front, gate, niche on the inner elevation

Fig.12 - Mahasberd, entrance front, eastern cylindrical tower

Fig.13 - Mahasberd, entrance front, big western cylindrical tower

Fig.14 - Mahasberd, entrance front, rectangular western tower

Fig. 15 - Mahasberd, cathedral's apse

Fig.16 - Mahasberd, general view from the town to the north: on the left, the fortress; on the right in the distance: citadel, cathedral and church of the Redeemer in Ani.

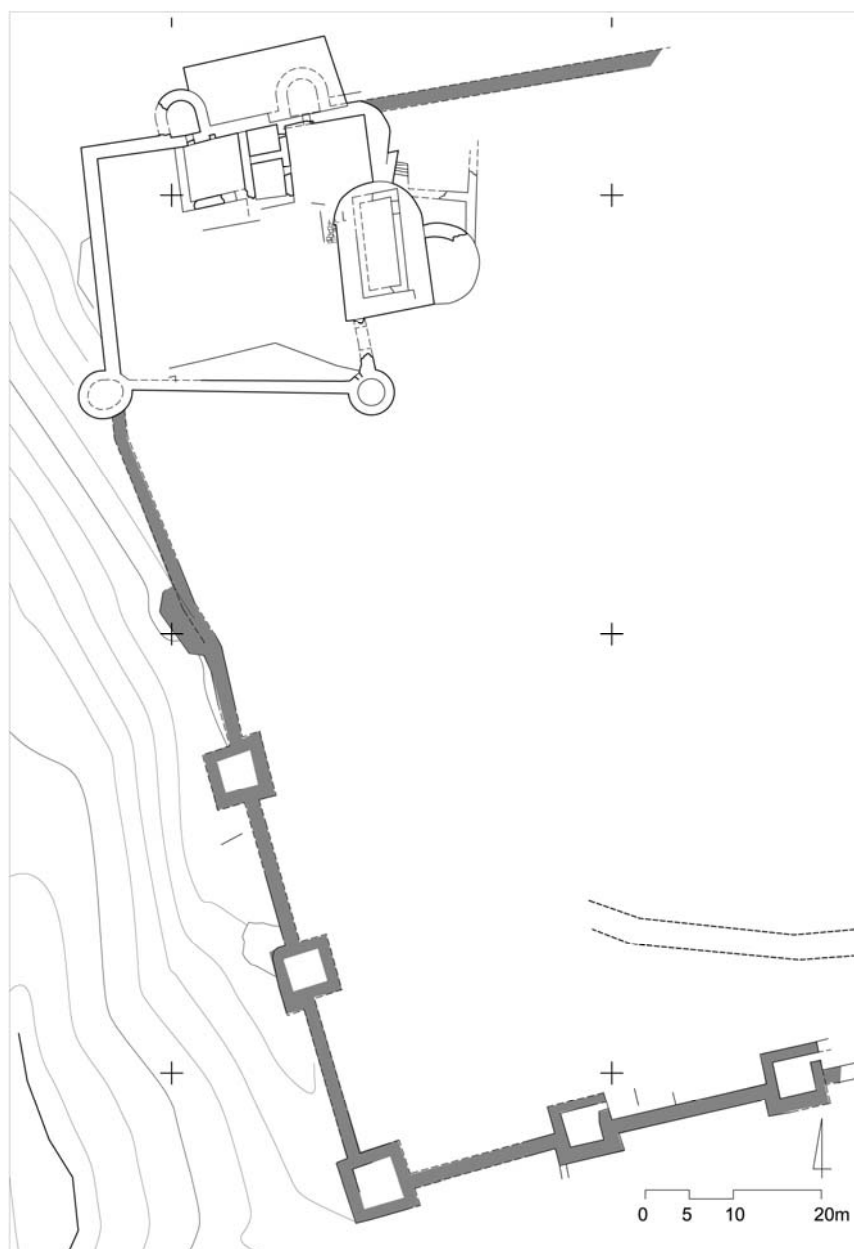

Fig. 17 – Aruč, overall map of the fortifications. The primitive surrounding wall is shown in gray. Measurements and drawing by Ph. Dangles and Ph. Sablayrolles.

BIBLIOGRAPHY

Khanikoff N., Inscriptions musulmanes du Caucase, Journal asiatique n°20, 1862.

Mat’evosyan A. S., Colophons arméniens XIIIe s., Erevan 1984.

Mat’evosyan K., Aruč, Erevan 1987.

T’oramanyan T., *Matériaux pour l’histoire de l’architecture arménienne*, I], 1948.

Yovhannēs Drasxanakertc’i, *Histoire d’Arménie*, introd., trad. et notes par P. Boisson-Chenorhokian, Leuven 2004.

Zakaria the Deacon, *Mémoire historique sur les Sofis et Cartulaire de Iohannou-vank*, in *Collection d’historiens arméniens*, 2, translated by M.-F. Brosset, S-Pb, 1876.

Хачатрян А., *Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв.* Е. 1987.

ՖԻԼԻՊ ԴԱՆԳԼԵ

*Ճարտարապետ, Անի-Պեմզայի ֆրանսիական
հնագիտական գիտարշավի անդամ
ph.dangles@gmail.com*

ՎԵՐԱԳՏՆՎԱԾ ՄԱՂԱՍԲԵՐԴ

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Անիից մի քանի կիլոմետր դեպի հարավ՝ հայ-թուրքական սահմանի մոտ՝ Ախուրյանի ափին գտնվող Մաղասբերդի մասին մեր տեղեկությունները բավական սահմանափակ են, և գրեթե ամբողջովին անհայտ է Մաղասբերդ քաղաքը, որի մնացորդների մասին մինչև այսօր ոչ մի հրապարակում չի եղել: Թորամանյանը միայն հպանցիկ հիշատակություն ունի Մաղասբերդ անունով փոքրիկ ամրոցի մոտ գտնվող բնակավայրի ավերակների մասին:

Քաղաքի մնացորդները գտնվում են բերդից վերև ու գրավում են բնական պաշտպանված սարահարթի մի մասը:

Հողվածն առաջին անգամ ներկայացնում է Զ դարի վերջին Մորիկ կայսեր անունով կառուցված այս բնակավայրը՝ իր պարիսպներով ու բազմաթիվ կառույցների մնացորդներով, որոնց մեջ կա նաև մի եկեղեցի: Սրանով բացահայտվում է Ախուրյանի հովտում գտնվող ևս մի կարևոր քաղաքի գոյություն, որ հավանորեն բյուզանդական ազդեցություն է կրել Զ դարի վերջում, այլ խոսքով՝ Բագրատունիների օրոք Անիի բարգավաճման շրջանից շատ ավելի վաղ: Շատ ինքնատիպ ու համեմատաբար լավ պահպանված Մաղասբերդ քաղաքի պարիսպների հայտնաբերումը նկատելիորեն հարստացնում է Հայաստանի վաղմիջնադարյան բերդաքաղաքների ցանկը:

ФИЛИПП ДАНГЛЕ

*Архитектор, член французской археологической
экспедиции Ани-Пемзы
ph.dangles@gmail.com*

НОВООБРЕТЕННЫЙ МАГАСБЕРД

РЕЗЮМЕ

Наши сведения о Магасберде, находящемся в нескольких километрах к югу от Ани, у армяно-турецкой границы, на берегу Ахуряна, довольно ограничены. И почти полностью неизвестен город Магасберд, об остатках которого по сей день нет ни одной публикации. Тораманян лишь вскольз сообщает о руинах поселения у небольшой крепости под названием Магасберд.

Остатки города находятся выше крепости и занимают часть естественным образом защищённого плато.

Статья впервые представляет построенное в конце VI-го века поселение — название которого отсылает к имени императора Маврикия — с крепостными стенами и остатками многочисленных сооружений, среди которых есть одна церковь. Тем самым выявляется существование ещё одного важного города, находящегося в долине Ахуряна, который, вероятно, воспринял византийское влияние в конце VI-го века. Иначе говоря, значительно раньше возвышения Ани при Багратитдах. Обнаружение крепостных стен очень своеобразного и довольно хорошо сохранившегося города Магасберда ощутимым образом обогащает список средневековых городов-крепостей Армении.

ՆՈՐԱ ԵՆԳԻԲԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

nairamo@yandex.ru

ՀԵՏԱԽՈՒՋԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԱՄՐՈՑՈՒՄ

Արցախում Տիգրան Մեծի կողմից հիմնադրված և արդեն իսկ ուսումնասիրվող Տիգրանակերտ քաղաքի մատույցների պաշտպանական համակարգի հետազոտման նպատակով հետախուզական պեղումներ իրականացվեցին Խաչենագետի ձախ ափին՝ Նոր Մարաղա գյուղից հյուսիս գտնվող ամրոցում (բարձր. ծովի մակարդակից՝ 625,5 մ, 40° 06' 04.6" N, 46° 52' 16.0" E)¹: Ամրոցը տեղադրված է լեռան վերին հատվածում և երեք կողմից պարսպապատ է, իսկ հարավային կողմում ձորն է (աղ. 3): Վերգետնյա պահպանված կառույցներից են պարիսպները, որոնք լավ երևում են հատկապես ամրոցի հյուսիս-արևմտյան և արևելյան կողմում: Առավել մատչելի կողմը արևելյանն է, որտեղ պարիսպի պահպանված հատվածը Արցախյան պատերազմի ժամանակ համար օգտագործվել էր որպես մարտական դիրքի պատնեշ²:

Պեղումները սկսեցինք հարավ-արևելյան անկյունից՝ ձորաբերանին գտնվող, խոշոր քարաբեկորներով շարված կառույցից, որից պահպանվել էր հիմքի մեկ շարքը: Ձորահայաց կողմում պատի համար հիմք էր ծառա-

¹ Հուշարձանի պատմական անվանումը հայտնի չէ, տրվել է մոտ գտնվող գյուղի անունը: Հետախուզական պեղումները իրականացվել է 2007 թ. մայիսի 27-ից հունիսի 3-ը Տիգրանակերտի արշավախմբի ջոկատի կողմից. պետ՝ պ.գ.դ. Հ. Պետրոսյան, հնագետ՝ Ն. Ենգիբարյան, ճարտարապետ՝ Լ. Կիրակոսյան: Ամրոցի մասին տեղեկություններ է հրատարակվել Հ. Պետրոսյան, Լ. Կիրակոսյան, Վ. Սաֆարյան, Ա. Ժամկոչյան, Ն. Ենգիբարյան, Ս. Վարդանեսովա, 2010, 42-43: Հ. Պետրոսյան, Լ. Կիրակոսյան, Վ. Սաֆարյան, Ա. Ժամկոչյան, Ռ. Վարդանյան, Ի. Կարապետյան, Ս. Վարդանեսովա, 2010, 15: **H. Petrosyan, L. Kirakosyan, V. Safaryan, A. Zhamkochyan, R. Vardanyan, I. Karapetyan, T. Vardanesova**, 2012, 228.

² Այդ հատվածի պեղման ժամանակ հավաքվել են փամփուշտներ, պարկուճներ, կենցաղային աղբ:

յում մշակված-հարթեցված ժայռը: Շինությունը աշտարակ էր. տեղանքին հարմարեցված լինելով, նրա հարավային և արևելյան պատերը քիչ կլորավուն են, հյուսիսայինը (մուտքի կողմը) և արևմտյանը՝ ուղիղ: Ժայռի ելուստները ծածկելու և հարթություն ձևավորելու նպատակով աշտարակի ներսում քարալիցք էր արվել (աղ. 4):

Աշտարակի և պարսպի երևացող հատվածի միջև գտնվում է մուտքը, որը ինչպես բնորոշ է վաղ միջնադարյան մուտքերին դեպի ներս աստիճանաբար լայնացող է (համապատասխանաբար՝ 3 մ և 3,7 մ): Մուտքից սկսվող, հյուսիս-հարավ ուղղված պարսպի լայնությունը տատանվում է 3,30 – 3,60 մետրի միջև: Այդ մասում պարսպից պեղվել է 20 մ մի հատված: Պարսպապատի արտաքին և ներքին երեսները շարված են միջին և խոշոր չափերի կոպտատաշ քարով: Պարսպի «միջուկը» լցված էր մանր ու միջին մեծության քարերի և հողի լիցքով: Այդ հատվածում պարիսպը պահպանվել է 1-4 շարքի մակարդակով (աղ. 4): Պարսպապատի լիցքից հայտնաբերվել են լավ մաղված կավից պատրաստված անկանոն, մանր խեցեբեկորներ: Ամրոցի ներսում, պարսպի հիմքի մակարդակով բացվեց մանր քարերով հարթեցված մի փոքր հատված: Շրջակայքից տեղահանված մանր քարերը (քանդել էին դիրքեր փորելու ընթացքում) վկայում են, որ պարսպին մոտ, ներսի ամբողջ տարածքը եղել է քարապատ: Պարսպի շրջակայքից հայտնաբերվեցին միայն սակավաթիվ խեցեբեկորներ: Պեղված մուտքը և աշտարակը որոշ նմանություններ ունեն վաղ միջնադարյան «Զաքարի բերդ» ամրոցի հետ. որի մուտքի չափերը տատանվում են 1, 5 – 3,3 մ, իսկ պարսպի լայնությունը 3 մ է³:

Ամրոցում պեղումների հաջորդ կետը հյուսիս-արևմտյան մասն է (բարձր. ծովի մակարդակից՝ 620 մ; 40° 06' 05.6" N, 46° 52' 09.1" E), որտեղ թեք լանջին պահպանված երևում էր խոշոր, կոպտատաշ քարաբեկորներով շարված պարսպի մի հատվածը: Պեղումներով պարզվեց, որ դրանք պարսպի հիմնաքարերն են՝ պահպանված հիմնականում մեկ շարքի մակարդակով: Շարվածքի քարերը չափերով ու տաշվածքով նման են աշտարակի հիմնաքարերին:

³ Կիրակոսյան Լ., 1989, 76:

Պեղումների վերջին՝ երրորդ կետը, ամրոցի ներսում. հետախուզական փոսորակի միջոցով բացված արևելքից-արևմուտք ուղղված շինության պատի մի հատվածն էր: Տաշված քարերով շարված, 60 սմ հաստությամբ երկերես պատը արևելյան կողմում ընդհատվում էր, իսկ արևմտյան մասում հյուսիս թեքվելով՝ անկյուն կազմում: Միջնադարյան այս շինության պատը դրված է ածխի և մոխրի ոչ հաստ շերտի վրա:

Երեք պեղավայրերից հայտնաբերված սակավաթիվ նյութերը միայն միջին բրոնզի և վաղ միջնադարի ժամանակաշրջանների խեցանոթների բեկորներ են: Վաղ միջնադարյան կավանոթները հիմնականում սև և դարչնագույն գույնի սափորների և կճուճների շուրթերի, իրանների և հատակների բեկորներ են (աղ. 2): Այս խեցանոթների գուգահեռները տեսանելի են Զաքարի բերդի և Աշտարակի հնձաններից հայտնաբերված նյութերում⁴: Միջին բրոնզի խեցեբեկորներից առանձնանում են դարչնագույն քրեղանի շուրթի բեկորները (աղ. 2): Այդ խեցեղենի հաջորդ խումբը փորագիր կամ սանրատամ՝ թեք գծագարով կամ նման նախշի բեկվող ժապավեններով զարդարված դարչնագույն և սև կճուճների իրանների բեկորներն են (աղ. 1, աղ. 2): Հայտնաբերված խեցեղենի գուգահեռները տեսնում ենք Գեղաքարում, Քարաշամբում (դամբ. 48), Միսիան I-ում (ավերված և դամբ. 4), Թռեղքում, Ուզերլիկ թեփելում և այլ հուշարձաններում⁵: Խեցեղենի այս խումբը խեցու տեսակով և զարդանախշերով համապատասխանում է Ուզերլիկ թեփեի ստորին շերտին և թվագրվում է մ.թ.ա XXII-XIX դդ.⁶:

Կատարված ուսունասիրության հիման վրա կարող ենք ասել, որ ամրոցը ունեցել է կառուցապատման երկու շրջան՝ միջին բրոնզեդարյան և վաղ միջնադարյան (չի բացառվում և ուշ անտիկ): Պարիսպները վերաբերում են ամրոցի գոյության երկրորդ շրջանին: Պարսպի թվագրությանը նպաստող կովանն է նույն տարում Տիգրանակերտի միջնաբերդում բաց-

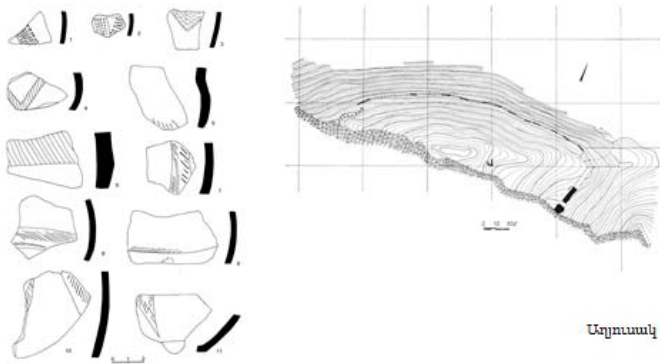
⁴ Асатрян Е., 2005, 56-57; Թումանյան Գ., 2008, 40:

⁵ Арутюнян А., Бадалян Р., Поселение Гехакар: таб. II, 1, 2, 5, 7, 12, таб. III, рис 1-4, 10; Avetisyan P., Bobokyan A., supplement 27, fig. 12/10,12; fig 14/4, 8, 10, fig, 15/ 3,4 ; Гогодзе Э., 1972, таб. 22/ 17, 19, 23, 23/ 6, 12, 29/ 27, 30/26, 32/2, 9,10,12; Кушнарева К., 1956-1960, 17.

⁶ Ավետիսյան Պ., 2003, 14-15:

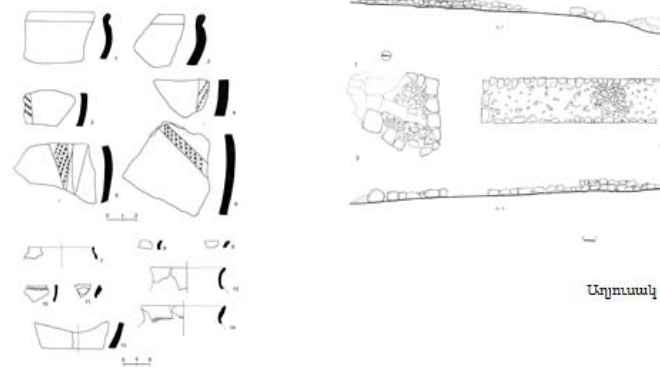
ված «ծիծեռնակապոչ» ամրակապերով պատի վրա դրված, շինարարական նման տեխնիկայով կառուցված պատի մի հատվածը⁷:

Ամրոցի փոքրածավալ պեղումների արդյունքներից կարելի է եզրակացնել, որ այն վերաբերում Տիգրանակերտի կառուցապատման երկրորդ փուլին⁸ և վաղ միջնադարում եղել է քաղաքի մատույցները և Խաչենագետի վերին հոսանքները տանող ճանապարհը պաշտպանող ամրություններից:

Աղյուսակ 3

Աղյուսակ 1

Աղյուսակ 4

Աղյուսակ 2

⁷ Հ. Պետրոսյան, Լ. Կիրակոսյան, Վ. Սաֆարյան, Ա. Ժամկոչյան, Ռ. Վարդանյան, Ի. Կարապետյան, Տ. Վարդանեսովա, 2010, 15:

⁸ Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Ժամկոչյան Ա., Ենգիբարյան Ն., Վարդանեսովա Տ., 2007, 42-43, Հուշարձան, Տարեգիրք, 9, 2010:

Տիգրանակերտի բլուրը՝ դիտակետից

Աշտարակի հիմքերը

Հատված պարսպից

Պարսպի հիմքերը

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ավետիսյան Պ., – Հայաստանի միջին բրոնզի ժամանակագրությունը և փուլաբաժանումը, ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 2003:

Թումանյան Գ., – Հնձանային մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 2008, աղ. II/3:

Կիրակոսյան Լ., – Զաքարի բերդ ամրոց բնակավայրի պաշտպանական համակարգը, Հայկական ՄՍՀ-ում 1987-1988 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկ. թեզ., Երևան, 1989:

Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Ժամկոչյան Ա., Ենգիբարյան Ն., Վարդանեսովա Տ., Արցախ, Տիգրանակերտ (2007 թ. Հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները), էջ 42-43, Հուշարձան, Տարեգիրք, 2, Երևան, 2010:

Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Ժամկոչյան Ա., Վարդանյան Ռ., Կարապետյան Ի., Վարդանեսովա Տ., Արցախի Տիգրանակերտի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները (2005-2009 թթ.), Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2005-2010 թթ., Ստեփանակերտ, 2010:

Арутюнян А., Бадалян Р., Поселение Гехакар: Новый памятник среднего бронзового века в бассейне озера Севан, Культыра древней Армении, таб. II, 1, 2, 5, 7, 12, таб. III, рис 1-4, 10.

Асатрян Е., Закари берд, (результаты раскопок), АРА N 19, Ереван, 2005, таб. XXXVIII/8, XXXIX/10, стр. 56-57.

Гогодзе Э., Периодизация и генезис курганной культуры Триалети, Тбилиси 1972, таб. 22/ 17, 19, 23, 23/ 6, 12, 29/ 27, 30/26, 32/2, 9,10,12.

Кушнарева К., Новые данные о поселении Узерлик тепе, Труды Азербайджанской экспедиции, том II, М - Л, 1956-1960, рис. 17.

Avetisyan P., Bobokyan A., The Poteri Traditions of the Armenian Middle to Late Bronze Age “Transition,, in the Context of Bronz and Iron Age Periodization, Ceramics tn Transitions, Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of Southern Caucasus and Anatolia, ed. K. Robinson, A. Sagona, Ancient Near Eastern Studies, supplement 27, fig. 12/10,12; fig 14/4, 8, 10, fig. 15/ 3,4.

Petrosyan H., Kirakosyan L., Safaryan V., Zhamkochyan A., Vardanyan R., Karapetyan I., Vardanesova T., The discovery and First Rezults of Archaeological Investigation of Tigranakert in Artsakh, 2005-2009, Archaeology of Armenia in Regional Context, eds. P.Avetisyan, A. Bobokhyan, Yerevan, 2012.

НОРА ЕНГИБАРЯН

Институт археологии и этнографии НАН РА

nairamo@yandex.ru

РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНЫЕ РАСКОПКИ КРЕПОСТИ ИЗ ОБОРОНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ТИГРАНАКЕРТА

РЕЗЮМЕ

Для определения наличия оборонительной системы на подступах к городу Тигранакерту, в Арцахе, были проведены разведывательные раскопки крепости севернее села Нор Марага (левый берег реки Хаченагет).

Крепость расположена на вершине горы, с трех сторон окружена крепостной стеной, а с юга защищена обрывом ущелья (выс. над уровнем моря 625,5 м, 625,5 м, 40° 06' 04.6" с. ш., 46° 52' 16.0" в. д.), (таб. 3).

Из сохранившихся наземных сооружений достаточно хорошо видны крепостные стены северо-западной и восточной линий. Наиболее доступна восточная сторона крепости, стены которой во время арцахской войны использовались в качестве оборонительных позиций.

Раскопки были начаты на юго-восточной стороне холма, где был вскрыт ряд нижней кладки башни. Сама башня была выложена из больших каменных блоков. С южной стороны фундаментом ей служила стесанная скала, ее северная и западная стены имели прямые очертания, а восточная – полукруглое. Неровности скалы под фундаментом башни были забутованы камнем перед началом строительства (таб. 4).

Между башней и сохранившейся частью крепостной стены был открыт вход, створ которой, соответственно строительным традициям раннего средневековья, расширился во внутрь крепости (соответственно 3 и 3,7 м.).

Начиная от входа, по оси юг - север ширина крепостной стены колеблется от 3,30 до 3,60 м. В этой части был раскопан 20-метровый отрезок крепостной стены, внешняя и внутренняя стороны которой были выложены грубо отесанными камнями, а пространство между ними заполнено бутовым камнем и глиной. Сохранившаяся часть кладки состоит из 1-4 рядов (таб. 4). В забутовке стены были найдены куски керамики. Внутри крепости, мелкими камнями была выложена мостовая. Вход и башня находят свои аналоги в раннесредневековой крепости Закари Берд, ширина входа которой колеблется

от 1.5-3.3м, а ширина стены - 3 м.

В дальнейшем была раскопана северо-западная часть крепостной стены, от которой сохранился один ряд кладки на склоне горы, выложенный из больших камней (выс. над у. м. 620м; 40° 06' 05.6" с. ш., 46° 52' 09.1" в. д.). Этот ряд по своему характеру похож на кладку вышеописанной башни.

Третий участок раскопок располагался внутри крепости. В разведывательном шурфе была выявлена часть стены, ориентированной по оси запад - восток. Уложенная тесанными камнями двухпанцирная стена, имела толщину 60 см; на восточной стороне она обрывалась, а с западной стороны под углом заворачивала на север. Стена этого средневекового строения была возведена на тонком слое угля и золы.

На трех исследованных участках было обнаружено небольшое количество керамики, относящейся к среднебронзовому и раннесредневековому периодам. Раннесредневековая керамика представлена донышками, венчиками и кусками тулов горшков и кувшинов, в основном, черного и горчичного цветов (таб. 2). Параллели этих материалов известны по находкам в крепости Закари Берд и виноделен Аштарака.

В группе среднебронзовой керамики выделяются куски венчика миски горчичного цвета (таб. 2). В следующей группе керамики этого периода примечательны фрагменты кувшинов черного и горчичного цветов, орнаментированных различными вариантами прорезного рисунка (таб.1, таб. 2). Аналогии обнаруженной среднебронзовой керамики имеются в материалах Гехакара, Карашамба (погребение 48), некрополя Сисиан I (разграбленное погребение и # 4), Триалети, Узерлик-тепе и других памятников. Эта группа керамики по характеру декора соответствует находкам из нижнего слоя Узерлик-тепе и датируется XXII-XIX вв. до н. э.

На основании проведенного исследования можно заключить, что крепость имела два строительных этапа: среднебронзовый и раннесредневековый (не исключается и позднеантичный период). Крепостные стены относятся ко второму из этих этапов. Подтверждением нашей датировки крепостной стены являются результаты раскопок того же года в Тигранакерте, где был выявлен кусок стены, построенной по аналогичной технике и возведенной на стене античного периода.

На основании предварительных данных раскопок крепости Нор Марага можно констатировать, что последняя относится ко второму строительному периоду Тигранакерта и в раннем средневековье служила форпостом на подступах к городу и дороге, ведущей к верхнему течению реки Хаченагет.

NORA YENGIBARYAN

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA

nairamo@yandex.ru

TEST EXCAVATIONS IN THE FORTRESS OF THE DEFENSIVE SYSTEM OF TIGRANAKERT

SUMMARY

While investigating the fortification system of the city of Tigranakert founded in Artsakh in the first century BC, a preliminary excavations has been undertaken in the fortress located on the Khachenaget River's left bank, lying to the south from the village Nor Maragha (coordinates: 625,5, 40° 06' 04.6" N, 46° 52'16.0" E, alt. 625,5). Thus, the south-eastern corner of the fortress was excavated. Here only one row of the foundation masonry has been preserved, while the foundation on the south was pure bedrock.

This structure turned out to be a tower: being adapted to the area its southern and eastern walls are lightly rounded and the northern (entrance side) and the southern walls are straight. The foundation was done as a stone fill in order to flatten the cliff inside the tower (Tab. 4).

The entrance is situated between the tower and the visible part of the fortification wall. Like the medieval parallels, it gradually widens towards the interior. The thickness of the fortification wall from the north to the south fluctuated between 3.30 and 3.60 m. At this location some 20 m of wall section sides of the walls were erected with roughly hewn stones. The infills consisted of small and mid-sized stones and soil. The preservation of that sector consists of 1-4 rows of masonry. Several pieces of pottery fragments have been found in the padding.

A small flat part at the foundation level of the walls was opened inside the fortress. The displaced small stones (moved during military activities) demonstrated that the whole area inside the fortification walls has been paved. Only few ceramic shards were found in this area.

The excavated entrance and the tower have some similarities with the early Medieval period fortress called "Zakari Berd", where the scale of the entrance is 1.50 - 3.30 m and the thickness of the walls is 3.0 m.

The next excavation section was at the north-western part (alt. 620 m, 40° 06' 05.6" N, 46° 52' 09.1" E) where a part of the fortification wall was visible. During the research it became clear that the foundation stones of the fortification wall were preserved only in a single row of masonry. The stones used at the foundation were similar to those used in the tower foundation in size and workmanship.

The last excavation sector was the test pit showing a section of structure wall pointing from the east to west. The 0.60 m thick wall consists of well fitted stones. It is discontinued towards the east forming a corner to the north. The wall of the medieval structure rests upon a thin layer of charcoal and ash.

The excavations revealed some fragments of domestic crockery which belonged to the Middle Bronze and early Medieval periods. The Medieval period was also represented by fragments of black and grey jugs and jars (Tab. 2). Some parallels can be found in materials from the excavations of Zakari Berd and winepresses of Ashtarak. The Middle Bronze Age yielded brown bowl rim shards. Another interesting group of pottery is represented by body shards of the brown and black jars. Similar pottery was found in the Geghaqar settlement, Qarashamb (Tomb N 48), Sisian-1 (Tomb N 4 and the destroyed one), Trialeti, Uzerlik Tepe and elsewhere. This group of pottery, by its type and decoration, can be compared with that of Uzerlik Tepe dated by XXII - XIX centuries BC.

ԱՐԾՎԻ ԲԱԽՉԻՆՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ

artsvi@yahoo.com

ՀԱՅԵՐԸ ՄԻԲԻՐՈՒՄ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԵՌԱՎՈՐ

ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

(19-ԴԴ ԴԱՐ – 1920-ԱՎԱՆ ԹԹ.)

Ռուսաստանի հայ համայնքների և ռուսաբնակ հայերի պատմությունը բավականաչափ լավ է ուսումնասիրված: Այդուհանդերձ, թեման ներառում է դեռևս քիչ հետազոտված հարցեր, որոնցից է Սիբիրում և ռուսական Ծայրագույն Արևելքում հայերի ներկայության պատմությունը: Ցայժմ սույն նյութի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է պատմաբան Հովհաննես Ալեքսանյանը, որ ներկայացրել է Ուրալում և Սիբիրում հայերի պատմությունը 20-րդ դարի 20-ական թթ. սկսած¹:

Մինչև 19-րդ դարի վերջը քաղաքակրթությունից հեռու, բնակլիմայական խստաշունչ պայմաններով և առավելապես որպես աքսորավայր հայտնի այդ տարածաշրջաններից, այնուամենայնիվ, անմասն չեն մնացել ամենահաս հայերը: Կա վկայություն, որ արդեն 17-րդ դ. 80–90-ական թթ. հայ առևտրականները հարաբերություններ են ունեցել Յակուտիայի հետ²: Իսկ սկսած 19-րդ դարի երկրորդ կեսից, երբ Արևելյան Հայաստանը Ռուսական կայսրության մաս էր կազմում, հայերի ներկայությունը Սիբիրում և ռուսական Ծայրագույն Արևելքում սկսել է աստիճանաբար ավելանալ: Սույն թեման սերտորեն առնչվում է նաև Չինաստանում նոր ժամանակներում հայերի ներկայության պատմությանը, քանի որ հատկապես 19-րդ դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին Չինաստանի հյուսիսը, մասնավորապես Մանջուրիան, սերտ կապերի մեջ էին Ռուսական կայսրու-

¹ Հովհաննես Ալեքսանյան, 2006:

² Նույն տեղում, 213:

թյան հետ, և այնտեղ բնակվող հայերի ճանապարհը մեծ մասամբ անցած է եղել Սիբիրով և ռուսական Հեռավոր Արևելքով:

Սիբիր

Սիբիրը հայ մատենագրության մեջ սկզբնապես հիշատակվել է նաև Սիբիրիա կամ Սիբերիա (արևմտահայերեն գրությամբ՝ Սիպերիա) ձևերով: *«Սիբիրիա՝ երկիր սառնամանեաց եւ Աքսորանաց Ռուսաստանի, հազիւ զամիսս երիս ընդ ամն ողջոյն՝ տեսանէ զարեւ: Մինչև բնութիւն զարթոցեալ ՚ի բուսուցանել որինչ պարէնք մարդկան եւ անասնոց են, մինչ ահա՝ կրկին վերահասանի նման խորշակ ցրտաշունչ, եւ ընդ ձեամբ թագդէ զարգասիս նորա»*,– կարդում ենք 1846 թվականի հնդկահայ «Ազգասէր Արարատեան» հանդեսում³: 19-րդ դարի երկրորդ կեսից Սիբիրի անունը մոտոք է գործում նաև հայ գրականություն, մինչև անգամ հիշատակվում արևմտահայ հեղինակների գործերում (Թովմաս Թերզյանի «Հառաչանք տարագրելոյ ի Սիպիր» բանաստեղծությունը, Պետրոս Դուրյանի «Տարագիր ի Սիպերիա» թատերախաղը):

Սիբիրի հայերի պատմության վերաբերյալ հարուստ և անփոխարինելի աղբյուր է 1894–1903 թթ. Թիֆլիսի «Նոր-Դար» թերթում Սիբիրացի ծածկանունով հանդես եկող հոդվածագրի թղթակցությունները: Նա 1893-ին աքսորվել է Սիբիր, որտեղ, զանազան աշխատանքներ կատարելուց հետո զբաղվել է զարեջրի վաճառքով: 20-րդ դարի սկզբին Հեռավոր Արևելքում գտնվող մեկ այլ հայորդի՝ Կ. Հունուտցյանը (Հունուոցյան) Չինաստանից, Մանջուրիայից, Սախալինից և Ճապոնիայից պարբերաբար աշխատակցել է թիֆլիսահայ մամուլին հիմնականում չինական կյանքի տարբեր երևույթների մասին, օրինակ՝ արևելյան երկաթուղու, չինական արքունիքի՝ Պեկին հանդիսավոր վերադարձի, տեղացիների բարքերի մասին (օրինակ, նրան հատկապես զարմացրել է Ճապոնական բաղնիքներում տղամարդկանց և կանանց հանդերձարանների ընդհանուր լինելը), և այլն⁴:

³ Ոգի տպարանի, «Ազգասէր Արարատեան», Կալկաթա, հատ. Բ., թիւ 35, 1846, Ապրիլ 11, էջ 1:

⁴ Կ. Հունուտցեան, Նամակ Մանջուրիայից (Չինաստան), «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1.07.1900: Նույնի, Նամակ Մանջուրիայից («Նոր-Դար»-ի թղթակցություն), նույն տեղում, 6.09.1900:

Ըստ Սիբիրացու տեղեկությունների, Սիբիրում հայերի ներկայության հնագույն ապացույցը կարող է լինել Իրկուտսկում գտնված 1848-ին մահացած ոմն Խաչեցվոց դուստր Խաթունի հայերեն տապանաքարը, ըստ որի «*Խաչս յիշատակ է Խաչեցւոց դուստր Խաթունին թվին ՌՃԾԸ*»⁵: Պիտի որ նա լինել Սիբիր աքսորված առաջին հայերից մեկի կինը:

Ժամանակին ենթադրվել է, որ Սիբիր է աքսորվել 1848 թվականին անհետացած Խաչատուր Աբովյանը: Պահպանվել է տեղեկություն, որ նրան Սիբիրում հանդիպել է նույնպես աքսորված ռուս գրող և հրապարակախոս Նիկոլայ Չեռնիշևսկին, իսկ 1906-ին Օխոտսկ այցելած հայ աքսորական Ծերունին մի տեղաբնակ ցույց է տվել մի գերեզման՝ հայտնելով, որ դա Խաչատուր Աբովյանի շիրիմն է: Ծերունը լուսանկարել է այդ շիրիմը և պահ տվել Խարբինի հայ ազգային Սարգիս Գրձելյանին, որի տան հրդեհի ժամանակ այդ նկարներն այրվել են⁶:

1894-ին տպագրած իր առաջին թղթակցության մեջ Սիբիրացին նշել է, որ Սիբիրում կա մոտ երեսուն հայ, որ զբաղվում են առևտրով, իսկ ոմանք՝ ծառայությամբ, բոլորն էլ համարյա ուծացած, օտար կանանց հետ կապված, ոմանք արդեն հարստության հասած, սակայն միմյանց ձեռք չեն մեկնում⁷: Սիբիր աքսորված առաջին հայերից է եղել Կարապետ Ղազարյանը (մոտ 1861–1898), որ 1870-ականներին աքսորվել է, հարստության տեր դարձել, 1894-ին ստացել հայրենիք վերադառնալու իրավունք, սակայն ի վերջո վախճանվել է Սիբիրում⁸: Արդեն 1888 թվականին այնքան շատ են եղել հայերը Սիբիրում, որ այնտեղ հաստատված աստրախանցի

Նույնի, Նամակ Մանջուրիայից (Չինաստան), նույն տեղում, 8.09.1901: Նամակ Ճափոնիայից («Նոր-Դար»-ի թղթակցություն), «Նոր-Դար», 25, 28.11.1901: Նույնի, Նամակ Չինաստանից, նույն տեղում, 29-30.11.1901: Նույնի, Չինական սովորություններից (Նամակ Ծայրագոյն Արեւելքից), նույն տեղում, 5.02.1902: Նույնի, Նամակ Ծայրագոյն Արեւելքից, նույն տեղում, 9, 13, 16.1902, 7, 12, 19, 21.03.1902, 10.04.1902: Նույնի, Նոր տարին եւ վիշապահանդէսը Չինաստանում (Նամակ Ծայրագոյն Արեւելքից), նույն տեղում, 1.03.1902: Նույնի, Նամակ Ծայրագոյն Արեւելքից, նույն տեղում, 11.02.1903, 25.03.1903, 24.04.1903, 2.05.1903, 2.07.1903, 18.11.1903, 21.11.1903:

⁵ Սիբիրացի, Նամակ Սիբիրից («Նոր-Դար»-ի թղթակցություն), «Նոր-Դար», 17.06.1895:

⁶ Ռուբեն ծ. վարդապետ Մանասեան, Խաչատուր Աբովյանի գերեզմանը Ախոտսկում (sic), «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1927, թիւ 5, մայիս, էջ 270:

⁷ Սիբիրիացի (sic), Նամակ Սիբիրից, «Նոր-դար», 29.10.1894:

⁸ Սիբիրացի, Նամակ Սիբիրից, 21.05.1898:

հայ Վլաս Վլասովը խնդրամատույց է եղել Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մակարին, որ մի շրջիկ քահանա ուղարկեն իրենց: Հարցը գրեթե լուծման եզրին է եղել 1895-ի օգոստոսին⁹: 1895-ի տվյալով՝ ողջ Սիբիրում գտնվել է 300 հայ՝ Տյումենից մինչև Բլագովեշչենսկ և Արևելյան Սիբիր (միայն Լեսնիչնի գյուղում՝ տասնմեկ հոգի հայկական տարբեր բնակավայրերից¹⁰): Նրանց մեջ եղել են նաև ոսկու հանքատեր մեծահարուստներ: Բոլորը եղել են տղամարդիկ, ոչ ոք Սիբիր չի եկել ընտանիքով¹¹: 1898-ին Սիբիր են եկել աքսորական Խաչատուր Բատիրովի կինն ու աղջիկը (*«Առաջին անգամն է, որ Սիբիրը տեսնում է հայ կնոջ, չիքլան ձգած ու քաղքի զլուխ կապած, ամեն տեսնող կանգնում, նայում և հարցնում է, թե ի՞նչ ազգի կին է և զարմանում, որ հայերն այդպես են հազնում»*¹²): 1895-ին Իրկուտսկի լավագույն հյուրանոցը պատկանել է սոնախցի Ալեքսանդր Նիբրիտանսկուն (Հարություն Դովլաթբեգյան), որը Մոսկվայից և ԱՄՆ-ից Իրկուտսկ է բերել տեխնիկայի նորույթներ («օրկեստրոն» նվագարանը, Էդիսոնի ֆոնոգրաֆը և այլն)¹³: 1890-ականներին Հեռավոր Արևելքի հայերի մեջ հիշվել են Վլադիվոստոկում լուսանկարչությամբ զբաղվող Բուդաղյանը և Հովհաննեսը, Բլագովեշչենսկում ռուսերեն լրագիր հրատարակող թիֆլիսեցի Մանուշարյանը¹⁴:

Կարևոր է նշել, որ Սիբիրացին իր թղթակցությունները չի սահմանափակել միայն հայերով. օրինակ, մի անգամ նա մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդել Սիբիրի բնիկ ժողովուրդներից բրատսկիների (բուրյատներ) մասին¹⁵:

1902 թվականին Աստրախանի թեմի առաջնորդ Արիստակես արքեպիսկոպոս Սեդրակյանը ցանկացել է գտնել մի եռանդուն և զարգացած անձնավորություն՝ Սիբիրում և Մանջուրիայում գտնվող առևտրական և

⁹ Սիբիրացի, Նամակ Սիբիրից («Նոր-Դար»-ի թղթակցություն), «Նոր-Դար» 13.09.1895:

¹⁰ Սիբիրացի, Նամակ Սիբիրից, «Նոր-Դար» 20.06.1898:

¹¹ Սիբիրացի, Նամակ Սիբիրից («Նոր-Դար»-ի թղթակցություն), «Նոր-Դար» 15.04.1895:

¹² Սիբիրացի, Նամակ Սիբիրից («Նոր-Դար»-ի թղթակցություն), «Նոր-Դար» 11.04.1898:

¹³ Սիբիրացի, Նամակ Սիբիրից («Նոր-Դար»-ի թղթակցություն), 2.06.1895:

¹⁴ Ռուբեն ծ. վարդապետ Մանասեան, Խաչատուր Աբովյանի գերեզմանը Ախտսկում, էջ 269:

¹⁵ Սիբիրացի, Նամակ Սիբիրից («Նոր-Դար»-ի թղթակցից), «Նոր-Դար» 18.11.1898:

աքսորական հայերի հովվության համար, ինչը նրան չի հաջողվել¹⁶։ Ինչպես հաղորդվել է Հարբինից «Մշակին» ուղարկված թղթակցության մեջ, այդ թվականի հունվարի 22-ին Հարբինի «Պորտսմուտ» հյուրանոցի ընդարձակ դահլիճում Ամենայն հայոց կաթողիկոսի պատվիրակ Ընձակ վարդապետը մատուցել է ժամերգություն և հանդես եկել քարոզով։ Ներկաները՝ մոտ 200 հայորդիներ, հիմնականում 10-12 տարիների թափառական չարքաշ կյանքից հետո առնչվել են հարազատ եկեղեցուն։ *«Ո՛վ կարող էր երազել, նշված է թղթակցության մեջ, որ այս դաժան, հեռու երկրում, վաղուց հայրենիքից անջատված, ցիրուցան եղած մեր պանդուխտ հայ եղբայրները այսօր անակնկալ կերպով կարող կը լինեն միախմբվել մի արժանավոր հոգեւորականի առաջ, որը դրդվելով հովուական խղճմտանքից, իր բարի ցանկութեամբ արհամարհել է ամեն մի խոչընդոտ, որպէս զի հոգեկան մխիթարութիւն բերէ օտարութեան մէջ տանջվող իր նեղսրտած հօտին»*¹⁷։ Հարբինի ռուսական թերթի թղթակիցը հայ վարդապետին համեմատել է Պիոս պապի հետ։ Հայկական երգերի կատարումով ելույթ է ունեցել հայ երգիչ Արշակ Կոստանյանը¹⁸։

Նույն 1902 թվականի հունիսի 19-ին Սիբիրի հայոց հովիվ Արիստակես քահանա Խեմչյանցը պատարագ է մատուցել Ջալալ-բեգ Ալթունյանցի դահլիճում։ Ներկա են եղել ինչպես առաքելական, այնպես էլ կաթոլիկ հայեր։ Արիստակես քահանան իր քարոզի մեջ խոսել է Բաքվում, Նախիջևանում և այլ վայրերում այդ տարի տեղի ունեցած հայերի կոտորածների ու դրանց հետևանքների մասին՝ կոչ անելով եղբայրական օգնություն հասցնել ջարդերից տուժածների ընտանիքներին։

Ի դեպ, Հեռավոր Արևելքում հայկական եկեղեցի ունենալու գաղափարին ոչ բոլորն են դրականորեն արձագանքել։ 1906-ին Չիտայից թիֆլիսահայ մամուլին ուղարկված մի թղթակցության մեջ նշվել է, որ *«Հարբինի հայերը մօտ 2 հազար (1936 թ.) բուրլի դրամ են հաւաքում և Իրկուտսկ փոխադրում, որպէսզի հայոց եկեղեցի շինի, որպէսզի Սիբիր եկած հայերը ընդմիշտ կտրուեն մայր հայրենիքից։ Բարեբաղդաբար դեռ եկեղեցու*

¹⁶ Ն. ք. Աբրահամեան, Սիբիրիայի հայերը, «Հորիզոն», 18.05.1912։

¹⁷ Փիքումեանց Ա., Նամակ Խարբինից, «Մշակ», Թիֆլիս, 28.01.1905։

¹⁸ Նույն տեղում։

հիմքը դրած չէ, և Հարբինի հայերն էլ ինչ-ինչ պատճառներով հետ են ուզում Իրկուտսկի հայերից վերոյիշեալ գումարը ապագայում եռապատիկը տալու խոստումով – սակայն վերջիններս մերժում են փողերը վերադարձնել: Սրանք ունին մի քահանայ, Աստրախանի թեմից նշանակւած»¹⁹:

Համաձայն մի վկայության՝ արդեն 1908-ին Իրկուտսկում եղել է հայկական եկեղեցի՝ երկու քահանայով, որոնք գործել են նաև սիբիրյան տարբեր քաղաքներում և Սախալին կղզում: Տեղի հայերը ստացել են հայերեն մամուլ և գրքեր²⁰: Մինչև քահանա ունենալը հարբինաբնակ հայերը հոգևոր հարցերով դիմել են համայնքի ղեկավարներ Մ. Ա. Տեր-Օվակիմովին, Վ. Յա. Սողոմոնյանին և Կասկայանին²¹: 1910-ին Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի հայության հոգևոր հովիվ է նշանակվել քահանա Եղիշե (ավագանի անվամբ՝ Արտաշես) Ռոստոմյանը (1868, Ներքին Ագուլիս–1932, Հարբին)՝ նստավայր ունենալով Վլադիվոստոկը: Վերջինս 1888-ին ավարտել էր Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, մինչև 1909-ը դասավանդել Լոռում (Հյուսիսային Կովկաս) և Թյուրքեստանի հայաշատ կենտրոններում: 1910-ին հաստատվել է Վլադիվոստոկում, թղթակցել հայ մամուլին (օրինակ, Թիֆլիսի «Հորիզոնին»²²): 1911-ին վկայել, որ ողջ Սիբիրում բնակվում է առնվազն հազար հայ²³: 1912-ի նոյեմբերի 20-ին նա մարդահամար է անցկացրել Հեռավոր Արևելքի հայերի մեջ, ըստ որի պարզվել է, որ Վլադիվոստոկ, Չելյաբինսկ, Իրկուտսկ քաղաքներում և այլ բնակավայրերում ապրում են 1600-1700 հայեր, որոնց թիվը գնալով ավելանում է²⁴: Մարդահամարի տվյալները Եղիշե քահանան հրատարակել է «Հայրենիք» օրաթերթին ուղարկած իր թղթակցության մեջ, ըստ որի Սիբիրի հայերի թվաքանակն ունեցել է հետևյալ պատկերը. Իրկուտսկ՝ 180, Ինոկենտիևսկ և

¹⁹ Աշոտ Հայկունի, Հայերը Սիբիրում, «Յառաջ», Թիֆլիս, 21.04.1906:

²⁰ George Ter Avetikintz (Shooshtetzy), On the Siberian Railway, “The Armenian,” Calcutta, 9.12.1908, չֆ 20-21.

²¹ Духовная жизнь Дальнего Востока России, 2000, 87.

²² Ե. ք. Ռոստոմեանց, Ամուրեան շրջանում, «Հորիզոն», 4.09.1913: Եղիշե քահանա Ռոստոմյանցը վկայել է նաև, որ Սախալին կղզում անցյալում բնակվել է մի քանի հարյուր հայ, հիմնականում աքսորականներ, որոնցից 1911-ին մնացել են 33-ը, բոլորն էլ վաճառական (Ե. ք. Ռոստոմեանց, Մի այցելութիւն Սախալին աքսորավայրի հայերին, «Հորիզոն», 27.11.1911):

²³ Ե. ք. Ռոստոմեանց, Նամակ Վլադիվոստոկից, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 16.04.1911:

²⁴ Կիրեղ Իրդուվարեան, Հայերը Սիբիրում, «Հորիզոն», 2.10.1913:

Չերեմխովո՝ 70, Ենիսեյի նահանգ՝ 4, Մերձբայկալյան նահանգ և Չիտա՝ 80, Վերխնի Ուդինսկ՝ 60, Պետրովսկի Ձավոդ՝ 8, Սրետինսկ՝ 20, Պրիմորյե՝ 45, Վլադիվոստոկ՝ 100, Նիկոլսկ-Ուստորիյսկ՝ 45, Սախալինի Պոստ-Ալեքսանդրովսկ՝ 35²⁵:

1918-ին Վլադիվոստոկի հայ համայնքի ընդհանուր ժողովի որոշմամբ Եղիշե քահանա Ռոստոմյանը կնոջ՝ Մարգարիտի և չորս զավակների (Հրայա, Սիմեոն, Աստվածատուր, Արծվիկ) տեղափոխվել է Հարբին՝ դառնալով չինահայության հոգևոր առաջնորդը²⁶: Եղիշե քահանա Ռոստոմյանը հովվապետական առաքելությամբ պարբերաբար այցելել է Հեռավոր Արևելքի հայաբնակ վայրերը: Երբ 1922 թվականին Վլադիվոստոկ են հասել 42 հայ գաղթականներ, որոնք ռուսների հետ Բադդաղից անգլիացիների միջոցով տեղափոխվել են Ռուսաստան, Հարբինի Հայ կոմիտեն լիազորել է քահանա Ռոստոմյանին ճամփորդել Վլադիվոստոկ՝ գաղթականների կյանքը մոտիկից ուսումնասիրելու և նրանց օգնության գործը կազմակերպելու համար²⁷:

Սախալին

Սախալին կղզում հայ աքսորականները հայտնվել են արդեն 19-րդ դարի վերջին: 1888-ին այլախոհության մեղադրանքով Սախալին կղզի է աքսորվել երևանցի 18-ամյա Ստեփան Ստեփանյանը (Բալախան), որի՝ կղզում կատարած մի շարք լուսանկարները հետագայում ալբոմով հրատարակվել են Մոսկվայում: 1892-ին Սիբիր և Սախալին է աքսորվել հետագայում իրանական հեղափոխական շարժման գործիչ Եփրեմ խան Դավթյանը (1868–1912): Այս երկու անձնավորություններին 1896-ին հաջողվել է փախչել Սախալինից: 1890-ին Սախալին է աքսորվել նաև հայ ազատագրական շարժման գործիչ Մարգիս Կուկունյանը (1866–1914), որը կղզում իր զինակիցներից մի քանիսի (Ռուբեն Դերձակյան, Ծերուն) հետ

²⁵ Ե. ք. Ռոստոմեան, Ճանապարհորդական ակնարկներ Սիբիրիայից, «Հայրենիք», Բոստոն, 7.07.1912:

²⁶ Նորակազմ Մանջուրիի հայերը, հաւաքեց՝ Ա. Միքայելեան, «Հայրենիք», 15.02.1933: Մանջուրական կայսրությունը (Մանջու-Դիգո-Մանջու-Գո) հիմնվել է Մանջուրիայի ճապոնական բռնազավթումից հետո, 1932 թվականի 18-ին հրապարակվել է Մանջուրիայի անկախության հռչակագիրը և երկիրն անվանվել է Մանջու-Գո:

²⁷ Հայկական կեանք, «Ազգ-պահակ», Բոստոն, 27.02.1922:

մնացել է մինչև 1905-ը: Հետագայում գրել է «Վերջին օրերս Սախալինում» հուշագրությունը (Բաքու, 1910)²⁸:

Վերոհիշյալ Ծերունը նույնպես զբաղվել է լուսանկարչությամբ, հետագայում Ամուրյան շրջանի և Մանջուրիայի դպրոցների վերատեսուչ Մարգարիտովի միջնորդությամբ տեղափոխվել Խաբարովսկ, որտեղ շարունակել է իր արհեստը: Մարգարիտովի արշավախմբի հետ տարբեր տեսարաններ է լուսանկարել նաև Օխոտսկում: Ավելի ուշ Ծերունը վրացի Դավիթի և Արմավիրից քաղաքական աքսորյալ հայորդի Մակար Նիկիտիչ Պոպովի օժանդակությամբ Վլադիվոստոկից փախել է Ֆուգան (Չինաստան), որտեղից էլ՝ Սինգապուր²⁹:

1900 թվականի սվյալով՝ Սախալինում բնակվել է մոտ 200 հայ, որոնցից մոտ 50-ը՝ Կորսակովսկի շրջանում, 65-ը՝ Տիմովսկի և 85ը՝ Ալեքսանդրովսկի: Մեծ մասամբ եղել են գանձակեցի և դարաբաղցի, երեքը՝ ալեքսանդրապոլցի և մեկը՝ երևանցի: Զուտ հայ ընտանիքների թիվը եղել է հինգը. 12 տղամարդիկ ամուսնացած են եղել տարբեր ազգերի կանանց հետ և ունեցել են ժառանգներ: Մի դարաբաղցի հայուհի՝ Հուրի Արզումյանը, ամուսնացած է եղել լեզգիի հետ: «Հայերը նիւթականապէս գոհացուցիչ վիճակի մէջ են գտնուում առևտրի շնորհիւ. բարոյապէս եւս Սիբիրի հայերից շատ բարձր են կանգնած: Նրանք ամենայն համբերութեամբ

²⁸ Կուկունյանին 25 տարվա աքսորից հետո Կովկասում հանդիպած պարուհի և գրող Արմեն Օհանյանը (Սոֆյա Փիրբուդաղյան) վկայել է. «Թատրոն հրափրեցինք նրան: Նկատեցի, որ ներկայացումը ձանձրացնում է Կուկունեանին:

– Արդեօք կը ցանկանա ք տուն վերադառնալ, հարցրի:

– Այո՛, պատասխանեց նա, ես ինձ այժմ օտար եմ զգում այս կեանքին: Սախալինը վայրենացրել է ինձ:

– Ասել կ'ուզեք, որ Սախալինից յետոյ մեր կեանքի փոքր հաճոյքները դատարկ են թուում ձեզ: Վերադառնալով տուն, Կուկունեանը պէտք էր զգում արտայայտուելու: Երկար խօսելուց յետոյ՝ նա զարմացրեց ինձ, երբ ասեց թէ՛ նօսթալժի ունի Սախալինից: Կեանքիս գիտակից մասը այնտեղ անցնելուց յետոյ այժմ ինձ արմատախիլ եղած եմ զգում: Շատ անգամ տխրում եմ, զրկուած լինելով իմ սովորական զբաղմունքներից:

– Ձեր զբաղմունքնե՛րը:

– Իմ տունս էր, որ Ռոբենտոնի նման ինքս էի շինել ամբողջ իր կահ-կարասիքով, իմ ընտանիքս եւ հազարատո ռճրագործների հոգիները, որ ջանք էի դնում բարձրացնելու բարոյական անդունդից: Այդ էր իմ միակ բաւարարութիւնը Սախալինում, որ այդ պատճառաւ էլ սիրելի էր դարձել ինձ» (Արմեն Օհանեան, Դիմաստուներն, Ա., «Արձագանք Փարիզի», Փարիզ, 25.11.1916, թիւ 16, էջ 2):

²⁹ Ռուբէն Ծ. վարդապետ Մանասեան, Խաչատուր Աբովյանի գերեզմանը..., էջ 270:

ամուրի կեանք են վարում, յոյս ունենալով մի օր ազատութիւն ստանալ եւ հայրենիք վերադառնալ իրենց սիրելիների գիրկը: Մինչդեռ Սիբիրի հայերը, ըստ մեծի մասի, մինչև վզներն անբարոյականութեան տղմի մէջ խրուած, մի-մի օտարազգի տարփուհի վերցրած՝ զանազան գարեջրատներ են պահում, որոնց մութ խորշերն անառականոցներ են ներկայացնում:Սախալինի հայերը խիստ սիրով են ապրում իրար հետ եւ դժբաղդութեան դէպքերում ամեն կերպ օգնում միմեանց: Նրանք ընդհանուր ոյժերով ստանում են Կովկասում հրատարակուող համարեայ բոլոր հայերէն օրագիրներն ու ամսագրները. բացի դրանից բաւականին քանակութեամբ գրքեր եւս ունին բերել տուած»³⁰:

1901-ին Սախալինի հայերին այցելել և նրանց հոգևոր մխիթարություն է պարգևել Սիբիրում շրջող քահանա Հ. Մեսրոպ Գուլումյանը: Սախալինում հայկական աղոթատուն ստեղծելու համար կազմվել է վեց հոգուց բաղկացած հոգաբարձուների խորհուրդ, որի մէջ է մտել նաև Սարգիս Կուկունյանը³¹): Քահանա Մեսրոպյանը Ալեքսանդրովսկ քաղաքում երևանցի Կոստանդին Եսայանցի գնած հողի վրա օրհնել է նախատեսված եկեղեցու տեղը և խաչ է կանգնեցրել: Եկեղեցու կառուցման գործը սիրահոծար հանձն է առել Վլադիվոստոկում բնակվող ճարտարապետ Բադինյանը³²: Սակայն Սախալինում հայկական եկեղեցին այդպես էլ չի կառուցվել: 1920-ականներին Սախալինում այլևս հայ աքսորյալներ չեն եղել, երկու հայ ընտանիք է ապրել Ամուրի գետաբերան Նիկոլանսկ քաղաքում, մանր առևտրականներ, որոնք մտադիր են եղել հեռանալ այնտեղից³³:

Ռուսական Հեռավոր Արևելք

Ռուսաստանի կողմից Արևելա-Չինական կամ Հեռավորարևելյան երկաթուղու (КВЖД) կառուցմամբ 19-րդ դ. վերջից Միջին Ասիայից և Ռուսաստանի տարբեր շրջաններից մի շարք կարիքավոր, տուն ու տեղից

³⁰ Կ. Հունուրցեան, Նամակ Սախալինից («Նոր-Դար»-ի թղթակցութիւն), «Նոր-Դար», 30.09.1900:

³¹ Ռօ, Նամակ Սախալինից («Նոր-Դար»-ի թղթակցութիւն), «Նոր-Դար» 4.10.1901:

³² Կ. Հունուրցեան (sic), Նամակ Սախալինից («Նոր-Դար»-ի թղթակցութիւն), «Նոր-Դար», 1.11.1901:

³³ Ռուբէն Ծ. վարդապետ Մանասեան, Խաչատուր Աբովյանի գերեզմանը Ախտոսկում, նույն տեղում:

գրկված և անհայրենիք հայեր, ի թիվս այլ ազգությունների, տեղափոխվել են Սիբիր և ռուսական Հեռավոր Արևելք, Մանջուրիա և Չինաստան, փոքր հայազաղութներ են հիմնվել Պորտ Արթուր, Մուկդեն, Ճանճուն, Դայրեն, Շանհայ և այլ քաղաքներում: Նրանք հետագայում պիտի դառնային Հյուսիսային Չինաստանի հայ համայնքների կորիզը: Արդեն 1901 թվականին մամուլում հանդիպում ենք այսպիսի տողեր. «Մի ժամանակ, երբ հայ պանդուխտներին հարցնում էին «ո՞ր բարով», նրանք պատասխանում էին, «Պոլիս, Տրապիզոն կամ Թիֆլիս», իսկ այժմ երեւի պատասխանելու են՝ Սիբիր, Մանջուրիա կամ Չինաստան: Հայ պանդուխտների եւ կամ, ինչպէս առհասարակ ազատ կամքով այս կողմերն եկողներին կոչում են, «սամոխող»-ների թիւը զգալի կերպով աճում է: Ամեն օր որեւէ մի նոր հայ«սամոխող» լոյս է ընկնում այս կողմերում, նրա տեսքը խիստ անմխիթարական է: Հայրենիքից մեկնելիս նա ունենում է մօտ 20-300 ռ. կանխիկ դրամ, տաք անկողին, որոշ չափով հագուստեղէն եւ այլ իրեր ու ֆիզիքապէս եւս առողջ է լինում. սակայն մինչեւ այստեղ հասնելը թէ ինքը եւ թէ իւր գրպանները կմախք են դառնում»³⁴: Եվ հողվածի վերջում ասվում է. «Եթէ գորեցի եւ սուրամցի մի երկու հայեր սրանից 3-4 տարի առաջ Պորտ Արթուր ընկնելով քիչ ու միչ հարստութիւն կազմեցին, դա միմիայն ժամանակային եւ պատերազմական դէպքերին պէտք է վերագրել: Իսկ ներկայումս արդէն անցել են այն ժամանակներն, երբ առանց գումարի կամ ամենաչնչին գումարով կարելի էր փող աշխատել: Ներկայումս ունայն ձեռքերով Կովկասից տեղս եկողը դառնապէս զղջալու է, ինչպէս որ զղջում էլ են»³⁵:

Հայերը ռուսական հեռավոր Արևելքում հայտնվել են նաև 1905 թ. ռուս-ճապոնական պատերազմի պատճառով: Ռուս-ճապոնական պատերազմը լուսաբանած ամերիկացի լրագրող և գրող Ֆրեդերիք Փալմերը 1904-ին իր հրատարակած գրքում հիշել է հայերի և հույների Լիաոյան բնակավայրում³⁶: Այդ հայերից հայտնի է եղել բարձրաստիճան սպա Միքայել Մելիք-Մուրադյանը (1868–1937), որ կամավոր մեկնել է ռազմաճա-

³⁴ Կ. Հունուտցեան, Նամակ Մանջուրիայից (Չինաստան), «Նոր-Դար», 27.09.1900:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Frederick Palmer, 1904, 326.

կատ, հասել Մանջուրիայի սահմանը, մտել այն գորաբանակի մեջ, որ գործել է Սախալին կղզու ուղղությամբ: Այդ գորաբանակի հետ անցել է Բլագովեշչենսկով Նիկոլանսկ, ապա՝ Սախալին: Պատերազմից հետո վերադարձել է Սարիղամիշ³⁷:

Ժամանակակցի վկայությամբ՝ 1906 թվականին ռուսական և չինական Սիբիրում արդեն մոտ 1200 հայ բնակիչ է եղել՝ աքսորյալներ և կամավոր եկածներ, մեծամասնությունը ամուրիներ, ցրված բոլոր քաղաքներում, որ զբաղվել են մեծ կամ փոքր առևտրով: Մեծ մասամբ եղել են Ջալալօղլիից, Ախալքալաքից, Ախալցխայից, ինչպես նաև փոքրաթիվ արևմտահայեր: 1906 թվականին Վլադիվոստոկում արդեն ապրել են հայ առևտրականներ, որոնք կապ են ունեցել Շանհայի և Սինգապուրի հայերի հետ³⁸: *«Թէեւ այքի ընկնող վաճառականներ չը կան, բայց եւ այնպէս տեղից հայերը, մոռանալով Կովկասի նիւթական կրիզիսը եւ այստեղի սարսափելի թանգութեանը, մտիկ չը տալով, լուկուլլական ճաշեր են պատւիրում եւ ամեն կողմ շռայլում»*³⁹: Նույն հեղինակը նշել է նաև Սիբիրում տիրող հանցագործ միջավայրի պատճառով մի քանի հայերի (նաև բանվորական շարժմանը հարող մեկի) զոհվելու դեպքեր:

Այդուհանդերձ, հայերի հոսքը դեպի Հեռավոր Արևելք չի դադարել: Ինչպես նշել է մի հոդվածագիր, *«...այժմս Սիբիրի մեծ երկաթուղու եւ նրա շարունակութիւն կազմող Չինական-Արեւելեան երկաթուղու շնորհիւ Կովկասը անմիջական հաղորդակցութեամբ կապուած է Ծայրագոյն Արեւելքի հետ: Ուղիղ հաղորդակցութեան ճեպընթաց գնացքներն.... Մոսկուայից Դայլնիյ հասնելու են 14 օր ու գիշերուայ ընթացքում, իսկ Դայլնիից դէպի Ճափոնիա (Նագասաքի) կամ Չինաստան (Շանխայ) ուղեւորուողներին ճանապարհն անարգել կերպով շարունակելու համար երթելեկելու են Չինական-Արեւելյան երկաթուղու շոգենաւային ընկեր, արագընթաց (էքսպրէս) «Մոնղոլիա» եւ «Մանջուրիա» շոգենաւերը»*⁴⁰: Ռուս-ճապոնական պատերազմից հետո նրանց թիվը զգալիորեն մեծացել է, և Միջին

³⁷ Հայ զօրավարի մը մահը. Միքայել Մելիք-Մուրատեան, «Հայրենիք», 20.02.1937:

³⁸ Աշոտ Հայկունի, Հեռավոր Արևելքից, «Ալիք», Թիֆլիս, 26.05.1906:

³⁹ Աշոտ Հայկունի, Հայերը Սիբիրում, նույն տեղում:

⁴⁰ Կ. Հունուստեան, Նամակ Ծայրագոյն Արեւելքից («Նոր-Դար»-ի թղթակցութիւն), «Նոր-Դար» 25.03.1903:

Ասիայից հետո կովկասահայության համար գաղթականության գրավիչ վայր է դարձել Հեռավոր Արևելքը: Ռուսաստանի ժողովուրդների մեջ գրույցներ են շրջել Մանջուրիայի անսպառ հարստությունների մասին⁴¹, և շատ բախտախնդիրներ ու առևտրական ջիղ ունեցողներ ձեռնարկել են այդ հեռավոր ու վտանգավոր ճամփորդությունը: Եվ իսկապես, այդ տասնամյակները Սիբիրում և Մանջուրիայում հաստատված մի շարք հայերի համար եղել են արագ հարստանալու մի ժամանակաշրջան, երբ նրանք աշխուժորեն զբաղվել են խմիչքի առևտրով, բացել են հյուրանոցներ «*էւ այլ կասկածելի հիմնարկներ*»⁴²:

Մեծ եղեռնի հետևանքով արևմտահայ գաղթականները հասել են ընդհուպ մինչև Սիբիր. պահպանվել է 1917-ին գրված ցեղասպանության վերապրած Հովսեփ Սեյիսյանի Իրկուտսկից նամակը, որտեղ վկայված է. «...այժմ կերթանք գերութենէ դէպի մահ. Բերեզովկայէ Իրկուտսկ եկած ենք կամաւորական հարցով գնալու Կովկաս հայկական զինտերուն միանալու. բայց ամսոյս 1էն մինչ օրս հոս կսպասենք.... Մենք ընդհանրապէս 129 անձ ենք, բոլորնիս ալ Բերեզովկայ եւ իր շրջականերու մէջ գտնուող հայ գերիներ ենք, որ օրս վճռեցինք երթալ արեան դաշտ հոն նահատակուիլ, փոխանակ Սիպերիոյ ամայութեան մէջ ոչնչանալու, քանի որ ազատում անհնար է այլապէս. եւ լսելով թէ կրկին խնդիր եղած է կամաւորական խմբեր պատարաստեն. քանի որ Ռուսական զինուորներ չեն փափագիր Հայաստանի հողի համար կռուիլ եւ արիւն թափել. միայն հայկական զինուորն եւ դազախն (կազակ – այստեղ՝ մարտիկ) է պաշտպան եւ կռուող հայկական հողին»⁴³: Փաստորեն, 1917-ին Սիբիրում եղել է 129 հայ գերի, որոնք պատրաստ են եղել վերադառնալ Հայաստան և կռվել նրա բանակում: Նրանք հետագայում պիտի որ ցրված լինեն աշխարհով մեկ:

⁴¹ Կա վկայություն, որ 19-րդ դարի վերջին հրեաները Մանջուրիա են մեկնել՝ երգելով. §*Поезде в Маньчжурью, поезде туда, Там деньги достаются без всякого труда* (Գնանք Մանջուրիա, գնանք այնտեղ, որտեղ փողը ձեռք է բերվում առանց որևէ աշխատանքի), տես Կ. Հունուտցյան, Նամակ Մանջուրիայից («Նոր-Դար» թղթակցություն), «Նոր-Դար», 30.08.1901:

⁴² Ն. ք. Աբրահամեան, Սիբիրիայի հայերը, նույն տեղում:

⁴³ Տոնապետեան, 1922, 159-160: Այս հատորում որպես Սիբիր է նշվել նաև Նիժնի Տագիլից (Ն. Տակիլ) և Բելենկովոյից ուղարկված մեկական թղթակցություն (էջ 153). այս քաղաքները, սակայն, բուն Սիբիրում չեն:

1910-ականների վերջի, 1920-ականների սկզբի հայ մամուլը տարբեր տվյալներ է տալիս՝ Միբիրի և Չինաստանի հայության ընդհանուր թվի և քաղաքական դիրքորոշման վերաբերյալ: Այն տատանվել է մոտ 3000-ից մինչև 10-15 հազարը. վերջինս չափազանցված է թվում: Մի բան հստակ է, որ նրանք գրեթե բոլորն էլ ապրել են բարեկեցիկ կյանքով, ճնշող մեծամասնությունը զբաղվել է վաճառականությամբ, եղել են նաև բժիշկներ:

Երբ 1919-ի հունիսի 30-ին Հեռավոր Արևելքում Ալեքսանդր Կուլչակի (1874–1920) հռչակած հանրապետությունը ճանաչել է Հայաստանի Հանրապետությունը, Հայաստանի ներկայացուցիչ է ընտրվել իրավաբան, Իրկուտսկի «Վեստնիկ Արմենիի» թերթի հրատարակիչ Գրիգոր Սարգսի Չամոյանը⁴⁴: Նույն ժամանակ Հարբինում ՀՀ հյուպատոս է նշանակվել Միբիրում և Հեռավոր Արևելքում հեղինակություն վայելող ինժեներ, ծնունդով ախալցխացի Լևոն Սուրինովը (Սիրունյան): 1916-ին հիմնված Վլադիվոստոկի Հայկական կոմիտեն պաշտոնապես ճանաչվել է Կուլչակի կառավարության կողմից: Ռուսաստանի քաղաքացիական պատերազմի տարիներին այն հայկական հյուպատոսարանի դեր է կատարել՝ հայերին տալով հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն վկայականներ, ստորագրված և կնքված կոմիտեի վարչության կողմից (կնիքի վրա՝ Ռուբինյան թագավորության զինանշանը՝ առյուծներ և Մասիս), որը ճանաչվել է Ճապոնիայի, Չինաստանի, Ցեյլոնի, Եգիպտոսի, Կոստանդնուպոլսի, Բաթումի և Թիֆլիսի կառավարությունների կողմից որպես հայկական անցագիր: Հայերն արդեն դիտվել են որպես մեկ այլ պետության քաղաքացիներ: Ժամանա-

⁴⁴ Գրիգոր Սարգսի Չամոյանը (Գրիգորի Սերգեյի Չամոն, 1865, Թիֆլիս–1937, Սանդարմոխ, Կարելիա) եղել է իրավաբան, ՀՀԴ անդամ: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության (ԿՀԲԸ) կողմից գործուղվել է ռուսական զորքիկողմից Արևմտյան Հայաստանի գրավված բնակավայրերում հայ բնակչություն օգնելու: 1916-ին եղել է ԿՀԲԸ-ին կից Հայկական կենտրոնական կոմիտեի լիազորը (Ռ. Օ. Սահակյան, Փաստաթղթեր Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ռուսահպատակ հայերի զանգվածային կոտորածների մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2012, թ. 4, էջ 275): 1917 թվականին եղել է Կարսի շրջանի կոմիսար: 1918-ին նշանակվել է Հայաստանի լիազոր դեսպան Ուկրաինայում: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո որպես իրավախորհրդատու աշխատել է Ալմա-Աթայում: 1934-ին ձերբակալվել է, հաջորդ տարի դատապարտվել հինգ տարի ազատազրկման, տարվել Կարելիա, որտեղ 1937-ին նրան գնդակահարել են: Հետմահու արդարացվել է 1989-ին (http://uk.wikipedia.org/wiki/Дзамоев_Григорий_Сергійович):

կակցի վկայությամբ՝ «Հարաբերությունները չափազանց լավ էին: Հայաստանի քաղաքացիներն օգտվում էին Սիբիրում և Հեռավոր Արևելքում արտասահմանցիների բոլոր իրավունքներից և արտոնություններից: Նույնպես Վլադիվոստոկի կառավարությունից (զեմստովոյական վարչությունից) ստացանք գրավոր պաշտոնական հավաստիացում իրենց կողմից անկախ Հայաստանի ճանաչման և մեր քաղաքացիների հանդեպ բարեհաճ վերաբերմունքի մասին»⁴⁵:

Հակասական են սիբիրաբնակ հայերի և ռուսական կառավարության քաղաքական դիրքորոշման վերաբերյալ տվյալները. կա վկայություն, որ բազմաթիվ հայ սպաներ պաշտոն են ստանձնել Սիբիրի ժամանակավոր կառավարության մեջ⁴⁶, բայց կա նաև վկայություն, որ հայերը չեզոք դիրք են գրավել Կոլչակի և բոլշևիկների հանդեպ, ուստիև չեն հալածվել: Այսպես, 1920-ին Վլադիվոստոկից Ծ. Ալոյանը Յոկոհամայում (Ճապոնիա) այցելել է ազգային գործիչ, հրապարակախոս, գործարար Դիանա Աբգարին և տեղեկացրել, որ բոլշևիկների հետ բանակցում են, որպեսզի Սիբիրում գտնվող 4000 հայերը կարողանան մեկնել Հայաստան և ապրել Հայաստանի Հանրապետության հովանավորության ներքո: «Ուրախ եմ ասելու,– գրել է Հեռավոր Արևելքում Հայաստանի Հանրապետության ապագա պատվո հյուպատոս Դիանա Աբգարը,– որ Սիբիրի հայեր շատ խելացի դիրք են բռնել, բոլորովին չեզոք եւ չեն խառնում Ռուսական գործերում, եւ այդ պատճառ եղաւ, որ Բոլշևիկներն էլ հայերի գործին չը խառնուին: Հայերի համար մեծ օրհնութիւն եղաւ, որ Կոլչակ, Սազանօֆ եւ Սէմէնօֆ յաղթուեցան. այժմ Հայեր կարողանում են շունչ քաշել»⁴⁷:

1919 թվականի մայիսի 20-ից սկսած մոտ մեկ ամիս շարունակ Հարբինում կայացել է Սիբիրի և Ծայրագույն Արևելքի հայերի առաջին համագումարը՝ միավորելով այդ տարածաշրջանում միմյանցից անջատ գործող հայկական կազմակերպությունները և ստեղծելով Սիբիրի և Ծայրագույն Արևելքի հայկական միությունը⁴⁸: Նման մի հավաք կազմակերպելու գա-

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 610, թ. 8:

⁴⁶ Սիպերիոյ հայ գաղութը, «Ազգ», Բոստոն, 12.04.1920:

⁴⁷ Հայ կեանք, «Ասպարէզ», Ֆրեզո, 12.04.1920:

⁴⁸ Այս համագումարի մասին տես՝ Պետրոսյան, 2006, 229-230:

դափարը միմյանցից անկախ հղացել են Վլադիվոստոկի Հայկական կոմիտեն և երեք հայ ուսանող: Մայիսի 1-ին պատգամավորների մեծ մասը ժամանել է Հարբին, հնգօրյա ոչ պաշտոնական բանակցություններից հետո կազմվել է դաշնակցային խմբակցություն:

Համագումարի հանդիսավոր բացումը տեղի է ունեցել մայիսի 5-ին՝ Հարբինի Ազգային վարչության նախագահ, հաղորդակցական ճանապարհների ճարտարագետ Լևոն Սաֆարյանի ճառով: Ուղերձներ են կարդացել թիֆլիսահայ թատրոնի երբեմնի դերասանուհի, Հարբինում հաստատված Վարվառե Մելիքյանը (1868–1928), Վահրամ Ազնավուրյանը և այլք: Մասնակից պատգամավորները քսանվեցն էին, որոնց թվում՝ Դիանա Աբգարը, Հարբինից առևտրականներ Հովհաննես Գրձեյանը, Թիֆլիսում երբեմնի ունևոր դասի ներկայացուցիչ և բարերար, Երևանի մոտակայքում մի հիվանդանոց բացած Սուրեն Բուդաղյանը, ինչպես նաև մի շարք հայեր ռուսական Ծայրագույն Արևելքի տարբեր քաղաքներից (Չիտա, Վլադիվոստոկ, Խաբարովսկ, Իրկուտսկ, Օմսկ, Տոմսկ, Չելյաբինսկ, Բլագովեշչենսկ): Համաժողովին ներկա Վասակ Տեր-Պողոսյանը (Բաֆֆու Խենթի փոքր որդին) սկզբնապես ընտրվել է համաժողովի նախագահ⁴⁹: Համագումարն ընտրել է դիվան (հանձնախումբ) հետևյալ կազմով՝ Դիանա Աբգար (պատվավոր նախագահ), Վասակ Տեր-Պողոսյան (ատենապետ), Կարապետ Մինասյան (փոխատենապետ), Նազարեթ Դժխոյան (քարտուղար), Արամ Սարգսյան (փոխքարտուղար): Համագումարը նաև ընտրել է վարչություն, որի կազմում են եղել Թադեոս Սիրունյանը (նախագահ), Վահրամ Նալբանդյանը (փոխնախագահ), Հարություն Միրզոյանը (գանձապահ), Համազասպ Պսակյանը (քարտուղար) և Վասակ Տեր-Պողոսյանը (լիազոր ներկայացուցիչ): Ֆինանսական հանձնախմբի նախագահ է ընտրվել առևտրական գիտությունների պսակավոր Հարություն Յակուբյանը, գանձապետ՝ Կարապետ Ասպետյանը:

Համագումարի օրակարգի գլխավոր կետերը հետևյալն էին՝

1. Նյութական և բարոյական օգնություն նորաստեղծ Հայաստանին,
2. Վերադարձ հայրենիք,

⁴⁹ Համազասպ Պսակեան, Հանդիպումներ եւ պատահարներ, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1963, թիվ 1, էջ 77-78:

3. Ազգային Լեզեոնի կազմություն,
4. Կենտրոնական վարչության կազմություն
5. Մարդահամար, և այլն⁵⁰:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվել Հայաստանին շուտափույթ օգնություն հասցնելու խնդրին, որի նպատակով կատարվել է հանգանակություն՝ հաշվի առնելով ողջ Հեռավոր Արևելքում գտնվող հայերի ստվար թիվը և նրանց նյութական բարեկեցիկ վիճակը: Այդ գործն արդյունավետ կատարելու համար գործունեության կենտրոն է որոշվել Հարբինը, որի հայ բնակիչների թիվը 1920-ին եղել է 50⁵¹: Համագումարը միաձայն որոշել է մեկուկես միլիոնի փոխառություն կատարել տեղի հայերից՝ երեք տարվա պայմանաժամով, առանց տոկոսի, որով առաջին իսկ պատեհությամբ իսկ կենսամթերք գնելով պետք է տեղափոխվի Հայաստան՝ այնտեղ էժան գնով վաճառելու նպատակով: Որոշվել է նույնպես մեկ միլիոնի հանգանակություն կատարել և դարձյալ անհրաժեշտ կենսամթերք գնելով՝ անվճար բաժանել հայրենիքի կարոտյալներին (մեկ այլ աղբյուրի համաձայն՝ որոշվել է տարբեր համայնքներից հավաքել 250 հազար ֆրանկ⁵²): Որոշվել է նաև 18 տարեկանը լրացրած բոլոր հայերին տալ Հայաստանի Հանրապետության անձնագրեր և առաջին իսկ պատեհությամբ, երբ արգելքները վերանան, կազմակերպվել տեղի հայության հայրենադարձությունը՝ առաջնությունը տալով մտավորական ուժերին, իրավաբաններին, երկրաչափներին, բժիշկներին: Համագումարը որոշել է կազմել նաև ազգային գորագունդ հայ երիտասարդությունից և այդ ուղղությամբ դիմումներ կատարել Սիբիրի կառավարությանը (որի հրամանով գորակոչի օրենքը տարածվել է նաև տեղացի հայերի վրա) և խնդրել, որ առայժմ ազատ թողնի հայ երիտասարդներին գորակոչից, մինչև Խաղաղության համաժողովի վերջնական որոշումը հայության վերաբերյալ: Համաժողովը դիմել է նաև Հարբինի ամերիկյան հյուպատոսին՝ խնդրելով միջնորդել հայերի պահանջի նպաստավոր լուծման համար: Մամուլի մի

⁵⁰ Վ. Տեր Պողոսեան, Վ. Սարգսեան, Հեռուոր գաղութ մը մեկուկես միլիոն գումար եւ ազգային զորագունդ մը կը տրամադրէ հայկ. կառավարութեան, «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 20.09.1919:

⁵¹ Կեանքը հեռու Վլադիվոստոկում, «Յառաջ», Երևան, 17.07.1920:

⁵² 250,000 ֆրանք, «Ասպարէզ», 13.01.1920:

թղթակցություն վկայում է նաև այն մասին, որ համաժողովի կենտրոնական մարմինն արտոնություն է ստացել դաշնակից զորքերի ընդհանուր հրամանատար զորավար Ժանենից կազմելու Հայկական լեգեոն, սակայն հետագա դեպքերն արգելք են հանդիսացել նրա գործադրության համար⁵³:

Սիբիրում և Հեռավոր Արևելքում գտնվող մոտ երեք հազար հայերի համար համագումարը մշակել է ծրագիր և ստեղծել հաջող կենտրոնական վարչություն, որի վրա համագումարը սրբազան պարտք է դրել ամեն կարելի միջոցներով նրանց կապել հայրենիքի հետ և պատրաստել անձնագրի հայեր⁵⁴: Ժամանակակցի վկայությամբ՝ «Ամբողջ գաղութը սրտատրուի կ'սպասէ այն օրուն, ուր կարելի պիտի ըլլայ հայրենիք վերադառնալ»⁵⁵:

Համագումարը զեկուցագիր է կազմել և ուղարկել Հայաստանի կառավարությանը (ստորագրված 1919-ի հունիսի 23-ին, Հարբինում⁵⁶): Բոլոր նշված որոշումները հրատարակվել են «Երկիր» և «Վեստնիկ Արմենիի»թերթերում: Վերոհիշյալ Գրիգոր Զամոյանի նախաձեռնությամբ «Հայ ազգային կենտրոնական խորհուրդը» Հարբինում հիմնել է «Երկիր» բաժնետիրական ընկերությունը, որի նպատակն է եղել առևտրական կապեր հաստատել Հայաստանի և ռուսական Հեռավոր Արևելքի, Չինաստանի և Ճապոնիայի միջև, փորձել է հագուստեղեն, շաքար, թեյ և այլ ապրանքներ ուղարկել Հայաստան⁵⁷: Մինչև անգամ առաջարկ է եղել հարյուր հազար չինացի ուղարկել Հայաստան՝ բանվորության: Համագումարն իր պաշտոնական սուրհանդակ Խ. Նալբանդյանի միջոցով Հայաստանի կառավարությանն ուղարկել է Ծայրագույն Արևելքի հայության վերաբերյալ մանրամասն տեղեկագիր⁵⁸: Համագումարին անդրադարձել է ոչ միայն ժամանակի հայ մամուլը, այլև ամերիկյան Կարմիր Խաչի տեղեկագիրը⁵⁹:

⁵³ Սիպերիոյ հայ գաղութը, «Ազգ», 12.04.1920:

⁵⁴ Վ. Տեր Պօղոսեան, Վ. Սարգսեան, նույն տեղում:

⁵⁵ Սիպերիոյ հայ գաղութը, «Ազգ», 12.04.1920:

⁵⁶ Հեռաւոր գաղութ մը մէկուկէս միլիոն գումար և ազգային զօրագունդ մը կը տրամադրէ հայկ. կառավարութեան, «Վերածնունդ», Փարիզ, թիւ 29, 9.10.1919, էջ 488-490:

⁵⁷ Պետրոսյան, 2006, 231:

⁵⁸ Ար. Սարգիսեան, Խարբինում, «Յառաջ», 25.03.1920:

⁵⁹ Տես American National Red Cross, 1918, 3:

1920-ի սկզբին Հեռավոր Արևելքի հայությունը ձեռնամուխ է եղել իր հանգանակությունները Հայաստան հասցնելու գործին: 1920-ի հունվարի վերջին Օմսկի հայերը տեղի չեխների օգնությամբ ապահովել են երկու վագոն (մեկ մարդատար և մեկ ապրանքատար), մեկի մեջ տեղավորել չեխերից գնված հագուստեղենը, մյուսի մեջ՝ մի քանի հայ ընտանիք: Գործի դեկավարությունը հանձնվել է Գրիգոր Չամոյանին՝ զինվորական կցորդով, թիկնապահով և պահակախմբով: Վագոնների վրա պատկերվել է հայկական եռագույն դրոշմը և ֆրանսերեն ու ռուսերեն գրվել է «Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչություն»: Նրանք ճանապարհ են ընկել եկել են նախ Իրկուտսկ: Այստեղ Չամոյանին պատիվներով ընդունել է ինքը՝ Կոլչակը: Այն հյուրանոցում, որտեղ իջևանել է Չամոյանը, որոշ ժամանակ հայկական եռագույնն է պարզվել: Չամոյանը փորձել է Ծայրագույն Արևելքի հայերին ճանաչել տալ որպես Հայաստանի քաղաքացիներ: Նա հայերին հանձնել է հայկական անցագրեր, և բոլոր ազգերի ներկայացուցիչները, ինչպես և ռուսական տեղական կառավարությունը ճանաչել են հայերին որպես հայ քաղաքացիներ: Իրկուտսկում Չամոյանը ժողովի է հրավիրել Սիբիրի և Ծայրագույն Արևելքի բոլոր քաղաքների հայկական հանձնախմբերին: Ժողովին ներկա են եղել Տետեճյանը Վլադիվոստոկից, Սաֆարյանը Հարբինից, Պսակյանը Մանջուրիայից, Մելիքյանը Բլագովեշենսկից, ինչպես նաև Նալբանդյանը, Վ. Տեր-Պողոսյանը, Վ. Հարությունյանը և Ս. Յագուպյանը: Ժողովի գլխավոր նպատակներն են եղել Սիբիրում և Հեռավոր Արևելքում ապրող հայերին զինվորագրել և վերադարձնել Հայաստան, անմիջապես երկիր ուղարկել այն հայերին, որոնց կարիքը կա: Հայտարարել են, որ Սիբիրում և հեռավոր Արևելքում ապրող ամեն մի հայ պետք է հագցնի մի հայ զինվոր (կատարելով 5000 ռուբլու ծախս), կազմակերպել մի ընկերություն, որը կգրադվի Հայաստան ապրանք փոխադրելու և առևտրական գործեր մշակելու գործով: Այնուհետև հայկական պատվիրակությունը մարտի 15-ին հասել է Հարբին, որտեղ նրանց դիմավորել են հայ համայնքի ներկայացուցիչները, այդ թվում՝ տեղական կոմիտեի փոխնախագահ բժիշկ Մղտեսյանը, դաշնակցության կողմից՝ Համբարձումյանը, Կանանց միության կողմից՝ տիկին Քեչեջյանը, Երիտասարդաց ընկերության կողմից՝

օրիորդ Գրձելյանը⁶⁰: Ձամոյանը հարաբերություններ է մշակել նաև Հարբինում ֆրանսիական գլխավոր ներկայացուցիչ Մատրայի, ճապոնական դեսպան Յունետադա Կատոյի, չեխո-սլովակյան ներկայացուցիչ բժիշկ Կլոսի և լեհական ներկայացուցչի հետ: Այնուհետև Ձամոյանն իր խմբով հասել է Մանջուլի (Լուպին), որտեղ նրան դիմավորել է տեղի հայ համայնքը: Երբ նա դուրս է եկել գնացքից՝ հավաքվածները «Մեր հայրենիքն» են հնչեցրել: Ապրիլի 20-ին խումբը հասել է Ճանճուն, ապա՝ Շանհայ, որտեղ հանդիպել է թեյի և շաքարի առևտրով զբաղվող երկու հայ վաճառականների՝ Ազատյանին և Գազալյանին, որոնք պատրաստակամություն են հայտնել նյութապես օժանդակել Հայաստանի Հանրապետությանը: Ձամոյանն այնուհետև Հոնկոնգում հանդիպել է տեղի դատավոր և նահանգապետ հայազգի Սեթին, որը նույնպես Հայաստանին օգնելու իր մտադրությունն է հայտնել: Վերջապես Ձամոյանը հայտնվել է Ճապոնիայում, այցելել Տոկիո, Յոկոհամա և Կոբե քաղաքները, հանդիպել Դիանա Աբգարին, որից հետո ծովային ճանապարհով վերադարձել է Հայաստան: Սակայն հանգանակած գումարների և օգնության մի մասը չի ծառայել նպատակին. մեծ եռանդով սկսված գործը ձգձգումների պատճառով անփառունակ վերջ է ունեցել:

Պատմաբան Գեղամ Պետրոսյանի գնահատմամբ՝ «Սիբիրի և հեռավոր Արևելքի հետ առնչություններն օրյեկտիվ պատճառներով չտվեցին անհրաժեշտ արդյունքները, սակայն կարևոր էր հայ գաղութի հետ կապերի հաստատումը և նրա աշխուժացումը»⁶¹:

Սիբիրահայերի մի զգալի մասը, լինելով հակաբոլշևիկներ, կոմունիստական կարգերի հաստատումից հետո հեռացել են տարբեր երկրներ: Օրինակ, 1920-ին Վլադիվոստոկում եղել են 500-ի չափ հայեր, որոնց մեծ մասն անցել է Ճապոնիա՝ այնտեղից ԱՄՆ արտագաղթելու նպատակով⁶²: Շատերը ոտքով սահմանը հատելով հասել են Մանջուրիա, Չինաստանի տարբեր շրջաններ՝ մոտ երեք տասնամյակ ապահովելով այնտեղ հա-

⁶⁰ Խաչատր (sic) Յովհաննեսենց, Հայկ. Հանրապետության ներկայացուցիչը Սիբիրում եւ Ծայր. Արևելքում, «Ասպարեզ», 4.06.1920: Նույնը տես՝ Հայկ. Հանր. ներկայացուցիչը Սիպերիոյ եւ Ծայր. Արևելքի մէջ, «Ճակատամարտ», 6.07.1920:

⁶¹ Պետրոսյան, 2006, 233:

⁶² Կեանքը հեռու Վլադիվոստոկում, նույն տեղում:

մայնքային կյանք մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը, երբ պատմության անիվը ստիպել է նրանց դարձյալ գաղթական դառնալ և նորից հաստատվել այս անգամ այլ ավերում...

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ալեքսանյան Հովհաննես, – 2006, Հայերն Ուրալում, Սիբիրում և Հեռավոր Արևելքում XX դարի 20-ական թվականներին, Հայոց պատմության հարցեր, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., 2006, թ. 7:

Պետրոսյան Գեղամ, – 2006, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Սիբիրի և Հեռավոր Արևելքի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1919–1920 թթ), Երևան, 2006:

Տոնապետեան Պետրոս, – 1922, Ձայն տառապելոց, Փարիզ, տպարան Յակոբ Բ. Թիւրապեան, 1922:

American National Red Cross, vol. 3, Bureau of Publications for the Department of Chapters, American Red Cross, 1918.

Palmer Frederick, With Kuroki in Manchuria, New York, C. Scribners Sons, 1904.

Духовная жизнь Дальнего Востока России: материалы региональной научно-практической конференции, посвященной 2000-летию Христианства, Хабаровск, 24-26 октября 2000 г., Хабаровск, «Частная коллекция», 2000.

Крушанов А. И., Ларин В. Л., Дальний Восток России в контексте мировой истории: от прошлого к будущему: материалы международной научной конференции, доклады и сообщения, состоявшейся 18-20 июня 1996 года: конференция посвящалась 25-летию института и 75 летию со дня рождения его создателя академика А. И. Крушанова, Институт истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока, 1997.

АРЦВИ БАХЧИНЯН

кандидат филологических наук

Институт истории НАН РА

artsvi@yahoo.com

**АРМЯНЕ В СИБИРИ И НА РОССИЙСКОМ
ДАЛЬНЕМ ВОСТОКЕ
(19-й век - 1920-е годы)**

РЕЗЮМЕ

Первые свидетельства о присутствии армян в Сибири относятся к 1840 гг, когда, в этом негостеприимном и малонаселенном регионе оказались первые армяне сосланные из Восточной Армении, уже ставшей частью Российской империи. Одним из ранних подтверждений этого является армянская надпись на надгробии некой армянской женщины по имени Хатун, умершей в 1848 году в Иркутске.

В течение следующих десятилетий, ссыльные армяне оказывались в разных городах Сибири (Омске, Томске, Тюмени, Иркутске, Благовещенске, Чите, Владивостоке, а также на острове Сахалин и в Маньчжурии). В 1894 году в Сибири насчитывалось около 200 армян, а в 1895 г. их было уже 300. В 1900 году 200 армян отбывало ссылку на Сахалине – в том числе видный деятель освободительного движения Саркис Кукунян. Сибирские армяне, в большинстве это были мужчины, занимались главным образом малым бизнесом, содержали гостиницы, лавки и трактиры. Многие армяне появились в этом регионе во время строительства Транссибирской железной дороги (1891-1916), Китайско-Восточной железной дороги (1897-1903) и во время русско-японской войны (1904-1905).

Уже в 1888 году армяне Сибири обратились к церковным властям Армении с просьбой о предоставлении им священника. По некоторым сведениям, в 1908 году в Иркутске была построена армянская церковь, два года спустя священник Егише Ростомян был назначен духовным предводителем армян Сибири и Дальнего Востока. 20 ноября 1912 года отец Ростомян

провел перепись армян, проживающих на российском Дальнем Востоке, согласно которой их число составило примерно 1600-1700 человек.

Число армян в Сибири и на Дальнем Востоке России увеличилось после Геноцида армян в Османской империи и революционных событий в России. Армянская пресса конца 1910-х - начала 1920-х представляет противоречивые сведения о количестве армян в Сибири, – от 3000 до 15000.

После провозглашения в 1918 г. первой независимой Республики Армения в восточной части страны, армяне Сибири решили помочь родине. Первая армянская Республика была признана антикоммунистическим правительством Сибири, сформированным в 1918 г. в Омске Александром Колчаком ставшим верховным правителем Российского государства, известного также как Правительство Государства Российского. Республика Армения назначила своих представителей в Иркутске и Харбине. Сибирские армяне, вместе с соотечественниками из Индии, Китая и Японии собрали в помощь Армении один миллион рублей. В мае-июне 1920 года в Харбине состоялась первая конференция армян Сибири и Дальнего Востока, объединившая все армянские организации, до этого функционировавшие в регионе порознь. Их целью было помочь Армении людскими ресурсами и материально. В январе 1920 года армяне Омска организовали перевозку гуманитарной помощи в Армению, отправив два вагона под руководством Григора Дзамояна (Дзамоева). Он посетил также ряд армянских общин и богатых людей на Дальнем Востоке, но в конечном итоге инициатива потерпела неудачу из-за задержек и плохой организации.

ARTSVI BAKHCHINYAN

Ph. D. Institute of History of NAS RA

artsvi@yahoo.com

**THE ARMENIANS IN SIBERIA AND THE
RUSSIAN FAR EAST
(19th century – 1920s)**

SUMMARY

The earliest traces for Armenian presence in Siberia can be dated by 1840s, when the first exiles from Eastern Armenia, by that time a part of the Russian Empire, appeared in that severe region. The earliest evidence about the Armenians in Siberia is related to the Armenian inscription on the gravestone of one Armenian lady, named Khatun who died in Irkutsk in 1848. Over the next decades, Armenian expatriates were present in different towns of Siberia (Omsk, Tomsk, Tyumen, Irkutsk, Blagoveshchensk, Chita, Vladivostok), as well as on Sakhalin island and in Manchuria. In 1894 there were some 200 Armenians in Siberia, while they numbered already 300 in 1895. In 1900 there were 200 Armenians on Sakhalin, and the eminent Sarkis Kukunyan was among them. The Siberian Armenians were mainly involved in small business, innkeeping, and barkeeping. Many Armenians appeared in this region during the construction of the Trans-Siberian Railroad (1891–1916), the Chinese Eastern Railway (1897–1903) and the Russian-Japanese War of 1904-1905.

The Armenians of Siberia kept sending petitions to the Armenian church authorities for providing them with a priest as early as 1888. An Armenian church was built in Irkutsk in 1908, followed by the appointment of priest Yeghishe Rostomyan as religious head of Armenians in Siberia and Far East two years later. A population census of the Armenians living in the Russian Far East, carried by Father Rostomyan on November 20, 1912, showed an estimated number of 1,600-1,700 people.

The number of Armenians in Siberia and the Russian Far East increased after the genocide of Armenians in the Ottoman Empire and the Russian Revolution. The Armenian press of the 1910s-1920s has offered contradictory evidence on the

number of Armenians in Siberia, ranging from 3,000 to 15,000. Among them there were also survivors of the Armenian Genocide in Ottoman Empire.

After the proclamation of the first independent Republic of Armenia in the Eastern part of the country, the Armenians in Siberia decided to aid the homeland. This new republic was recognized by the anti-communist government in Siberia established by Alexander Kolchak in 1919 in Omsk, later renamed the Provisional All-Russian Government. The Republic of Armenia appointed its representatives in Irkutsk and Harbin. The Siberian Armenians, along with compatriots of India, China and Japan, collected one million rubles to help Armenia.

In May-June 1920 the first conference of Armenians of Siberia and Far East, taking place in Harbin, unified all Armenian organizations that had functioned in the region individually. Their goal was to help the Republic of Armenia with human and material resources. In January 1920 the Armenians of Omsk had organized the transportation of humanitarian aid to Armenia, sending two wagons led by Grigor Dzamoyan. The latter visited Armenian communities and wealthy people in the Far East, but ultimately the initiative failed due to delays and poor organization.

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
mr.bayburdyan@mail.ru*

«ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»

Բուհական դասագիրք, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014

Խորհրդային գաղափարայնացված արևելագիտությունը առաջնորդվելով Թուրքիայի հետ «Բարիդրացիական հարաբերությունների և տխրահռչակ «պետական նպատակահարմարության» սկզբունքով, Թուրքիայի հանրապետության պատմությունը ներկայացնում էր կեղծ հայելու մեջ, ամբողջովին ձևախեղված լույսի տակ: Այդ անընդունելի և պատմական իրականությունը խեղաթուրող սկզբունքը պարտադրանքի ուժով տեղափոխվում էր հայկական իրականություն, դառնալով պարտադիր ուղեցույց և «հավատո հանգանակ» Թուրքիայի պատմության հարցերով զբաղվող հայ արևելագետների համար: Իսկ ամենացավալին թերևս այն էր, որ այդ նույն սկզբունքը ինքնաբերաբար կիրառելով դպրոցների և բուհերի համար նախատեսված դասագրքերում, հայ երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչներին ապակողմնորոշում էր ոչ միայն մեր հարևան երկրի նորագույն պատմության հարցերը ճշմարտացի ու անկողմնակալ կերպով ընկալելուց, այլև նրանց դատապարտում էր սեփական ժողովրդի իրական պատմության հարցերը աղճատված ու նենգափոխված ձևով մեկնաբանելու վիճակի:

Հետևաբար մեր օրերում հրամայական պահանջ էր վճռականորեն հրաժարվել հայ ժողովրդի շահերին անհարիր մտավարժանքներից և շտկել պատմականության առումով կեղծ ու անհիմն, անարդար ու հոռի վերոհիշյալ սկզբունքը և պատմական իրականությունը համահունչ մոտեցումներով սրբագրել ու հայ հանրությանը ներկայացնել յուրաքանչյուր

խոհուն ընթերցող աննախապաշար կերպով խորհրդածի և ինքը հանգի ճշմարիտ եզրակացությունների:

Այդ առումով, անկասկած, «Թուրքիայի հանրապետության պատմության» վերտառությամբ աշխատությունը կարելի է համարել երևույթ հայ իրականության մեջ: Այն թեև նախատեսված է իբրև բուհական դասագիրք, սակայն ըստ էության իրենից ներկայացնում է լուրջ հետազոտական աշխատանք, որի կոչումն է նաև խորհրդային արևելագիտության որդեգրած «պետություններից» ձերբագատել հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը և գիտական օբյեկտիվության լույսի ներքո քննարկել հանրապետական Թուրքիայի պատմության հարցերը:

Այդ շնորհակալ գործի նախաձեռնողներն են հանդիսացել Երևանի պետական համալսարանի և Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի մի խումբ ճանաչված և շնորհալի արևելագետ-թուրքագետներ (Ռուբեն Սաֆրաստյան, Անուշ Հովհաննիսյան, Ռուբեն Մելքոնյան, Արթուր Դումանյան, Վահրամ Տեր-Մաթևոսյան, Հակոբ Չաքրյան):

Գիրքը բացվում է համահեղինակ և խմբագիր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պրոֆեսոր Ռուբեն Սաֆրաստյանի համառոտ մուտքի խոսքով, որտեղ նա նշում է, որ «հեղինակները ձգտել են ներկայացնել հանրապետական Թուրքիայի պատմության ընդհանրական հոլովույթը և նրա առանձին շրջափուլերը՝ հնարավորինս օգտագործելով սկզբնաղբյուրները և զերծ մնալով գերքաղաքականացված մեկնաբանություններից ու գնահատականներից, ինչը հատուկ էր խորհրդային դասագրքերին: Այդ մոտեցումը հնարավորություն է ընձեռել պատմական փաստերի վրա հիմնվելով՝ անաչառ քննության առնել այնպիսի թեմաներ, որոնք միտումնավոր աղճատված տեսքով էին ներկայացվում, օրինակ՝ քեմալական ազգայնամոլական շարժումը կամ էլ ազգային հարցը հանրապետական Թուրքիայում»:

Հիրավի, գրքի առաջին էջից մինչև վերջ հեղինակային կազմը հավատարիմ է մնացել նշված սկզբունքին:

Ժամանակագրական առումով աշխատությունը ընդգրկում է Օսմանյան կայսրության փլուզման շրջանից և ազգայնամոլական քեմալական շարժման հաղթանակից մինչև մեր օրերն ընկած ժամանակաշրջանը: Հա-

մատոտ անդրադարձ է կատարվում այն հարցի մասին, թե որոնք էին այն դրդապատճառները, որոնք Թուրքիայի իթթիհադական ղեկավարությանը մղեցին արկածախնդրության՝ երկիրը նետելով համաշխարհային պատերազմի կրակների մեջ: Հատկապես շեշտադրվում է այն իրողությունը, որ իթթիհադի նվիրական իդձն էր գործնական իրագործում տալ պանթյուրքիզմի ռազմաշունչ ծավալապաշտական գաղափարին՝ թուրքական մի հսկա կայսրություն ստեղծելու համար, որն իր մեջ ամփոփելու էր Բալկաններից մինչև Չինաստանի սահմաններն ընդգրկող վիթխարի տարածքները:

Զարգացվում է այն միտքը, որ թյուրքալեզու ժողովուրդների «արյան կանչը» որպես քաղաքական լծակ օգտագործելու համաթյուրքական գաղափարախոսությունը ինքնին մահվան դատավճիռ էր հայ ժողովրդի համար, որովհետև նրա բնակության օրրանները՝ Հայաստանի գույգ հատվածները, սեպի պես խրված էին դեպի Թուրան տանող ճանապարհների մեջտեղում: Հենց այդ սեպը վերացնելու համար ծրագրվեց և գործնական իրագործում ստացավ հանրության համատարած ոչնչացման հրեշավոր գաղափարը, որը նաև միտված էր հայրենագրկել և իր դարավոր հայրենիքից դուրս մղել հայությանը:

Պատերազմում պարտություն կրած Թուրքիան ստիպված էր 1918 թ. ստորագրել Մուդրոսի զինադադարը, որը սակայն շրջանցում ու լռության էր մատնում Հայկական հարցը: Ուրիշ ճակատներում ջախջախված Թուրքիան մնում էր հայկական վեց վիլայետների փաստական տերը:

Երիտթյուրքերին փոխարինած նոր իշխանությունները, որոնք սակայն շարունակում էին ոգեշնչված մնալ իթթիհադականության գաղափարներով, պատերազմում պարտության համար «քավության նոխագի» իրենց փնտրտուքներում 1919-1921 թթ. կազմակերպեցին երիտթյուրքական պետական, կուսակցական, ռազմական գործիչների դատավարություններ, որոնց ընթացքում փաստորեն հաստատվեց այն իրողությունը, որ հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայի պետական-կառավարական մարմինների կողմից ծրագրված և իրականացված քայլ էր: Այսպիսով, փաստորեն թուրքական դատական համակարգը ժամանակին ընդունել է հայոց ցեղասպանության փաստը: Գրքում իրավացիորեն զարգացվում է այն միտքը, որ եթե

նկատի ունենանք պետությունների և կառավարությունների իրավահաջորդության վերաբերյալ միջազգային իրավունքը, կարելի է արձանագրել, որ թուրքական կառավարությունը ևս ընդունել է այդ փաստը:

Գրքում բավականին լայն անդրադարձ է կատարվում Հայկական հարցի զարգացումներին: 1919 թ. Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը որոշում ընդունեց Հայաստանը, ինչպես նաև Սիրիան, Պաղեստինը, Արաբիան և Միջագետքը Օսմանյան կայսրությունից անջատելու վերաբերյալ: Սան-Ռեմոյի միջազգային խորհրդաժողովը քննության ենթարկեց Հայաստանի հետագա ճակատագրի հարցը, իսկ 1920 թ. Սևրի պայմանագիրը կյանքի էր կոչելու Եռյակ համաձայնության պետությունների կողմից նախանշված ծրագիրը Օսմանյան կայսրության բաժանման և նրա տարածքներում մի շարք անկախ պետությունների, այդ թվում նաև անկախ Հայաստանի ստեղծման վերաբերյալ: Սակայն Հովհաննես Քաջազնունու արտահայտությամբ Սևրի պայմանագիրը եղավ «մի տեսակ կապույտ թռչուն անշուշափելի ու անհասանելի»: Այն միաժամանակ բորբոքեց թե՛ թուրք ազգայնականներին և թե՛ բոլշևիկյան Ռուսաստանին:

Աշխատության մեջ ճշգրիտ գնահատականներով ներկայացվում է քեմալական շարժումը նրա մեկնարկից սկսած մինչև հաղթանակը: Լայն ընդգրկումով պատմվում է քեմալականների մղած պատերազմների մասին Հունաստանի, հայոց Կիլիկիայի և Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Նշված է, որ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի ցավալի պարտությունը ունեցավ այն հետևանքը, որ հայ ժողովուրդը զրկվեց իր համար կենսական նշանակություն ունեցող տարածքներից: Համոզիչ փաստերով ցույց է տրվում, որ վերոհիշյալ պատերազմի ժամանակ Մուստաֆա Քեմալը դրել էր «Կովկասյան պատը քանդելու», այսինքն Հայաստանը ոչնչացնելու պահանջը: Պատերազմի կարևորագույն նպատակն էր նաև պատռել ու ոչնչացնել Սևրի պայմանագիրը:

Տալով քեմալական շարժման գնահատականը Ռ. Սաֆրաստյանը գրում է. «Քեմալական շարժումը երիտթուրքերի նախապատրաստած ազգայնամոլական շարժում էր, որի նպատակն էր պահպանել Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը և թուրքերի իշխանությունը հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ»: Հատուկ շեշտադրվում է, որ

«քեմալական շարժումը ի սկզբանե չէր ճանաչում Հայաստանի Հանրապետության գոյությունը և Արևմտյան Հայաստանի իրավունքը՝ անջատվելու Օսմանյան կայսրությունից»: Տարածքային հարցերում քեմալական ազգայնամոլական շարժման քաղաքական նպատակները արտացոլող կարևորագույն փաստաթղթում, այսպես կոչված «Ազգային ուխտի» մեջ անթաքույց ձևով նշվում էր, որ Թուրքիան չի կարող որևէ մեկին զիջել թեկուզ մի թիզ հող:

Հանգամանալից վերլուծության են ենթարկվում քեմալականների կողմից կնքված Հայաստանին վերաբերող պայմանագրերը, մասնավորապես 1921 թ. Հոկտեմբերի 16-ի Կարսի պայմանագրի վերաբերյալ ասված է, որ «այն, ըստ էության ամրագրեց քեմալական Թուրքիայի ծավալապաշտական զավթողական քաղաքականության արդյունքները»: 1920-1921 թթ. ընթացքում Մուստաֆա Քեմալի կողմից ղեկավարվող շարժումը ընդհանրացվում է հետևյալ կերպ. այն ոչ միայն կանխարգելեց Թուրքիայի մասնատումն ու բաժանումը, այլև հիմքեր ստեղծեց թուրքական նոր՝ ազգային պետության ստեղծման համար: Եվ քանի որ Մուստաֆա Քեմալը որդեգրել էր արևմտյան քաղաքական հայեցակարգը, որի առանցքում ազգի գերիշխանության գաղափարն էր, ուստի օրակարգում դրված էր թուրքական պետականության բնույթի փոփոխության հարցը, որը դարերի ընթացքում հանդիսացել էր միապետական աստվածապետական պետություն սուլթան-խալիֆի գլխավորությամբ: Ըստ այնմ իրականացվեցին մի շարք բարեփոխումներ, վերացվեցին սուլթանության և խալիֆայության ինստիտուտները և այլն: 1923 թ. Հոկտեմբերի 29-ին Թուրքիան հռչակվեց հանրապետություն, որի առաջին նախագահ ընտրվեց Մուստաֆա Քեմալը: Որդեգրելով պետության աշխարհիկացման սկզբունքը, 1928 թ. Հանրապետական Թուրքիայի մեջլիսը սահմանադրությունից հանեց իսլամի՝ որպես Թուրքիայի պետական կրոնի վերաբերյալ դրույթը: 1924 թ. ընդունված հանրապետության առաջին սահմանադրությունը փոփոխություններ մտցրեց նաև իրավական համակարգում, որոնք կոչված էին երկիրը դուրս բերել շարիաթական իրավական ավանդույթներից և ուղի հարթել Թուրքիայի արևմտականացման համար:

Հանրապետական Թուրքիայում աստիճանաբար ձևավորվեց Մուստաֆա Քեմալի պաշտամունքը: 1934 թ. Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովը օրենք ընդունեց, որով նրան շնորհվում էր Աթաթյուրք («թուրքերի հայր») պատվավոր ազգանունը, որն արտացոլում էր նաև կուլտ լինելու նրա կարգավիճակը: Շարունակվում էր նաև բարեփոխումների իրականացումը. արաբական այբուբենը փոխարինվեց լատինականով, տնտեսության բնագավառում որդեգրվեց էտատիզմի սկզբունքը, ըստ որի պետական հսկողություն էր սահմանվում տնտեսության նկատմամբ, իրականացվեցին բարեփոխումներ կենցաղի, երկրի արտաքին տեսքը փոխելու ուղղությամբ և այլն:

Ինչ վերաբերում է գաղափարախոսության բնագավառին, ապա հանրապետական Թուրքիան հավատարիմ մնաց Օսմանյան կայսրության, մասնավորապես երիտթուրքական շրջանի, գաղափարական սկզբունքներին, որն էր ծայրահեղ ազգայնամոլությունը, ազգային բացառիկություն սերմանող սկզբունքները: Դրա վառ վկայությունը հանդիսացավ Աթաթյուրքի նախաձեռնությամբ հրատարակված «Թուրքական պատմության հիմնական ուղղությունները» աշխատությունը, որը ծայրից ծայր տողորված էր մոլի ազգայնամոլության և թուրք ազգի բացառիկության գաղափարներով:

Գրքում համոզիչ փաստերով ցույց է տրվում, որ Քեմալ Աթաթյուրքի իշխանության տարիներին որքան առաջ էր գնում ժամանակը, այնքան Թուրքիան հաստատուն քայլերով ընթանում էր դեպի ավտորիտար վարչակարգի և միակուսակցական բռնապետության համակարգի հաստատում: Ազգային առաջնորդի պաշտամունքի հետ միաժամանակ արմատավորվեցին մտածողության ավտորիտար հեղինակը, որի անխուսափելի հետևանքն էր լինելու հասարակական կյանքի միասնականացման և վերահսկման գործընթացը: Որդեգրվեց «մեկ կուսակցություն, մեկ ազգ, մեկ առաջնորդ» կարգախոսը: Պետությունը համառ հետևողականությամբ սկսեց ջախջախել բոլոր տեսակի ընդդիմադիր շարժումները, իրականացնել հետապնդումներ այլախոհների նկատմամբ:

Իրավացիորեն ցույց է տրվում, որ ոչ միայն քեմալիզմը, այլև առհասարակ թուրքական հանրապետությունը սերտ գաղափարական քաղաքա-

կան և այլ կարգի աղերսներ են ունեցել իթթիհադականների հետ: Նրանք երկուսն էլ որդեգրել էին թուրքիզմի և ազգայնամոլության, զինվորական տիպի կուսակցապետական վարչակարգի հաստատման սկզբունքը, երկուսն էլ դավանում էին պետությունը միատար (ունիտար) դարձնելու գաղափարը, երկրում բնակվող այլազգիներին ճնշելու, հետապնդելու և դուրս մղելու սկզբունքը: Իրենց պորտալարով կապված լինելով օսմանյան և իթթիհադական շրջանի ավանդույթների հետ, հանձինս Թուրքիայի հանրապետության քեմալականները ստեղծեցին տիպիկ ռազմականացված պետություն:

Հենց Աթաթյուրքի ջանքերով Թուրքիայում ստեղծվեց մի համակարգ, որը բանակի վրա էր դնում հանրապետության «սկզբունքների և իդեալների» պահպանի ու դրանց կենսագործման երաշխավորի դերը: Եվ բնավ պատահական չէ, որ հանրապետական Թուրքիայի ողջ պատմությունը լի է մեծ ու փոքր ռազմական հեղաշրջումներով և քաղաքական գործընթացներին զինվորականների պարբերական միջամտություններով:

Քեմալական ազգայնականությունը նաև խարսխված էր թուրք ժողովրդի տիրապետող ազգ լինելու գաղափարի վրա:

«Թուրքիան թուրքերինն է», «թուրք լինելը հպարտություն է» մեծապետական ռասիստական կարգախոսները քեմալիզմը դարձրեց տիրապետող թուրքերի ազգային մտածելակերպում:

Ամբողջ խնդիրը կայանում էր նրանում, որ քեմալիզմը պետության զարգացման երկարաժամկետ ռազմավարությունն էր, ուստի 1938 թ. Քեմալ Աթաթյուրքի մահվանից հետո ևս երկիրն ընթացավ նրա նախանշած հունով:

Քննության ենթարկելով մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմն ընկած շրջանում հանրապետական Թուրքիայի վարած արտաքին քաղաքականությունը, գրքի հեղինակները նշում են, որ Թուրքիան եռանդուն դիվանագիտական քայլեր էր կատարում առավելագույնս օգտվելու համար մեծ պետությունների հակասություններից՝ իր ազգային շահերն ապահովելու համար: Նշված շրջանում Աթաթյուրքի կողմից շրջանառության մեջ դրված «խաղաղություն հայրենիքում, խաղաղություն աշխարհում» կարգախոսը, որը ներկայացված էր որպես Թուրքիայի արտաքին

քաղաքականության ուղեցույց կամ գերակա ուղղություն, բնավ չէր նշանակում սակայն, որ «թուրքերի հայրը» հրաժարվել է իր ռազմաշունչ նախնիների ծավալապաշտական հակումներից: Արտաքուստ իրեն ներկայացնելով որպես խաղաղության ջատագով, մի շարք թուրք հեղինակների իսկ խոստովանությամբ. «Աթաթյուրքը միշտ էլ պանթուրքիստ է եղել»: Միաժամանակ լինելով վերին աստիճանի զգույշ, գործնական մտածողության տեր և քաղաքական ծրագրավորման անուրանալի ունակություններով օժտված գործիչ, նրա ամբողջ կյանքում ուղենիշ գործոն և «հավատո հանգանակ» է եղել «նպատակն արդարացնում է միջոցը» սկզբունքը: Ոգի ի բռն աշխատելով ամրապնդել իր իսկ կերտած պետությունը, Աթաթյուրքը եռանդուն ջանքեր էր գործադրում խանդավառություն ներշնչել իր ժողովրդին թոթափելու համար առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի պարտության սինդրոմը, միաժամանակ նրա մեջ բորբոքելով ռազմաշունչ հակումներ: Հենց Աթաթյուրքի կառավարման տարիներին Թուրքիային հաջողվեց բացառապես դիվանագիտության միջոցով կարգավորել իր հին վիճելի հարցերը հարևան պետությունների՝ Իրանի, Իրաքի, Հունաստանի, Ռումինիայի, Հարավսլավիայի հետ: Հենց նրա օրոք վերջնականապես կարգավորվեց Թուրքիայի ամենախոցելի տեղի՝ սևծովյան նեղուցների կարգավիճակի հարցը: Այդ առթիվ 1936 թ. կնքված Մոնթրոյի կոնվենցիան գործում է առ այսօր: 1930-ական թվականներին Աթաթյուրքի կողմից կատարված մի շարք արդյունավետ քայլերի հետևանքով Թուրքիան բարելավեց իր ռազմավարական դիրքերը տարածաշրջանում: Միննույն ժամանակ շահարկելով Խորհրդային Միության հետ իր ծավալուն հարաբերությունները, Աթաթյուրքի դիվանագիտությունը աշխատում էր արևմուտքի պետություններին «զիջող դարձնել» Թուրքիայի հետ հարաբերություններում: Հատկանշական է, որ 1930-ական թվականների կեսերից, երբ արդեն Խորհրդային Միությունից կորզվել էր այն բոլորը, ինչ որ հնարավոր էր, թուրքական երկդիմի դիվանագիտությունը սկսեց աստիճանաբար հրաժարվել Մոսկվայի հետ հարաբերություններից՝ հոգուտ արևմտյան կողմնորոշման:

Աթաթյուրքի մահվանից հետո, երբ թուրքական պետության ղեկը անցավ «Թուրքիայի երկրորդ մարդ» հորջորջված և «ազգային շեֆ» անվանը

արժանացած Իսմեթ Ինոնյուի ձեռքը, Թուրքիայում անձի պաշտամունքը ոչ միայն շարունակվեց, այլ էլ ավելի խորացավ: Ազգայնամոլությունը, ազգային փոքրամասնությունների հալածանքներն էլ ավելի ուժեղացան, երկիրը բռնեց ուժգին ռազմականացման ճանապարհը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, հավատարիմ իր սկզբունքներին, Թուրքիան շարունակում էր վարել երկդիմի քաղաքականություն: 1939 թ. իրավապայմանագրային լուրջ հարաբերություններ հաստատելով Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ, Անկարան միաժամանակ «խաղում էր Գերմանիայի հետ՝ 1941 թ. հունիսի 18-ին նրա հետ կնքելով «Բարեկամության ու չհարձակման մասին» պայմանագիրը: Դա ակնբերորեն վկայում էր, որ թուրքական կառավարությունը որևէ բարդությամբ չուներ միջազգային պարտավորությունները և պայմանագրերը խախտելու գործում:

Յույց է տրվում, որ 1941 թ. հունիսի 25-ին Թուրքիայի կողմից հայտարարված չեզոքությունը ընդամենը ծխածածկույթ էր, որի հետևանքով Անկարան իրականացնում էր ակտիվ գերմանամետ գործողություններ, փաստորեն դառնալով նացիստական Գերմանիայի չպատերազմող դաշնակիցը: Միաժամանակ Թուրքիան սպասում էր «իր ժամին»՝ ստեղծված իրավիճակից օգտվելու համար: Բնավ պատահական չէր, որ պատերազմի տարիներին Թուրքիայում վերստին սկսել էին թևածել պանթուրքիզմի ռազմաշունչ գաղափարները: Երբ կշեռքի նժարը անցավ դեպի հակահիտլերյան դաշնակցության կողմը, թուրքական դիվանագիտությունը, հավատարիմ իր սկզբունքներին, անմիջապես սկսեց երես թեքել Գերմանիայից, իսկ 1945 թ. փետրվարի 23-ին ձևական պատերազմ հայտարարեց նրան ու Ճապոնիային, չմասնակցելով սակայն ռազմական գործողություններին: Այդ «թանաքային» կոչված պատերազմի միջոցով Թուրքիան նախ մտադիր էր արդարացնել իրեն հակահիտլերյան դաշինքի անդամ պետությունների առջև և ապա դնել իր հետպատերազմյան քաղաքականության կայուն հիմքերը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքիայում ստեղծվեց բազմակուսակցական համակարգ, որն արևմուտքի օգնությունը ստանալու պարտադիր պայման էր: Արտաքին քաղաքականության մեջ առաջ-

նային ուղղություն դարձավ ռազմաքաղաքական սերտ համագործակցության հաստատումը ԱՄՆ-ի և առհասարակ Արևմուտքի հետ: Վերջինս հաճույքով արձագանքեց այդ կողմնորոշմանը և Թուրքիային աջակցեց ռազմական, քաղաքական և ֆինանսական ոլորտներում: Այսպիսով Թուրքիան դարձավ արևմուտքի կարևոր դաշնակիցը Մերձավոր Արևելքում:

Գրքում շոշափվում է նաև Խորհրդային Միության կողմից Թուրքիային ներկայացված «պահանջատիրության» հարցը: Անկարայի նկատմամբ ճնշում գործադրելու միտումով 1945 թ. մարտի 19-ին Խորհրդային Միությունը պահանջեց նրանից հետ վերադարձնել Կարսի, Արդահանի և Արդվինի նահանգները: Սակայն բազմաչարչար Հայկական հարցի բարձրացումը այս անգամ ևս դեռևս իր խանձարություն մահացավ, քանի որ չարաբաստիկ «պետական նպատակահարմարության» գործոնը Մոսկվային թելադրեց հրաժարվել իր իսկ բարձրացրած պահանջից: Ավելին, 1953 թ. մայիսի 30-ին Խորհրդային Միության կառավարությունը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որ տարածքային պահանջներ չունի Թուրքիայի նկատմամբ:

Թուրքիայի Ժողովրդավարական կուսակցության կառավարման տասը տարիներին՝ 1950-1960 թթ. ներքին քաղաքականության բնորոշ հատկանիշներն էին կառավարման բռնապետական հակումների ուժեղացումը, ազգային կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ ճնշող մամլիչ ուժեղացումը, իսլամի անթաքույց քաղաքականացումը, իսկ արտաքին քաղաքականության բնագավառում շեշտված արևմտամետ քաղաքականության որդեգրումը: Այդ շրջանում Թուրքիան անդամակցեց ՆԱՏՕ-ին (1952 թ.) և մի շարք այլ ռազմաքաղաքական դաշինքների:

1960 թ. մայիսի 27-ին Թուրքիայի հանրապետության պատմության մեջ առաջին անգամ տեղի ունեցավ ռազմական հեղաշրջում, որի արդյունքում Ժողովրդավարական կուսակցությունը հեռացվեց իշխանությունից: Միանգամայն ակնհայտ էր, որ հետևելով քեմալիզմի նախանշած ուղեգծին, բանակը միջամտում էր երկրի քաղաքական կյանքին: Այսուհետև դա դառնում էր Թուրքիայի քաղաքական կյանքի սովորական նորմ: Միաժամանակ նկատվեց իսլամի քաղաքականացման ուժեղացման միտում, որի ցայտուն դրսևորումը հանդիսացավ երկրում իսլամական կուսակցության ի

հայտ գալը: Թուրքիայում քաղաքական իսլամի հիմնադիրներից մեկի՝ Նեջմեթին Էրբաքանի ստեղծած «Ազգային կարգի կուսակցությունը» թեև շուտով արգելվեց զինվորականների կողմից, սակայն այնուամենայնիվ դրանով Թուրքիայում իսլամը դրվում էր հաստատուն հիմքերի վրա: Դա միաժամանակ իրենով նշանավորում էր առաջին լուրջ քայլերից մեկը քեմալիզմի սկզբունքներից հեռանալու և «ակունքներին»՝ Օսմանյան կայսրության դարավոր ավանդույթներին վերադառնալու ուղղությամբ:

Հեղաշրջումից հետո նկատվեց նաև պանթուրքիստական շարժման վերելք, որի աչքն ընկնող դեմքերից մեկը՝ Ալփարսլան Թյուրքեշը, հետագա չորս տասնամյակների ընթացքում գլխավորում էր այդ շարժումը: Կյանքը ցույց տվեց, որ դա գուտ «ակադեմիական» բնույթի շարժում չէր, այլ տոգորված էր վճռականությամբ իր գաղափարներին գործնական բնույթ տալու համար: Այսպես, 1974 թ. Թուրքիան իրականացրեց Կիպրոսի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան հատվածների բռնագավթում, որի հետևանքով կղզին փաստացի բաժանվեց երկու հատվածների: Հետագայում այդ գավթված մասը հայտարարեց «Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական հանրապետություն»: Բուն Թուրքիայում իրենց գործունեությունը ակտիվացրին «գորշ գայլեր» ազգայնամոլական ծայրահեղական ուժերը, որոնք աստիճանաբար հայտնվեցին պետական գրեթե բոլոր կառույցներում: Ահաբեկչությունը Թուրքիայում ընդունեց աննախադեպ ծավալներ: Արդեն 1980 թ. երկրում առկա էին հասունացող քաղաքացիական պատերազմին բնորոշ բոլոր նախադրյալները: Ըստ էության Թուրքիան գտնվում էր չհայտարարված քաղաքացիական պատերազմի վիճակում:

Այդ բոլորի տրամաբանական հետևանքը հանդիսացավ 1980 թ. սեպտեմբերի 12-ի ռազմական հեղաշրջումը: Թուրքական բանակը քսան տարիների ընթացքում արդեն երրորդ անգամ միջամտում էր երկրի քաղաքական գործընթացին: Թուրքիայում հաստատվեց ռազմական դիկտատուրայի վարչակարգ և միայն տարիներ անց իշխանության լծակները վերադարձվեցին քաղաքացիական իշխանություններին:

Թուրքիայի «նոր ճարտարապետ» և «երկրորդ Աթաթյուրք» հորջորջված Թուրգույթ Օզալի կառավարման տարիները, այսինքն 1980-90-ական թվականները, նշանավորվեցին սոցիալ-տնտեսական մի շարք բարեփո-

խումների իրականացմամբ, մասնավորապես Թուրքիայի տնտեսության ազատականացմամբ: Միաժամանակ քայլ առ քայլ իրականացվում էին համակարգված իսլամականացման ծրագրեր: Օգալը գտնում էր, որ Թուրքիան այլևս չի կարող մնալ Մուստաֆա Քեմալի հռչակած «Ազգային ուխտի» սահմաններում և վարել պասիվ քաղաքականություն:

Գրքում համոզիչ փաստերով ցույց է տրվում, որ հեղաշրջմանը հաջորդած ժամանակաշրջանում հասարակության վերահսկելի իսլամականացման միջոցով Թուրքիայի զինված ուժերը մտադիր էին կերտել ապաքաղաքականացված նոր հասարակություն, որը կրելու էր օսմանյան ժամանակաշրջանի հատկանիշները: Ընդ որում, զինվորականությունը ձգտում էր իսլամական գաղափարները միաձուլել իրենց փայփայած ազգայնամոլական նպատակներին: Ուստի առաջ քաշվեց այսպես կոչված «Թյուրք իսլամական համադրություն» անունը կրող հայեցակարգը: Թուրքական քաղաքական վերնախավի ու զինված ուժերի ազդեցիկ հրամանատարները գտնում էին, որ Թուրքիայի առջև կանգնած են հետևյալ գերնպատակները. Պայքար մղել ձախ և անջատողական ուժերի դեմ, ամրապնդել Աթաթյուրքի նախանշած միատարր հասարակությունը, նոր լույսի տակ մատուցել Օսմանյան կայսրության «վեհանձն անցյալը» խրախուսել թուրքականության իսլամականության և արևմտականացման սկզբունքների համատեղման վրա հիմնված մշակութային ժառանգությունը: Միանգամայն ակնհայտ էր, որ հեղաշրջումից հետո Թուրքիայում քաղաքական իսլամի կողքին հստակորեն առանձնանում էր «տնտեսական իսլամը»՝ գործունեության համակարգային միտումներով:

Թուրգութ Օգալի իշխանության տասնամյակը կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև նոր արտաքին քաղաքական տեսլականի մշակման և իրագործման հարցում: Մասնավորապես մշակվեց արմատական արևմտականացման քաղաքականությունից տարբերվող հայեցակարգ, որի հիմքում ընկած էր Թուրքիայի կամուրջ լինելու հանգամանքը Եվրոպայի ու Ասիայի միջև:

Օգալի օրոք մշակված արտաքին քաղաքական գիծը հաճախ անվանում են նեո-օսմանական արտաքին քաղաքականության առաջին փուլ, որի շարունակողները հանդիսացան Իսմայիլ Ջեմը և Ահմեդ Դավութօղ-

լուն: Սրանք հիմնավորում էին Թուրքիայի պատմական աշխարհագրության օգտագործման կարևորությունը նախկին Օսմանյան կայսրության տարածքներում թուրքերի ազդեցությունը վերականգնելու հարցում: «Նեոսմանիզմ» անվանումը ստացած այդ հայեցակարգում անսքող կերպով երևում է Թուրքիան գլոբալ պետության վերածելու ձգտումը:

Հայտնի իրողություն է, որ Քեմալ Աթաթյուրքը թուրքերին քաղաքակրթական առումով համարում էր եվրոպացիներ: Ելնելով այդ սկզբունքից, 1987 թվականից սկսած Թուրքիան դիմեց Եվրամիությանը անդամակցելու համար: Անկասկած այդ որոշումը իր մեջ պարունակում էր նաև լուրջ տնտեսական բաղադրիչ: Եվ քանի որ եվրոպական ընտանիքի մի շարք ազդեցիկ ուժեր դեմ են Թուրքիայի այդ ձգտմանը, Անկարան ժամանակ առ ժամանակ իր հայացքը շրջում է դեպի Արևելք, Եվրասիական տարածքներում փնտրելով իր ապագան:

Խորհրդային Միության փլուզման շրջանում, 1990-ական թվականների սկզբին Թուրգույթ Օզալը ձեռնամուխ եղավ «Ադրիատիկից մինչև Չինական պատ» թյուրքական ժողովուրդների հետ կապեր հաստատելուն: Անտառակույս այդ ձգտումը զուտ զգացմունքային պոթելում չէր: Դրա տակ թաքնված էր թյուրքական աշխարհում Թուրքիայի առաջնորդի դեր կատարելու նպատակը: Մասնավորապես Անկարան ձգտում էր Հարավային Կովկասը վերածել իր ազդեցության գոտու և ներթափանցել Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ թյուրքալեզու հանրապետությունները թյուրքական աշխարհի «տնտեսական, քաղաքական և մշակութային միություն» ձևավորելու հեռահար նպատակով: Ընդ որում, ինչպես պանթյուրքիստ-իթթիհադականների օրոք, այնպես էլ մեր ժամանակներում Հայաստանը դիտվում էր որպես արգելք թրքության այդ երազանքի ճանապարհին: Այդ իրողությունը վերստին հաստատվեց 1992 թ., երբ Թեհրանում Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը արտաբերեց «անիծյալ սեպ» արտահայտությունը, դրա տակ նկատի ունենալով Հայաստանը: Դեռևս 1990-ական թվականներին Անկարան ի լուր աշխարհի հայտարարեց, որ XXI դարը լինելու է «թյուրքական աշխարհի դար»: Այդ ոգով այսօր էլ ժամանակ առ ժամանակ հնչում են նմանատիպ արտահայտություններ:

2002 թ. Թուրքիայում ստեղծված «Արդարություն և զարգացում» կու-

սակցությունը գալով իշխանության գլուխ թեև ձեռնամուխ եղավ երկրում լայնածավալ փոփոխությունների ու բարեփոխումների իրականացման, սակայն թե՛ ներքին և՛ թե արտաքին քաղաքականության բնագավառում երկիրը շարունակում է կանգնած մնալ մի շարք լուրջ մարտահրավերների առջև: Գրքում ցույց է տրվում, որ այդ մարտահրավերներից մեկը Թուրքիայի քաղաքական կյանքի ամենակարևոր հարց հանդիսացող քրդական հարցն է:

Աշխատության հեղինակները զգալի տեղ են հատկացրել նաև հայոց ցեղասպանության և հայ-թուրքական մերօրյա հարաբերություններին առնչվող հարցերին: Նշվում է, որ դեռևս Թուրգութ Օզալի կառավարման տարիներին հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը ստացել էր նոր թափ: Ուստի Թուրքիայում չցանկանալով առերեսվել իրենց պատմության հետ, ավանդական ժխտողական մեթոդին զուգահեռ՝ փորձ արվեց մշակել և կիսող նոր խորամանկ ու ճկուն քաղաքականություն, որը հաճախ քողարկվում էր «հայամետ» միջոցառումների անվան տակ: «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության կառավարությունը շարունակում է այդ գիծը, հրաժարվելով առանց նախապայմանների հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումից: 2007 թ. հունվարին Ստամբուլում «Ակօս» թերթի գլխավոր խմբագիր Հրանտ Դինքի սպանությունը մեկ անգամ ևս գալիս էր վկայելու, որ Թուրքիան հիվանդագին մոտեցում ունի իր պատմության սև էջերը բացահայտելու հարցում:

Գրախոսվող գրքի վերջում զետեված է հավելվածներ, որոնցում ներկայացվում են Թուրքիայի առանցքային քաղաքական կուսակցությունները և ազդեցիկ քաղաքական գործիչների կենսագրությունները:

Անկասկած «Թուրքիայի հանրապետության պատմության» լույս ընծայումը անվերապահորեն կարելի է համարել հայ թուրքագիտության ակնառու նվաճումը: Հավատում ենք, որ այդ աշխատությունը նաև լավ հիմք է հանդիսանալու հայ արևելագետների կողմից հանրապետական Թուրքիայի պատմության կեղծված ու ձևախեղված հարցերի հետագա համակողմանի ուսումնասիրման և մասնավորապես ճշմարտությունը նորագույն ժամանակներում հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին լույս աշխարհի հանելու համար:

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
ИЗ ИСТОРИИ АРМЕНОВЕДЕНИЯ
FROM THE HISTORY OF ARMENOLOGY

MARCIN LISIECKI

marlis@umk.pl

**THE RESEARCH BY EUGENIUSZ ŚLUSZKIEWICZ
ON ARMENIAN LITERATURE AND LANGUAGE**

The value of the well is not known until it does dry

Armenian proverb

Edward Tryjarski, an exquisite Polish Turkologist and Armenologist, wrote that “the choice of scientific field of study is often a result of both personal interests of the would-be scientist and a series of external circumstances – oftentimes independent of that would-be scientist” (Tryjarski 1991: v). It means that without understanding the context within which research is conducted, it cannot ever be complete. That state of affairs is particularly conspicuous in the case of Polish researchers of Armenian history and culture because their studies were entangled in the complex relations between those two countries. The history of relations between Poland and Armenia dates back to as far as the 14th century¹ and concerns not only cultural issues but also economic and political ones. The context of the said relations were the migration of Armenian people to eastern and western European countries including Poland. Before World War II it was Lvov which was the most frequently chosen destination of Armenian expatriates². The significance of Lvov among other cities around which the Armenian diaspora was concentrated rested on the fact that it was in this city where the Armenian diaspora consolidated by establishing its cultural centers. The evidence for the above is the handsome number of the relics of Armenian writing as well as developing and maintaining the religious cult centers (cf. Gałustian 1983: 28). It is worth noting that the earliest religious centre of Armenians in Poland were located in Lvov itself, being

¹The opinions can be encountered (though no documents confirm them) that Armenians appeared on Polish lands already in XI century (cf. Śluskiewicz ; Dohuchanian 1983: 58).

² Only from XVI century, the city associated with Armenian majority was Warsaw (cf. Stopka 2013a: 19; Stopka 2012b: 20).

concentrated around the cathedral dating back to the 14th century³. Furthermore, in Lvov, from the 17th century onwards, there was an Armenian printing house operative, the importance of which for spreading the writings in Armenian cannot be overstated (Doluchanian 1983: 59; Iszchanian 1994: 61)⁴. A few-hundred-year history of the Armenian minority in Poland resulted in a substantial amount of works pertaining to church liturgy, court cases, literature and even theatre (cf. Dułachanin 1983: 59)⁵. Worth mentioning is the first Armenian-Latin dictionary by Stepanos Roszka, 13th c. Also merit some attention the memoirs by Simeon Lehaci (Միսէնիս Լեհացի, 1584-1639) written in a mixture of Classical Armenian with Modern Armenian and Turkish (Śluszkiewicz 1934b: 40). One might speculate that Armenian culture and Armenian language and literature in particular were not of interest to those Poles not being of Armenian origin or to those not being in touch with the diaspora. It was mainly due to the inability to understand Armenian and to use the writings collected in the Armenian religious centers. It should be added that with the passage of time the access to Armenian writings became problematic for Armenians themselves. It was explained by the fact that the Armenian language was getting less understandable for the members of the diaspora (cf. Śluszkiewicz 1975: 279). Instead, they were using the Armenian alphabet to write down Polish, Latin or Armeno-Kipchak words. The very alphabet was used by many Polish Armenians prior to the 17th century (Grigorian 1983: 45; Pisowicz 2000: 135)⁶. On the other hand, in XIX century the studies pertaining to the history of Armenians were written in Polish⁷. Yet, it did not have any bearing on the increasing interest for Armenian literature and culture on the part of those Poles who were not in touch with the diaspora.

The breakthrough in the studies of Armenian language and culture was initiated by the emergence of the first academic researchers interested in Armenian language. One of the first Polish scientists was Jan Hanusz affiliated with the

³ The oldest part of Lvovian cathedra was founded by Crimean Armenians and it bears much resemblance to the church in Odzun and the one from Caffa dating back to VII century (Gałustian 1983: 28).

⁴ In that printing house in 1618, the prayer book *General Intercessions* (Աղոթիկ հասարակաց) was printed. It was written in Armeno-Kipchak, being used in the colloquial speech, and not Liturgy Grabar (cf. Iszchanian 1994: 61-62).

⁵ Unfortunately, the majority of monuments of Armenian writing was lost during wars and due to some deliberate actions too (cf. Doluchanian 1983: 58).

⁶ A handsome number of texts in Armeno-Kipchak written with the help of Armenian alphabet was preserved in Poland (Śluszkiewicz 1975: 279; Grigorian 1983: 47).

⁷ The most famous are the works by Sadok Barącz, such as: *Lives of Famous Armenians in Poland* (*Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, 1856) i *A Sketch of Armenian History* (*Rys dziejów ormiańskich*, 1869).

University of Vienna., the author of the two-volume book *O języku Ormian polskich* (*About the Languages of the Polish Armenians*, 1886 and 1888)⁸. Another researcher is Andrzej Gawroński related to both Jagiellonian Univeristy and the University of Lvov. He was not only the author of the studies devoted to Armenia, but also and primarily so - the initiator of the studies on the Armenian language (cf. Śluszkiewicz 1969: 175). The disciple of the prominent polyglot and the adherent of his Armenia-related studies was Eugeniusz Śluszkiewicz, who was also affiliated with Lvov and the Lvovian Armenian diaspora. The scholarly legacy of Śluszkiewicz is not too plentiful; yet, he was one of the first Polish researchers who did not limit his interest to language but shifted it to the Armenian culture – especially to literature as a translator.

1. History and the Portrayal of the Armenian Language

There is nothing exceptional about the fact that Armenian diaspora in Poland was in need for understanding its own culture, which consisted of – to a limited degree – typically Armenian constituents combined with Polish, Russian and Turkish motifs. Those remnants of cultural patterns were preserved mainly in the fact that the Armenian alphabet and Classical Armenian were still in use, the latter mainly for liturgical purposes. For these reasons alone, it was mainly the Armenian language as used by Polish Armenians, that is Armeno-Kipchak language (Հայ-նիշադական լեզու) – and not Classical Armenian (գրաբար) – that aroused interest. Among the original studies related to comparative linguistics we have already mentioned Jan Hanusz and Andrzej Gawroński. The basis for the interest in that language was 19th-century discussions over its place among other Indio-European languages. What was conducive to the research was also the discovery that the language is after all a distinct language – along with Iranian and Indo-Aryan languages. (cf. Gawroński 1915: 452; Pisowicz 2014: 29). However, the corpus of works produced by the said researchers are limited exclusively to the debate over language of Polish Armenians with the international discussion over its history and the portrayal of Armenian language left unattended. It was only the studies by Eugeniusz Śluszkiewicz which transcended the narrow, though extremely important and interesting area of the language (or its dialects) exploration as spoken by the Armenian diaspora in Poland. Thus, we can subsume

⁸ Apart from Jan Hanusz, also Jerzy Kuryłowicz was interested in Armenian, without leaving some published output though (cf. Pisowicz 1999: 189; Stopka 2013: 33).

our research under the broader context, that is the investigation of Indo-European languages. Namely, as opposed to his predecessors, he was one of the first to pay some attention to the history of shaping of Armenian language (first of all Classical Armenian). The most significant, and unfortunately the only one, text dedicated to that issue is the one published in 1934 and bearing the title: *About the Characteristics of the Armenian Language, its Kinship with Other Languages and Stages of Development* (*O charakterze języka ormiańskiego, jego pokrewieństwie z innymi językami i fazach rozwoju*)⁹. One can also encounter some minor commentaries in the texts dedicated to Armenian literature – these include the works such as: *Armenian Literature* (*Literatura ormiańska*, 1930) and *A Sketch of the History of the Classical Armenian Literature* (*Szkic dziejów literatury starormiańskiej*, 1934). On the basis of the pre-war publications one may be inclined to suppose that Słuszkiewicz was the first one to describe Armenian language in the entire Polish academic literature.

The depiction of shaping the Armenian language is loaded with grave difficulties of explaining its origins and their various theories. It especially concerns the impossibility of reconstructing that language as it was in the times preceding the introduction of script by Mestrop Mashtots (Մեսրոպ Մաշտոց, 359-440) in the 5th c. AD. Neither the remains of cuneiform script found in the proximity of Lake Van (which were edited in the language entirely distinct from Armenian), nor the inscriptions in Cilicia (in Armenian Կիլիկիա) engraved w Hittite language make things easier (Słuszkiewicz 1934: 23). The difficulty in studying Armenian also stem from the saying by Herodotus contained in *The Histories* as if apparently pro-Armenian language originated from Phrygian. Namely: “the Armenians were equipped like Phrygians, being Phrygian colonists” (Herodotus 1914: VII/73). According to Andrzej Pisowicz, the word *ἄποικοι*, as used by Herodotus, which word was derived from the noun *ἀποικία* (colony), does not specify whether he meant that proto-Armenian had some affinity with Phrygian or Armenians simply spoke that language (Pisowicz 2014: 30). In Słuszkiewicz’s opinion, it is impossible to verify those relations mainly because there are only a

⁹ The paper was published in „The Messenger of St. Gregory” („Posłaniec św. Grzegorza”) in 1934. It is a pity that Słuszkiewicz’s works appeared only within the magazine published by Armenian parish in Lvov. And because the papers were supposed to consolidate Armenian minority, they has popular-science character. Still, Słuszkiewicz’s articles were characterized by reliability quite above the standards adhered to in Armenian periodical

few excerpts extant and individual words of Phrygian origin (Śluszkiewicz 1934: 23)¹⁰.

On the other hand, there might have been two factors contributing to the emergence of the Armenian language. First of all, it may be the languages of Indo-European newcomers who appeared in the neighborhood of Ararat, Lake Van and the headwaters of Tigris and Euphrates between the 10th and the 6th cc. BC or on the turn of the 7th and the 6th cc. BC that might have influenced Armenian (Śluszkiewicz 1934: 23). Second of all, that might be the remains of the language as described by Movses Khorenatsi (Մովսես Խորենացի, ca. 410-490), non-Indo-European society of the country Urartu (Ուրարտու) (Śluszkiewicz 1934: 23)¹¹. It is a pity that Śluszkiewicz did not complement his assertions with examples or at least the references he was adducing to. It would otherwise have extended our knowledge on the origins of Armenian.

In the Polish literature concerning the studies of Armenian, the incoherence manifested in using the equivalents for the version of the language which emerged in the 5th c. AD is highly visible. In the contemporary studies the term Old Armenian is used, and the language which is supposed to have preceded it is Proto-Armenian (cf. Pisowicz 2014: 17 and 49). On the other hand, Śluszkiewicz in his paper related to the history of that language uses the term Old Armenian to distinguish it from the later Classical Armenian (Grabar)¹². And still in the other paper (incidentally, published in the same year), he identifies the literary language as Old Armenian¹³. The lack of a precise explanation of what he meant by the wording "Old Armenian" implies many questions related to the connection between Proto-Armenian and the later Grabar. It is difficult to verify whether he identifies those two languages having assumed the murky and barely justifiable relation between them. Second of all, the question remains whether Proto-Armenian was a coherent language or it was subject to vernacular variation.

The distinct issue is the relations between Armenian and Indo-European languages. Because, as emphasized by the Polish researcher, in Armenian the

¹⁰ At the same time he adds that there is a similarity between those languages which can result from the common ancestry of those languages (Śluszkiewicz 1934: 23, cf. Majewicz 1989: 32).

¹¹ In the paper cited here, Śluszkiewicz uses the expression Haldi People (in Polish *Chaldowie*), the mistaken name for the inhabitants of Urartu (Ուրարտու).

¹² According to Alfred Majewicz, the identity of Classical Armenian i Grabar is ambiguous because the former is used to refer to the oldest and earliest stage of the development of Armenian falling on the period of establishing Armenian alphabet after XI century; whereas the latter means „the language of written monuments of Old-Armenian language” (Majewicz 1989: 32).

¹³ It relates to the text *A Sketch of the History of Old Armenian Literature*.

remains of pre-Indo-European assuming the form of purely Armenian words are few and they amount to as little as five hundred words (Słuszkiewicz 1934a: 23), one of the key phenomena corroborating the connection between Proto-Armenian and pra-Indo-European is consonant shift (or consonant mutation) involving the shift of former consonants b (p), d (ṇ), g (q) into p (u), t (u), k (l) and p (u), t (u), k (l) into h (h) (through p' (ṽ)), t' (ṽ), k' (p) (Słuszkiewicz 1934: 24; cf Pisowicz 2014: 48). This observation is not exemplified either. The author does not provide the words illustrating the said shift, nor any references.

We cannot know for certain whether Słuszkiewicz simply followed his predecessors' research when forming his observations or the "observations" followed from his own analyses¹⁴. We can make a reasonable conjecture that the state of analyses over the origins of Proto-Armenian at the beginning of XX century did not allow for more precise observation of the problems or methodological constraints. Based on the contemporary works, one can easily realize the difficulties in answering the question of when the consonant shift might have occurred and in which language. That language then generated Classical Armenian. In Andrzej Pisowicz's opinion, the consonant shift may have occurred in the 9th century BC because the language did not undergo any transformations as far consonants go until the 5th century BC¹⁵. It should be noted that the conclusive evaluation of this issue would considerably extend our knowledge of the origins of Armenian as well as the origins of the Armenians.

Słuszkiewicz presented interesting allegations in the paper *About the Characteristics of the Armenian Language*, saying that none of the Indo-European languages include as many various borrowings (with respect to the variety of their linguistic origins) as Armenian (Słuszkiewicz 1934: 24). Armenian borrowed from the following languages: Persian, Syriac, Greek, Arabic, Neo-Persian, Turkish and French¹⁶. It is to be underscored that despite clear reference to the paper by Heinrich Hübschmann *Armenische Gramatik* (1895), he made his own remarks addressing historical contexts in which the borrowings did occur or might have occurred. The influences of the said languages, despite minor exceptions, did not violate the structure of Armenian or its status as an Indo-European language

¹⁴ From the secondary texts it might follow that he was based on the works by Antoine Meillet and Heinrich Hübschmann.

¹⁵ Andrzej Pisowicz added that the emergence of the shift may be associated with the effect of the substrate of Hayasa language, which was either pre-Indo-European or Indo-European resembling to quite a degree Hittite language (Pisowicz 2014: 50).

¹⁶ On the other hand, as a result of the said contacts Armenian words may be found in such languages as: Syriac, Greek, Gothic, Turkish, Georgian and perhaps even Finnish (Słuszkiewicz 1934: 25).

(Śluszkiewicz 1934: 25). Referring to the historical development of Armenian and particular stages of its evolution, Śluszkiewicz quite extraordinarily proved that these borrowings occurred as a result of cultural and political mingling. The first borrowings (or at least the first proven borrowings) come from Persian. According to Śluszkiewicz, they were to occur during the reign of the Parthian Empire (or Arsacid Empire), that is between III century BC and III century AD (Śluszkiewicz 1934: 24). It was to coincide with the influence of Middle Persian (Pahlevi language). However, the influence of Persian is much older than Śluszkiewicz thought because they date back to the 6th century AD, that is the time of the reign of The Achaemenid Empire in Armenia. It means that the extinct Old Persian might have had the influence on Proto-Armenian.

The examples provided by Śluszkiewicz are (among others) such words as: desert or uninhabited (*անապատ*, *anapat*)¹⁷, pupil (*աշակերտ*, *ashakert*)¹⁸, arm (*Բազունկ*, *bazuk*)¹⁹ and happiness (*բախտ*, *bacht*)²⁰. Also the proper names are included: the goddess of love and fertility Anahit (*Անահիտ*)²¹, the city Artashat (*Արտաշատ*) and masculine names Ardashes i Bagrat (*բազրատ* – the name occurs also in the Georgian language *ბაგრატ*). The second period of Persian influence on Armenian fell on the times of the reign of Sassanid Empire between the 3rd century AD and the 7th century AD. However, the borrowings in that period were far less frequent, which was mainly due to the introduction of Christianity into Armenia and the divergence from non-Christian influences – especially Zoroastrianism (cf. Śluszkiewicz 1934: 24-25). It was worth adding that relinquishing the contact with Iran strengthened the influence of Surian as a counterpoint to Christianity operating within the Greek tradition (cf. Śluszkiewicz 1930/1991: 5-6). He quotes a few borrowings from Syriac: century (*դար*, *dar*)²², interpreter/transalor (*թարգման*, *thargman*)²³ and hair²⁴ (*մազ*, *maz*)²⁵, as well as a few proper names, for instance.: Yeperen (*Էփրեն*) (cf. Śluszkiewicz 1934: 24).

¹⁷ Derived from the Middle Persian: *an-ābād* or *an-āpāt* or the negative form of the word: *āpātān* – inhabited (Hübschmann 1897: 97).

¹⁸ Derived from the Middle Persian: *ašāgart* (Hübschmann 1897: 100).

¹⁹ Derived from the Middle Persian: *bāzū* (Hübschmann 1897: 114).

²⁰ Derived from the Middle Persian: *baxt* (Hübschmann 1897: 115).

²¹ According to the Armenian historian Vahan M. Kurkjian, the name Anhit was borrowed from Zoroastrianism (Kurkjian 2008: 301).

²² Derived from the Syriac: *dārā* (Hübschmann 1897: 302).

²³ Derived from the Syriac: *targmānā* (Hübschmann 1897: 303).

²⁴ In Armenian, the word „hair” (*վաթ*) is derived from the Middle Persian: *vars*.

²⁵ Derived from the Syriac: *məzze* (Khan 2008: 1030, 1041), *mezze* (Hübschmann 1897: 310).

One of the acts of opposition against the influence of Syriac was the invention of the alphabet for Armenian and of translating the liturgical and theological writings from Greek into Armenian (Słuszkiewicz 1995: 435). It is to be underscored that the introduction of the script for the sake of spreading the Armenian literature securing the stronghold of Christianity in Armenia was a vital event. Yet, we cannot forget that combined with the contacts with representatives of other cultures and translations of theological writings, there was a flow of concepts originating in other languages which pervaded through to Armenian. And through the languages being the representatives of distinct cultures, there came new words oftentimes incongruous with the patterns endorsed by Christianity. Thus, Armenian borrowed words from Hebrew, Latin, less substantially from Arabic, French and Turkish (cf. Słuszkiewicz 1934a: 24-25).

In the 12th century there appears Middle Armenian (միջին հայերեն), also referred to as Cilician Armenian (կիլիկյան հայերեն). In that language, there occurred the second consonant shift, which results in the come-back to the original form²⁶. According to Słuszkiewicz, that was the most important dialect within Middle Armenian, derived from literary Classical Armenian and not from any distinct dialect (Słuszkiewicz 1934a: 25). In Słuszkiewicz's opinion, we can notice it comparing the words derived from Classical Armenian with the ones derived from Middle Armenian; for example. in կրապար (*krapar*) mutates into գրաբար (*grabar*), տասն (*tasn*) into դասն (*dasn*) or պատկեր (*patker*) into բադգեր (*badger*) (Słuszkiewicz 1934a: 25). Another curiosity distinguishing Old Armenian from Middle Armenian is the substitution of the suffix, plural' (ք) with a few other suffixes: -er (եր), -ni (նի), -wi (ւի) i -di (դի), all derived from the Caucasian languages (Słuszkiewicz 1934a: 26).

Plentiful borrowings present in different variations of Armenian made it one of the most heavily transformed language among the Indo-European ones (Słuszkiewicz 1934a: 22). It is a pity that Słuszkiewicz did not strengthen his assertion by more thorough depiction of how the process of shaping of Modern Armenian (Արդի Հայերեն or Աշխարհաբար) and its two dialects Western Armenian (արևմտահայերեն) and Eastern Armenian (արևելահայերեն) proceeded²⁷. It may have resulted from the fact that Modern Armenian – having

²⁶ Namely: b (ք), d (դ), g (գ) mutates into p (պ), t (տ), k (կ) and p (պ), t (տ), k (կ) into b (ք), d (դ), g (գ) (Słuszkiewicz 1934: 25).

²⁷ Incidentally, it must added that the said gap is filled with the articles by Słuszkiewicz dedicated to the texts written in Armeno-Kipchak

emerged in the 15th century – is not endowed with any major linguistic changes in comparison to some previous periods. It is worth noting that as much as Modern Armenian was not marked by any significant grammatical changes, it was still involved in the process of shaping the ethnic and then the national identity of Armenians. What gives evidence to that is the purposeful process of deleting the words that seeped through to Armenian during the reign of Arabs and Turks, replacing those words with the one of purely Armenian origin derived from the early classical language (Śluszkiewicz manuscript).

2. The History of Armenian Literature and its Characteristics

In the contemporary studies of the Armenian history and culture, the works by Śluszkiewicz are often shunned. It may result from the unjust evaluation of his scientific corpus or else from the fact of associating his personage only with the studies on Armeno-Kipchak²⁸. In Krzysztof Stopka's opinion, one of the contemporary Armenologists, Śluszkiewicz focused on the relations between Polish Armenians' speech and Turkic languages (Stopka 2013: 33). The similar opinion, though the one with a lesser degree of assertiveness, is shared by Andrzej Pisowicz. In his opinion, Śluszkiewicz was mainly concentrated (almost exclusively) on the issues of the Polish Armenians' language thereby neglecting Armenian literature (Pisowicz 1999: 192). On the other hand, in Leszek Piątkowski's opinion (a Polish historian), Śluszkiewicz represented quite a typical agenda of Polish research on the culture of Armenians, with the majority of publications pertaining to the history of Armenian diaspora on Polish land (Piątkowski 1983: 7). The opinions uttered by Polish researchers should be complemented with the information relating to the publications of Eugeniusz Śluszkiewicz and that is because he published one paper in 1939 on the issue of Armeno-Kipchak language, bearing the title *Remarques sur la Langue turque des Arméniens et sur les emprunts turcs de l'arménien*. After the war, he published a few papers related to the documents drafted by the members belonging to Armenian diaspora in Poland, the documents having been written in Armeno-Kipchak. Apart from that, he wrote a few papers related to the history of the Armenian literature and he was one of the first translators from Armenian- both from Classical and Modern Armenian. It is worth noting – among others – the

²⁸ It must be mentioned that the works by Śluszkiewicz were mainly devoted to the culture of India and to linguistics.

translations of the excerpts from *Definition of Philosophy* (Մահմանք իմաստասիրութեան) David Anhaght (Դավիթ Անհաղթ, approx.. 470- ca. 560) and Armenian proverbs; and furthermore, his translations of poems by Petros Duryan (Պետրոս Դուրյան, 1852-1872)²⁹ and a fairy tale by Avetis Aharonian (Աւետիս Ահարոնեան, 1880-1948)³⁰. That is why Edward Tryjarski is closer to the truth as far as the gravity of Słuszkiewicz's works is concerned, when the former says that the latter made a long-lasting contribution, familiarizing Polish readers with that challenging and elitist literature (Tryjarski 1991: vii).

History of the Armenian literature begins with the emergence of script in the 5th century AD. In that trivial statement, there is very serious issue related to the characteristics of literary works appearing in Armenia. It refers to the emergence of Classical Armenian, thus commencing “the golden age” of literary art, when the grammatical canon of that language was established and the Christian literature started being translated (cf. Słuszkiewicz 1934a: 23; Słuszkiewicz 1995: 434). The significance of that issue involves the fact that together with the emergence of the script designed for translating Christian texts, the social order and the paradigm of defining one's own culture was simultaneously assumed, thus making it still more difficult to access the literary art of the period preceding the introduction of Christianity and Classical Armenian in Armenia. That issue proves to be quite challenging for the researcher of Armenian history because during the pagan era Armenians possessed poetry, which was preserved in the form of a few fragments on the history of Gods and heroes, in the writing of Movses Khorenatsi and Grigor Magistros (Գրիգոր Մագիստրոս, ca. 990-1058) (Słuszkiewicz 1995: 432; Słuszkiewicz 1934c: 108; Kurkjian 2008: 300)³¹. In Słuszkiewicz's opinion, poetry in pre-Christian times operated exclusively within the oral tradition. The poetry was performed by the predecessors of later *asik* or *ashoug* (Աշունդ), the folk singers (Słuszkiewicz 1934c: 108).

History of the Armenian literature following the invention of writing by Mashots has become more definite. Periodization of history of the Armenian literature – as introduced by the Polish researcher – is associated with the rise of script. He indicated three successive periods relating to the variations of Armenian.

²⁹ Słuszkiewicz translated some of Duryan poems, such as: *My death* (*Բմ մահը*, 1871) and *She* (*Նե*, 1871).

³⁰ Fairy Tales: *Gsrie's Mill*

³¹ Other remnants of pre-Christian era should be mentioned. They assume the form of :chronicles, sanctuary books, some records and administrative documents or king's rescript written in Greek or Middle Persian (Słuszkiewicz 1934c: 108).

Speaking more precisely, Classical Armenian literature (V AD. – XII AD), Middle Armenian literature (XII AD. – XIX AD.) and Modern Armenian literature (from XIX w.). However, the periodization implemented by Śluskiewicz is not coherent because in the mentioned two texts he applied the mutually contradictory divisions. Namely, Classical Armenian was divided into two periods: “golden” from the fifth c. AD to the 6th c. AD and “the period of decadence” – from the 6th c. AD to the 9th c. AD. After the latter, there comes the time of “the restauration of classicism and the beginning of folk writings” falling on XIII century. It means that there is a gap between the 9th and the 13th centuries and it is not explained in any of his texts. Leaving the question of precision aside, it is worth stressing that Śluskiewicz in his paper demonstrated (for the first time in Polish literature on that subject) the history of Armenian literature ranging from the ancient times up to the modern times. Śluskiewicz’s work thus transcended quite popular tendencies among Polish orientalists who focused mostly on the ancient or medieval times³².

The first period, referred to as “the golden period”, was characterized by – in the opinion of the Polish Armenologist, the fact that the then masterpieces were the unsurpassable ideals for writers to come in the following centuries (cf. Śluskiewicz 1995: 433). The uniqueness of the literature which emerged between the 5th and the 6th century involved mainly the introduction of Armenian script as well as laying ground to Christian script and departing from the times preceding the adoption of the new religion. In the first case, it must be noted that the actions taken by Mashtots and his disciple Sahak the Parthian (Մաշտոց Պարթև, 354–439) involving striving for separating Armenia from the Syriac influences in favor of the Greek ones (cf. Śluskiewicz 1995: 435). Śluskiewicz concludes that the introduction of the script and numerous translations into Armenian led to the process of being liberated from Syriac influences³³. Apart from the translations pursued by Mashots and his co-operators, Armenian writings were focused on the

³² The earliest times were described in more detail by Śluskiewicz than later ones.

³³ He addresses for instance the translations of such authors as: Saint Athanasius of Alexandria (Μέγας Αθανάσιος, ca. 328-373), Cyril of Jerusalem (Κύριλλος Α΄ Ἱεροσολύμων, ca. 313 – 386), Basil of Caesarea (Ἅγιος Βασίλειος ὁ Μέγας, ca. 330-379), Gregory of Nyssa (Γρηγόριος Νύσσης, ca. 335-ca. 395), Gregory of Nazianzus (Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ca. 329-ca. 390), John Chrysostom (Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ca. 349-407), Dionysius Thrax (Διονύσιος ὁ Θράξ, 170-90 BC), the biography of Alexander the Great by Pseudokallistenesa Pseudo-Callisthenes (Alexander romance, III w.). The translation of Syriac writings but translated from Greek for instance Eusebius of Caesarea (Εὐσέβιος, ca. 260-ca. 340), The *Church History* (Εκκλησιαστική ιστορία, Ignatius of Antioch (Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, ca. 45 or 50 – 90 to 117) his letters. On the other hand, Syrian authors include here:: Ephrem the Syrian (ܝܫܬܝܢ ܪܥܝܐ, ca. 306-373), XIII w. *Chronicle of Michael the Syrian* (ܬܪܬܝܢܐ ܕܡܝܚܐ, 1126-1199). For that see: (Śluskiewicz 1995: 435-436).

history of Armenia, polemics with non-Christian religions, whereas they were focused on philosophy to quite a lesser degree. Słuszkiewicz enumerates the most exquisite representatives of that period: Eznik of Kolb (Եզնիկ Կողբացի, approx. 380-approx. 450) and his *Against the Sects* (Եղծ աղանդոց), Koryun (Կորյուն, approx. 380 - approx. 450), Agathangelos (Ագաթանգեղոս, 4th or 5th c. AD), Movses Khorenatsi, David the Anhaht and Ghazar Parpetsi (Ղազար Փարպեցի, ca. 442-VI, the author of *History of Amrenia* (Հայոց պատմության). The emergence of poetry merits some attention, the poetry which until VII century was written by anonymous authors (cf. Słuszkiewicz 1934b: 111). At the same time, a closer attention is paid to literature than to theological and historiosophical issues. To a large extent, it resulted from the influence of Arabic culture in the ultimate period of the dominion by Persian Sassanid Empire, thereby extending the literary corpus of Armenians with new narration motifs. (Słuszkiewicz 1934c: 111). It is a pity that the Polish researcher did not continue with the thread of the relations between Arabic culture with art works by Armenians. It could have revealed the influence of Arabic thought on historical, theological issues and mainly on the development of Armenian science – mathematics and astronomy in particular. That problem might be interesting because the works of Armenian artists were dominated by Christianity and could not be simultaneously influenced by other cultural patterns. Słuszkiewicz even emphasizes that the culture was characterized by plain intolerance for non-Christian threads and that very culture might have contributed to shattering the material culture monuments and to erasing traces left by its own beliefs dating back to the times preceding the introduction of Christianity (cf. Słuszkiewicz 1934c: 108; Słuszkiewicz 1995: 433).

The uniqueness of Armenian literature, the statement of which emerges from Słuszkiewicz's works, leaves us with the impression that typically literary and secular threads amounted to the decisive minority as compared to the corpus of works concentrated on expressing the affinity with Christianity and on the portrayal of the past of Armenians. That state of affairs was slightly changed with the rise of the successive literary period, that is Middle Armenian literature. The shift to the new manner of expressing reality and to discovering new methods of expressing it was closely linked with historical events. The most important ones turned out to be the conquest of Armenia by Seljuq, the result of which was that Armenians were forced to seek for refuges to inhabit. Consequently, they settled down in Cilicia, thus giving rise to Armenian Kingdom of Cilicia (Կիլիկիոյ

Հայոց Թագաւորութիւն) lasting from 1198 to 1375. At that time, Armenians encountered Western cultures, which led to breaking up with the tradition of producing art works in accordance with the pattern shapes in the 5th century. Furthermore, it led to using the language now incomprehensible for the majority of people (Śluskiewicz 1995: 443). However, it does not mean that people ceased to use Classical Armenian, which was used by the prominent individuals and the writers of the Armenian church. First of all, Śluskiewicz marks Nerses the 4th the Gracious (Սուրբ Ներսէս Դ. Կլայեցի (Շնորհալի), 1102-1173) as the main representative of the end-stage of the period of classical literature (cf Śluskiewicz 1995: 443). While describing the works by Nerses the 4th, Śluskiewicz demonstrates an interesting affirmation pertaining to the reasons for Nerses 4th small popularity in the West. In Śluskiewicz's opinion, the problem involved the stress on the phoneme of the last word and the recurrent rhythm of a poem; it seems to us a tedious monotony (Śluskiewicz 1995: 443)³⁴. Śluskiewicz's opinion can be regarded as related not only to the works by Nerses 4th, but to the entire Armenian literature, which is little known and not so popular in the West. However, the reason for the uniqueness of Armenian and the uniqueness of the rhythm of the poem is not the sole and the most serious one. We should rather take heed of the hegemonic domination of Persian, Arabic and Turkish culture, which all marginalized the significance of Armenian cultural output.

The transition from Classical Armenian to Middle Armenian can be noticed in the corpus of two writers; namely: Kirakos of Gandzak (Կիրակոս Գանձակեցի, ca. 1200 – 1271) i Sempad the Constable (Սմբատ Սպարապետ or Սմբատ Գունդստաբլ, 1208 – 1276). Whereas Kirakos partly resorted to Classical Armenian, Sempad departed from the old language and the so-far rules of subordinating the principles of social life to the Gospel. In this context, in the case of Sempad, breaking up with the past is so significant that, considering the common law, he intuitively sensed the political significance of Armenia being freed from the influence of Byzantine Empire (cf. Śluskiewicz 1995: 446).

The culmination of the process of Armenian literature entering the new domains of secular art were the achievements by such artists as – among others – Kostandin of Erzuka or **Erzuka**'ci (Կոստանդին Երզնկացի, 1250 – ca. 1320)³⁵,

³⁴ However, among the readers understanding Classical Armenian, the poetry by Nerses IV was lauded to the exceptional degree (Śluskiewicz 1995: 443).

³⁵ Kostandin of Erzuka was to be the last writer to use Classical Armenian (cf. Śluskiewicz 1995: 446).

the poet writing love poetry and Nahapet K'uch'ak (Նահապետ Բուշակ, approx. XVI-approx. 1592), one of the first non-anonymous folk singers (*ashugh*) (cf. Słuszkiewicz 1991: 35). Słuszkiewicz characterized his corpus as free from any artificiality and not overloaded with erudition or expressing the longing and love in a variety of shades. That poetry appeals to the hearts of listeners by dint of heart-warming images and surprising stanzas (Słuszkiewicz 1995: 447). The folk artist living on the turn of Middle Armenian literature the Modern Armenian literature was *ashugh* Sayat-Nova (Սայաթ-Նովա, approx. 1712-1795). It is worth adding that Słuszkiewicz devoted in 1963 a separate paper to the personage and the corpus by Savat-Nova: *Sayat-Nova an Outstanding Armenian Folk Poet* (*Sajat-Nowa znakomity poeta ludowy ormiański*)³⁶.

The last stage of the development of Armenian literature, described by the Polish researcher, was dedicated to two issues. The first one was the activity of the order of Mechitarists in Italy and Austria. Addressing the issue of that order involved mainly the fact that its members were occupied with the preparation of archives containing the masterpieces of Armenian literature and it also involved the studies of the said works. Viennese order of Mechitarists proved to be exceptionally important. They, under the influence of German philological and historical schools, criticized the knowledge of the past of their own country and they attempted to free themselves of the visions derived from the early historical and literary writings (Słuszkiewicz manuscript). On the other hand, due to the archives preserved in that very order, Europe was allowed to have an insight into the life of Armenia and familiarize itself with the richness of its literary corpus (Słuszkiewicz 1995: 448). The second issue is the overview of the contemporary Armenian writers. Słuszkiewicz rightly focused mainly on the enumeration of a few writers writing in Eastern Armenian and having in their corpus reference to the Western literature, mainly German, Russian and British. Three writers deserve attention: Khachatur Abovian (Խաչատուր Աբովյան, approx 15.10.1809 – approx 14.04.1848) and his masterpiece *Wounds of Armenia* (Վերք Հայաստանի, 1841) and Smbat Shahaziz (Սմբատ Շահազիզ, 1840 – 05.01. 1907), the author

³⁶ In that text we can find a telling description of the corpus by Sayat-Nova. Namely: „He was praising love, nature and a human being with their realm of feelings He had an disinterested attitude to all the people. As a thinker he was pondering over the man's calling, he was portraying the individual endowed with the rich mentality being characterized mainly by a high degree of morality and a beautiful soul. In his metaphors, he was resorting only to what is beautiful and noble” (Słuszkiewicz 1991: 40).

of *Levon's Grieg* (Լևոնի վիշտը, 1865). The writers, referring to the motifs typical of Western romanticism, took up in their works the threads of hard and painful history of their country as well as the process of shaping the national identity in Armenia.

Conclusions

Apart from the persons and works listed in the present paper as well as the books dedicated to the tragic history of Armenia, Armenian culture is relatively little known in Poland. That difficulty results from both the uniqueness of Armenian, mastering of which may be a pre-condition to have an insight in the originality of that culture and the appreciation of its hidden beauty. It also results from the fact that exquisite Armenian writers operated in other countries and in other languages, which Poles do not consider related to Armenia. The telling example is the English-writing writer William Saroyan, the majority of works of whom is translated into Polish.

The demand for making Armenian culture more familiar seems to be vital and needed indeed. It is not only due to the fact that Armenians amounted to one thirds of the major minorities in Poland but also due to the fact that their culture is an essential ingredient of the world culture. For these reasons, recalling the figure and works of Eugeniusz Śluszkiewicz seems to be praiseworthy. He was, as we remember, one of the first Polish Armenologist who paid attention to the history of the Armenian language and literature. When compared with the Polish linguists, he stood out due to his studies going beyond the research on Armeno-Kipchak language used by the members of Armenian diaspora in Poland. It does not imply that he was not involved in the operations of the Lvovian diaspora. That is because his first publications appeared in the Lvovian magazine "The Messenger of St. Gregory". Allegedly for the reason that the uniqueness of the magazine did not allow for an extended analyses of the issue or the complementation of the papers by bibliographies, neither did it allow for completing the studies threads by appropriate quotations from primary sources. However, they amounted to the significant contributions into the foundations of Polish Armenology, which cannot be dismissed or forgotten. It is worth stressing that the Armenian literature, apart from the papers by Śluszkiewicz, has not been properly edited in Poland. What is more, that lack is worsened by the paltry number of translations from Armenian, which familiarized the Polish reader with the exceptional and valuable literature.

BIBLIOGRAPHY

- Doluchanian Aleksander.** 1983. *Literatura piękna w osadach ormiańskich w Polsce*. In: Mirosława Zakrzewska-Dubasowa (ed.). *Studia z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Gawroński Andrzej.** 1915. *Język Ormian Polskich*. In: *Encyklopedia Polska. Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich*. Vol. 2. Warszawa, Lublin, Łódź: Gebethner i Wolff.
- Herodotus.** 1914. *The Histories*. Vol. 2. London: MacMillan and CO.
- Hübschmann Heinrich.** 1897. *Armenische Gramatik. I Theil. Armenische Etymologie*. Leipzig: Druck und Verlag von Breitkopf & Härtel.
- Iszchanian Rafajel.** 1994. *Książka ormiańska w latach 1512-1920*. Wrocław: Ossolineum.
- Khan Geoffrey.** 2008. *The Neo-Aramaic Dialect of Barwar*. Leiden: Brill.
- Kurkijan Vahan M.** 2008. *A History of Armenia*. Los Angeles: Indo European Publishing.com.
- Majewicz Alfred F.** 1989. *Języki świata i ich klasyfikowanie*. Warszawa: PWN.
- Pisowicz Andrzej.** 2000. *Ormianie polscy: problem świadomości narodowej a kwestia języka*. In: Maria Bobrowicka. *Język a tożsamość narodowa Slavica*. Kraków: Universitas.
- Pisowicz Andrzej.** *Sześćsetpięćdziesiąt lat Ormian polskich*. In: <http://www.lwow.com.pl/ormianie.html> (15.11.14).
- Śluszkiewicz Eugeniusz.** (manuscript). *Ormiańska kongregacja Mechitarystów*. (BUMK, Rps. 1899 IV-1).
- Śluszkiewicz Eugeniusz.** 1934a. *O charakterze języka ormiańskiego, jego pokrewieństwie z innymi językami i fazach rozwoju*. „Posłaniec św. Grzegorza” 3-4(82-83).
- Śluszkiewicz Eugeniusz.** 1934b. *Relacja Ormianina polskiego Symeona o podróży na Wschód (w. XVII)*. „Posłaniec św. Grzegorza” 5-6 (84-85).
- Śluszkiewicz Eugeniusz.** 1934c. *Szkic dziejów literatury staro ormiańskiej*. „Posłaniec św. Grzegorza” 11-12 (90-91).
- Śluszkiewicz Eugeniusz.** 1975. *Posłowie*. In: David M. Lang. *Armenia kolebka cywilizacji*. Transl. Tadeusz Szafar. Warszawa: PIW.
- Śluszkiewicz Eugeniusz.** 1991. *Sajat-Nowa znakomity poeta ludowy ormiański*. In: Eugeniusz Szuszkiewicz. *Literatura ormiańska*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Śluszkiewicz Eugeniusz.** 1995. *Szkic do dziejów literatury staro ormiańskiej*. In: Stanisław Lam (ed.). *Wielka literatura powszechna. Wschód – literatury klasyczne*. T. 1. Warszawa: Księgarnia Trzaski, Everta i Miachalskiego.
- Stopka Krzysztof.** 2013. *Języki osławiane pismem. Alografia kipczacko-ormiańska i polsko-ormiańska w kulturze dawnej Polski*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Tryjarski Edward.** 1991. *Eugeniusz Śluszkiewicz – największy armenista polski (1901-1981)*. In: Eugeniusz Szuszkiewicz. *Literatura ormiańska*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

ՄԱՌԶԻՆ ԼԻՍԵՅԻ

marlis@umk.pl

**ԷՈՒԳԵՆԻՈՒՇ ՍԼՈՒՇԿԵԻՉԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԼԵԶՎԻ ՄԱՍԻՆ**

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այս հոդվածի հիմնական խնդիրը Էուգենիուշ Սլուշկեիչի հայ մշակույթին նվիրված աշխատանքների ներկայացնելն է: Նա հայ գրականության եւ լեզվի ուսումնասիրությամբ ինչպես նաեւ թարգմանությամբ զբաղվող խոշորագույն լեհ գիտնականներից էր: Պարզության համար հոդվածը բաժանված է երկու մասի: Առաջին մասը նվիրված է հայոց լեզվի կազմավորման եւ պատմության խնդիրներին եւ այլ լեզուների՝ հունարենի, ասորերենի, պարսկերենի, թուրքերենի եւ այլնի հետ կապերին: Երկրորդ մասը ներառում է դասական եւ ժամանակակից հայ գրականության պատմությունը, ինչպես նաեւ հայոց ժառանգության պահպանմանն ուղղված՝ մխիթարյան միաբանության պատմությանն ու գործունեությանը:

МАРЧИН ЛИСЕЦКИЙ

marlis@umk.pl

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭУГЕНИУША СЛУШКЕВИЧА ОБ АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Основная задача этой статьи – представить работы Эугениуша Слушкевича, посвященные армянской культуре. Он был одним из крупнейших польских ученых, занимавшихся изучением языка и литературы Армении: он также переводил произведения армянских авторов, популяризировал армянскую культуру.

Для ясности исследования статья разделена на две части. Первая часть посвящена проблеме происхождения и истории армянского языка и его связи с другими языками, такими как греческий, сирийский, персидский, турецкий и проч. В частности, он считал, что сообщение Геродота, о фригийском происхождении армянского языка невозможно проверить, из-за скудости языкового материала.

Вторая часть включает историю классической и современной армянской литературы, а также историю и деятельность ордена мхитаристов по сохранению армянского наследия.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻԳԻ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԻՇԱՏԱԿԻ ՊԱՏԱՐԱԳ ՎԱՏԻԿԱՆՈՒՄ

2015 թ. ապրիլի 8-12-ին տեղի ունեցավ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի գլխավորած պատվիրակության պետական-պաշտոնական այցը Բուալիայի Հանրապետություն: Այն դարձավ իրապես պատմական: Այցելության պաշտոնական մասն ընդգրկում էր մի շարք հանդիպումներ և արարողակարգային միջոցառումներ: Հանրապետության նախագահը ապրիլի 9-ին ծաղկեպսակ դրեց Անհայտ զինվորի հուշարձանին, ապա հանդիպեց Բուալիայի Հանրապետության նախագահ Սերժիո Մատարելլայի հետ: Առանձնակի խորհուրդ հաղորդվեց այն հանգամանքին, որ այս հանդիպումը տեղի է ունենում Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի ոգեկոչման նախօրեին: Ս. Սարգսյանը ապրիլի 9-ին հանդիպեց նաև Բուալիայի պատգամավորների պալատի նախագահ Լաուրա Բոլդրինիի և Բուալիայի սենատի նախագահ Պիետրո Գրասսոյի, ինչպես նաև Հռոմի քաղաքապետ Իգնացիո Մարինոյի հետ: ՀՀ նախագահն այնուհետև այցելեց «Վիտտորիանո» թանգարանային համալիր, ուր դիտեց «Հայաստան-տապանի ժողովուրդ» ցուցահանդեսը, որտեղ ցուցադրվում են Հայաստանի պատմությանն ու Բուալիայում հայերի ներկայությանը վերաբերող նյութեր և ցուցանմուշներ: Այստեղ ներկայացված են նաև Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերվող նյութեր: Այս ցուցահանդեսով սկսվեցին Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումներն Բուալիայում:

Ապրիլի 11-ին Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Բուալիայի Նեապոլ քաղաքում ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի և Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսի

հետ միասին մասնակցեց Ս. Գրիգոր հայի եկեղեցում կազմակերպված արարողություններին:

Ս.Գրիգոր հայի վանական համալիրում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, ՀՀ նախագահին և Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսին դիմավորեցին Նեապոլի արքեպիսկոպոս կարդինալ Կրեշենցիո Սեպեն, Կամպանիայի նահանգապետ Ստեֆանո Կալոբրոն, Նեապոլի քաղաքապետ Լուիջի դե Մաջիստիսը և մենաստանի միանձնուհիները:

Այստեղ տեղի ունեցավ եկումենիկ արարողություն, որի ժամանակ Հայաստանյայց Առաքելական և Կաթոլիկ Եկեղեցիների սպասավորները միասնական աղոթք բարձրացրեցին աշխարհում խաղաղության, հայ և իտալացի ժողովուրդների բարեկամության և բարօրության համար:

Արարողությունից հետո վանքի ներսում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության հուշակոթող-խաչքարի բացման և օծման արարողությունը: Այս խաչքարը կրկնօրինակն է Ջուդայի բարբարոսաբար ոչնչացված խաչքարերից մեկի: Ցեղասպանության ոգեկոչման համար որպես հուշակոթող ընտրված Ջուդայի նման գեղեցկահյուս խաչքարը խորհրդանշում է, որ Հայոց ցեղասպանությունը որպես չպատժված հանցագործություն այժմ իր ավերները շարունակում է նաև Ադրբեջանի կողմից իրականացվող մշակութային ցեղասպանությամբ:

Արարողությունից հետո վանքում կազմակերպված հանդիսության ժամանակ ելույթ ունեցավ Ս. Սարգսյանը՝ կարևորելով եկումենիկ արարողությունը և խաչքար-հուշարձանի բացումը հարյուրամյակի ոգեկոչման համատեքստում:

Բարձր գնահատելով հայ և իտալացի մի շարք մշակութային, քաղաքական և տնտեսական գործիչների հայ-իտալական կապերի ամրապնդման և հայանպաստ գործունեության համար, Հանրապետության նախագահը նրանց հանձնեց պետական բարձր պարգևներ: Նեապոլի քաղաքապետ Լուիջի դե Մաջիստրիստն իր հերթին Ս. Սարգսյանին պարգևատրեց Նեապոլ քաղաքի շքանշանով:

Եկեղեցու Ս. Գրիգորի մատուռի երկու պատերին Լուսավորչի վիրապից ելնելը և քարոզությունը ներկայացնող մեծադիր երկու կտավներն են՝

կատարված իտալական Վերածնության վարպետների աշակերտների կողմից 17-18-րդ դարերում:

Նեապոլում պահվող մասունքների համար ասվում է, թե դրանք Պոլսից փոխադրվել են Կոստանդին VI Կոպրոնիմոս կայսրի (վիճ. 775 թ.) պատկերապաշտների դեմ հարուցած հալածանքների ժամանակ:

Նրանք Նեապոլում հիմնում են նոր կուսանոց, որը գործում է մինչև այսօր: Մենաստանին կից գտնվում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, ուր և պահվում են Ս. Գրիգորի Կ. Պոլսից բերված նշխարները: Ի հիշատակ Արևելքից եկած և այս մենաստանը հիմնած կույսերի, եկեղեցու մուտքին կան երեք նկարներ: Առաջինում նավով Նեապոլ եկող միանձնուհիներն են պատկերված: Երկրորդում՝ նրանք իրենց հետ բերում են Ս. Գրիգորի մասունքները կրող աճյունասափորը: Երրորդ նկարում կույսերն ափ են իջնում Նեապոլում, և մայրապետը մասունքներն ամփոփող աճյունասափորը հանձնում է նեապոլցիներին:

Նեապոլ Ս. Գրիգորի մասունքների բերման և ընդհանրապես սրբի մասին գիրք է գրել այս մենաստանի մայրապետներից Մարիա Բոնուկիեն: Գիրքը լույս է տեսել 1717 թ.: Գրքի հայերեն թարգմանությունը՝ «Պատմություն կենաց, մարտիրոսության և սքանչելեաց Սրբոյն Գրիգորի» Վենետիկի Մխիթարյանները տպագրել են 1737 թ.: Այս գրքում ասվում է, որ Հայաստանից շատ ուխտավորներ են գալիս իրենց խոնարհումը բերելու սրբի մասունքներին:

Ֆրանցիսկոս Պապը ապրիլի 12-ին Հռոմի Ս. Պետրոսի տաճարում մատուցեց Ս. Պատարագ: Հռոմի Սրբազան քահանայապետը Հայոց Մեծ Եղեռնն անվանեց քսաներորդ դարի առաջին ցեղասպանություն, իսկ Ս. Պատարագին նախորդած հատուկ արարողությամբ Ս. Գրիգոր Նարեկացին դասվեց Հռոմեական եկեղեցու կողմից Տիեզերական անվանվող վարպետների շարքը:

Ապրիլի 12-ին Վատիկանի Ս. Պետրոսի տաճարում, Ֆրանցիսկոս Պապի մատուցած Պատարագը իրապես պատմական դարձավ: Ս. Պատարագի սկզբում Հայոց եկեղեցու սրբերից և մեր ժողովրդի գրական մեծություններից Գրիգոր Նարեկացին դասվեց Հռոմեական եկեղեցու կողմից Տիեզերական անվանվող վարպետների շարքը: Այս արարողության սկզբում

կաթոլիկ եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականները համապատասխան վկայություններ և փաստարկներ բերեցին՝ հավաստելու համար Նարեկացուն այդ վարդապետների շարքը դասելը, ինչպես նաև թվարկեցին եկեղեցական տարբեր համայնքների դիմումները, որոնք նույն խնդրանքն ունեին, որից հետո հանդիսավորապես ընդունված ծիսակարգով կատարվեց այդ արարողությունը:

Գրիգոր Նարեկացուն կաթոլիկ եկեղեցու վարդապետների շարքը դասելը նշանակալից էր մի քանի առումով: Նարեկացին այս շարքում 36-րդն է: Երկրորդ՝ քույր եկեղեցիների Տոնացույցում սրբադասվել, ինչպես նաև այդ եկեղեցիների կողմից կանոնացվել են մյուս եկեղեցիների այն հոգևորականները, ովքեր պատկանել են Ընդհանրական եկեղեցու մինչև V դարն ընկած շրջանին:

Լինելով X դարի հեղինակ, Նարեկացին հետևեց ոչ թե արդեն գոյություն ունեցող դավանական բաժանումներին, այլ համաքրիստոնեական գաղափարներին, որով հռչակված էր ոչ միայն որպես գրական եզակիորեն մեծարժեք ստեղծագործության հեղինակ, այլև որպես համաքրիստոնեական և համամարդկային գաղափարների արծարծող, ով գրել է այն ամենի մասին, ինչը միացրել և ոչ թե բաժանել է մարդկանց:

Ս. Պատարագի ընթացքում Հռոմի քահանայապետը հայ ժողովրդին անվանելով առաջին քրիստոնյա ժողովուրդ, Հայոց Մեծ Եղեռնը դիտարկեց մարդկության պատմության վերջին հարյուրամյակի ընդհանուր համատեքստում որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն:

Սկսված XXI դարը Պապը բնորոշեց որպես երրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջան, որն ընթանում է աշխարհի տարբեր կողմերում բռնկվող պատերազմներով, որոնք էլ իրենց հերթին ածանցված են քսաներորդ դարից փոխանցված իրողություններից: Պապը քսաներորդ դարի որպես երեք մեծ ողբերգություններ անվանեց Հայոց ցեղասպանությունը, ֆաշիզմը և ստալինիզմը:

Նման ձևակերպմամբ Հռոմի քահանայապետը Հայոց ցեղասպանությունը համարեց ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև ողջ մարդկության ողբերգությունը, այն դիտարկելով XX դարի իրար փոխկապակցված ողբերգությունների համատեքստում: Պապը ընդգծեց նաև, թե Հայոց ցեղասպանության

ոգեկոչումը միայն պատմական նշանակություն չունի և միայն անցյալի համար չէ, որ կատարվում է, այլ որպեսզի կանխվեն հետագա ոճրագործությունները: Պապի բնորոշմամբ. «Կարևոր է, և հիրավի մեր պարտքն է հարգել նրանց հիշատակը, քանի որ երբ հիշողությունն է մարում, չարիքն այդ վերքերը նորոգում է: Թաքցնել կամ ժխտել չարիքը, նշանակում է արնաքամ անել վերքը առանց վիրակապելու»:

Ի հիշատակ Հայոց Մեծ Եղեռնի նահատակների հոգիների Ս. Պատարագի ավարտին հայկական ծեսով կատարվեց հոգեհանգստյան արարողություն: Ոգեկոչելով մեր նահատակների հիշատակը և դատապարտելով աշխարհում կատարվող բոլոր ցեղասպանությունները Հոգեհանգստյան կարգի ժամանակ խոսք ասացին Ամենայն Հայոց և Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսները,:

Ս. Պատարագից հետո ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը առանձնազրույց ունեցավ Ֆրանցիսկոս Պապի հետ:

Ս. Պետրոսի տաճարում մատուցված պատարագը և Պապի խոսքը ցույց տվեցին, որ աշխարհը միայն նյութական շահի վրա չէ, որ հիմնված է և կա նաև բարոյական աշխարհը, որը թելադրում է իր բարոյական արժեհամակարգը:

Հռոմի Պապի խոսքը մի նոր աստիճանի բարձրացրեց հայկական ցեղասպանության միջազգայնորեն ճանաչման և դատապարտման գործընթացը, իսկ Գրիգոր Նարեկացու սրբադասումը գնահատելի է հայոց հոգևոր հարուստ մշակույթը աշխարհին առավել ճանաչելի դարձնելու առումով:

Ս. Պետրոսի տաճարում Նարեկացու համար հնչած բանաձևումներն ու ձևակերպումները հնարավորություն են տալիս հայ հոգևոր մշակույթը ներկայացնելու միջնադարյան ունիվերսալիզմի շրջանակում, վեր հանելու մեր միջնադարյան մատենագրության մեջ եղած համաքրիստոնեական և համամարդկային հնչեղություն ունեցող արժեքները և դրանք ներկայացնել աշխարհին որպես բարոյական աստվածաբանության դրսևորումներ՝ դրված գեղարվեստական բարձրարժեք ձևերի մեջ, ինչպես որ այսօր ընկալվում և արժևորվում են Եփրեմ Ասորու և Հովհան Ոսկեբերանի ստեղծագործությունները:

Նարեկացին անվանվում է հազարամյակի բանաստեղծ, ոչ թե այն պատճառով, որ Նարեկը գրվել է երկրորդ հազարամյակի սկզբին, այլ նրանում արծարծված գաղափարները կենսունակ են եղել ողջ հազարամյակի ընթացքում: Նարեկացուն հռոմեական եկեղեցու վարդապետների շարքը դասելը գալիս է վկայելու, որ Նարեկա վանքի տուրքը երրորդ հազարամյակում ևս շարունակելու է մնալ հազարամյակի բանաստեղծը:

Նարեկացու և Նարեկա դպրոցի միջոցով հարգանքի տուրք մատուցվեց Վասպուրական ու ողջ Արևմտահայ աշխարհին, որը մինչև 1915 թ. ցեղասպանության իրականացումը բազում մնայուն և անանց արժեքներ է տվել համաշխարհային քաղաքակրթությանը:

NAREK MKRTCHYAN

*PhD Student at the Yerevan State University,
Department of World History
Narek_Mkrtchyan13@alumni.aua.am*

TIGRAN YEPREMYAN

*PhD Student at the Yerevan State University,
Department of World History
tigran.yepremyan@avc-agbu.org*

**ARMENIAN GENOCIDE AND THE PHENOMENON OF
ARMENIAN DIASPORA**

(on lectures given at the University of Iceland)

On 23 January, 2015 in commemoration of the 100th anniversary of Armenian Genocide, the Department of World History, Yerevan State University, and the Institute of History, University of Iceland, organized a lecture-discussion on the history of Armenian Genocide and diaspora. The lecture was delivered by PhD students of World History Department, Narek Mkrtchyan and Tigran Yepremyan. The lecture consisted of two parts: first, a lecture “*The Armenian Nation and Genocide*” was delivered by Narek Mkrtchyan which was followed by another lecture “*The Armenian Diaspora: from Expatriate Communities to Transnation*” by Tigran Yepremyan.

The lion’s share of lecture participants was academics and PhD students from the departments of Social Sciences and Humanities of the University of Iceland. Among the participants were prominent Icelandic historians e.g. the director of the Institute of History of the University of Iceland, Anna Agnarsdottir, historian and Iceland’s foreign policy expert Valur Ingimundarson etc., the scientific director of the Academy of Fine Arts of Iceland, Ingibjörg Þórarinsdóttir, who studied Armenology in Fresno under supervision of Dickran Kouymjian³⁷ was also invited

³⁷ Thank to Ingibjörg Þórarinsdóttir public radio of Iceland put a program about William Saroyan and the Armenian culture in 2002. In 2008, in commemoration of 100th anniversary of William Saroyan the Vigdís Finnbogadóttir’s Institute of Foreign Languages at the University of Iceland celebrated the centennial of Saroyan and the event was called “Armenian Culture Days.” The main speaker of this event was Dr. Dickran Kouymjian who was invited specially to Reykjavík. Some of Saroyan’s works

by the Institute of History of Iceland to participate in the meeting. In addition, one of the leading newspapers of Iceland “Morgunbladet” was invited to participate in the lecture. After the lecture, Narek Mkrtchyan gave an interview to “Morgunbladet” which was published on 2 February, 2015. The interview was two pages in length entitled with cynical comment of Adolf Hitler “*Who remembers Armenians?*”³⁸

The “Morgunbladet” article touches upon the issues of European civilizational characteristics of Armenian history i.e. especially the article focuses on the influences of Greco-Roman civilization on the Armenian culture and social life and cooperation between Armenian Kingdom of Cilicia and European Crusaders. Before speaking about annihilations of 1.5 million Armenians, the Icelandic newspaper wrote about the 1894 Armenian uprisings that were brutally suppressed by Turkish government. The deportations of Armenians organized by Turkish government were represented as a physical elimination of the people from their ancestral land. Moreover, the Icelandic newspaper defined the massacres of Armenians in the Ottoman Empire as a *crime against humanity* and criticized continuous policies of denial by the official Ankara. Discussing the position of the Republic of Armenia towards the issues of Genocide, the newspaper emphasized existing transformations in the Armenian political and academic discourses i.e. that are about transition from international recognition and condemnation to the issues of reparations.

Due to the interview by the former Member of Parliament, Mrs. Margrét Tryggvadóttir, the article in Icelandic newspaper on Armenian Genocide became much more interesting. It is noteworthy that Margrét Tryggvadóttir, as a member of parliament has submitted a proposal first in 2011 and then in 2012 calling for the government to officially acknowledge the genocide of Armenians committed by the Ottoman Empire in the early 20th century. The former parliamentarian, Mrs. Tryggvadóttir told the newspaper how initially the proposal to recognize Armenian Genocide was enthusiastically received by the head of committee of foreign affairs of Parliament, Arni Thor Sigurdsson and then, why the movement failed. She particularly pointed out that while she had received some support from a couple of local Armenians, her mail box started filled with different letters, including a 20-page stencil letter from the Turkish embassy which in turn gives solid reason to

had been translated by prominent Icelandic writers e.g. Nobel-prize winning author Halldor Kiljan Laxness and poet Gyrdir Eliasson in 1940s. In addition, two prominent Icelandic writers, Tomas Gudmundsson and Jonas Arnason, knew William Saroyan personally. See, **Thorisdottir I.**, 2008.

³⁸ Sveinsson G. S., 2015, 26-27

assume that letters with similar content were also sent to other members of Parliament. Nevertheless, by emphasizing the importance of 100th anniversary of Armenian Genocide the Icelandic politician writes:

*"The issue [genocide of Armenians] has been forgotten and therefore it matters to be able to say, yes, this happened... There is reason now, on the centenary of the genocide, that Icelanders should use that occasion to recognize it"*³⁹

The lectures by young Armenian historians and interview with Narek Mkrtchyan have got broad spread within different Icelandic political circles and according to information from the author of the article Steffan Gunnar Sveinsson, the editors of Morgunbladed picked up the article and wrote a leader calling for the recognition of the genocide. It referenced the question Hitler asked *"Who remembers Armenians?"* and argued that by recognizing the Armenian genocide, it would be a unique opportunity by saying that Icelanders remember it.

³⁹ Sveinsson G. S., 2015, 27.

**ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ
ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ**

Հանդեսը լույս է տեսնում տարին երեք անգամ: Բոլոր հոդվածները անցնելու են գրախոսական քննություն համապատասխան մասնագետների կողմից: Տպագրված նյութերի հեղինակները կստանան PDF առանձնատիպեր:

Նյութերը կարող են ուղարկվել խմբագրությանը էլեկտրոնային եղանակով:

Հրատարակման ենթակա նյութերը չպետք է գերազանցեն 30 էջ (A4) 12pt տառաչափով, 1,5 տողամիջով և բոլոր կողմերից թողնված 2,5 սմ լուսանցներով: Նկարները և աղյուսակները պետք է զետեղված լինեն տեքստի մեջ: Անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուներով հոդվածների համար ամփոփումներ (ռեզյումե)՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Հայերեն և ռուսերեն հոդվածները պետք է ունենան անգլերեն ամփոփումներ:

Հանդեսը պատասխանատու չէ հրապարակման իրավունքների համար, ինչի համար պետք է հոգան հեղինակները: Հանդեսի խմբագրական խորհուրդը նաև չի կրում հոդվածում արտահայտված գաղափարների և մտքերի համար պատասխանատվություն:

Հոդվածները պետք է ներկայացնել նշելով. ՎԵՐՆԱԳԻՐ, հեղինակի անունը և ազգանունը, գիտական աստիճանը, լուսանկար, հիմնարկի անվանումը, էլ. փոստի հասցեն:

**ՀՂՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՑԱՆԿԸ**

Հղումները պետք տեղադրվեն տեքստում, տողատակերի ձևով՝

**Ազգանուն, տարի, էջ (էջեր) օրինակ՝
Վարդանյան Ա. Ռ., 2013, 219–230.**

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկը պետք է զետեղված լինի տեքստի վերջում՝

ԳՐՔԵՐ

Խաչիկյան Լ. Ա., Աշխատություններ, – հ. Գ, Երևան, Նաիրի, 2008, 1206 էջ:

ՀՈՐՎԱԾՆԵՐ

Vardanyan A. R., A contribution to the history of Oirat Mongols: Some coins of the Sutayid rulers of al-Jazira and southern Armenia, AH 740–750s, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 217 (2013), pp. 9–15.

Խմբագրության հասցեն՝

Երևան 0019, ՀՀ Մարշալ Բաղրամյան պող., 24/4,

Հեռ: +374 (0) 91511132

Էլ. փոստ: pavelchobanyan@gmail.com

www.haygithimnadram.am

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

The *Journal* appears three times a year. The manuscripts can be submitted at any time. All articles will be peer-reviewed by appropriate specialists in the fields. The authors will receive a PDF off-print of their articles after publication. The articles can be also submitted electronically to the Editorial board.

The length of the manuscripts should not exceed 30 pages (A4 format), but if the length of the manuscript exceeds the limit the authors should consult Editor-in-Chief on the early stage of publication. The text must be typed with 12pt, 1,5 spaced with 2,5 cm aligns left from all sides. Illustrations should be gathered in the text supplied with description, provenance and original size of the image. The articles written in Armenian and Russian should be supplied with an English summary.

The *Journal* is not responsible for copyrights of objects illustrated in the article. The scientific board of the *Journal* is not responsible for ideas expressed in the articles. It also preserves rights to deny the publication of the article.

STYLE

The article should be presented as follows: TITLE, the Name of the author supplied with a photo with a brief mention to the institution represented by the author placed beneath it. A resume of 1 to 3 pages in length should be placed at the end of the text.

REFERENCES

The references should be gathered in the text in form of footnotes typed with 10 pt in form of:

Author, year, page(s) e.g. **Vardanyan A. R.**, 2013, 219–230.

All bibliographic data must be gathered as Bibliography at the end of the manuscript.

FOR BOOKS:

Vardanyan A. R., – The Coins as Evidence for the History of Armenia and Adharbayjan in the Tenth century AD, Tübingen, 2013.

FOR ARTICLES:

Vardanyan A. R., – A contribution to the history of Oirat Mongols: Some coins of the Sutayid rulers of al-Jazira and southern Armenia, AH 740 – 750s, *Journal of the Oriental Numismatic Society*, London, vol. 217, 2013, pp. 9 – 15.

In collaborative works/books or presented at conferences/congresses:

Vardanyan A. R., Coins from the Alamut Period, in: P. Willey's, *Ismaili Castles in Iran and Syria*, London, 2005, pp. 288 – 307.

Vardanyan A. R., The accession of Hārūn ar-Rashīd to the throne and some aspects of 'Abbāsīd administration in Armīniya as reflected in sources, in *Proceedings* of the conference "Title", 24–29 September 2012, pp. 6 with ill. (St. Hermitage, St. Petersburg).

While citing the same work again a form: *ibid.*, page(s) is preferable.

Publishing house address:

0019, Yerevan, RA, Marshal Bagramyan ave., 24/4

phone: +374 (091)511132

E-mail: pavelchobanyan@gmail.com

www.haygithimnadram.am

When making use of the texts published by the *Journal*, a reference is arbitrary. A complete or partial reproduction of text from this publication has to be specifically approved by the Editor.

РУКОВОДСТВО ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал выходит три раза в год. Все статьи предварительно направляются на рецензию соответствующим специалистам. Авторы, чьи работы приняты к публикации, получают PDF версию своей работы. Материалы могут быть направлены в редакцию *Журнала* по электронной почте.

Подлежащие публикации материалы не должны превышать 30 страниц (A4 формат). Текстовая часть должна быть набрана размером шрифта 12pt и иметь поля со всех сторон в 2,5 см. Фотографии и графические изображения должны быть помещены внутри текста или в конце. Работы на английском, французском и немецком языках должны иметь резюме на армянском и русском языках от 1 до 3 страниц. Материалы представленные на армянском и русском языках должны иметь резюме на английском языке (до 3 страниц).

Журнал не несет ответственности за права на публикацию тех или иных материалов, представленных авторами.

Редакционная коллегия *Журнала* не несет ответственности за высказываемые в работах авторов идеи, положения и постулаты.

Работы должны быть оформлены следующим образом:

Заглавие, имя и фамилия автора, уч. степень, фотография (3x4), наименование организации и эл. почты автора.

ССЫЛКИ И БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

Ссылки должны быть подстрочными и оформлены следующим образом:

Фамилия, год, страница(ы), например: Варданян А., 2013, 219-230.

Приложенный к статье библиографический список, должен быть оформлен следующим образом:

ДЛЯ КНИГ

Пономарев А., Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII – XV вв., Москва, 2012.

ДЛЯ СТАТЕЙ В ЖУРНАЛАХ И В СБОРНИКАХ

Акопян А., Евгений Александрович Пахомов (1880–1965), Эпиграфика Востока, вып. 30, Москва, 2013, стр. 310 – 321.

Варданян А., Некоторые аспекты аббасидской администрации в «Арминии» в первые годы халифата Харун ар-Рашида (786 – 809 гг.), в: Сборник статей международной конференции, посвященной 125-летию со дня рождения академика Иосифа А. Орбели, Ереван, 13 - 16 сентября 2012, стр. 117 - 122.

При ссылке на уже упомянутую работу используется аббревиатура **ibid., page(s)**.

Адресс редакции

0019, Ереван РА, пр. Маршала Баграмяна 24/4

Тел.: +374 (091)511132

E-mail: pavelchobanyan@gmail.com

www.haygithimnadram.am

При использовании материалов, опубликованных в журнале, ссылка обязательна. Воспроизведение материалов настоящего издания допускается только с разрешения редакции.

*Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ (+374 10) 521362, (+374 91) 511132
Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, (+374 91) 511132
24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019.
Tel: (+374 10) 521362, (+374 91) 511132*

*www.haygithimnadram.am
Email: info@haygithimnadram.am; pavelchobanyan@gmail.com*

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

Վկայական N 03Ա900182
21.01.2013

*Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 091.511132
Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 091.511132
24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019.
Tel: (+374 10) 521362, 091.511132
www.haygithimnadram.am
Email: info@haygithimnadram.am; pavelchobanyan@gmail.com*